

С. Өмүралиева, Р. Эгембердиев,
А. Сапарбаев, В. Мусаева

КЫРГЫЗ ТИЛИ

10

УДК 373.162.1
ББК 81. 2Ки Я721
Ө 97

5-басылышы 2007-жылы жарык көргөн.

**Өмүралиева С., Сапарбаев А., Эгембердиев Р.,
Мусаева В.**

Ө 97 Кыргыз тили: 10-кл. Окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн жалпы билим берүүчү орто мектептер жана гимназиялар үчүн окуу китеби. – Оңд.толукт. 6-бас. – Б.: «Полиграфбумресурсы», 2013. – 232 б.

ISBN 978–9967–452–90–9

**Окуу китебиндеги материалдар төмөндөгүдөй
бөлүштүрүлүп иштелди:**

Сүйүмжан Өмүралиева – ф.и.д., профессор. Байланыштуу кеп: иш кагаздары, көркөм стиль, илимий стиль, публицистикалык стиль. Лексика. Ономастика.

Раимжан Эгембердиев – ф.и.к., доцент. Фонетика, орфография, орфоэпия жана кеп маданияты. Орфография жана орфоэпия.

Асанкан Сапарбаев – Морфология: этиштин татаал формалары, алардын түрлөрү § 33, 43, § 54.

Венера Мусаева – п.и.к. Кыргыз билим берүү академиясынын жетектөөчү илимий кызматкери. Фонема жөнүндө түшүнүк. Морфология: этиштин татаал формаларынын жасалышы, алардын түрлөрү. Этиштин өзгөчө формалары. Синтаксис: Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн ээрчишүүсү § 44, 53, 58. Окуучулар үчүн тест.

К 4306020200-13

УДК 373.167.1
ББК 81. 2Ки я721

ISBN 978–9967–452–90–9

© **Өмүралиева С., Сапарбаев А.,
Эгембердиев Р., Мусаева В.** 2007.
© КР Билим берүү жана илим министрлиги, 2007.
© «Полиграфбумресурсы», 2013.

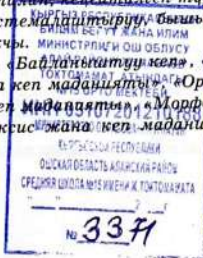
БАШ СӨЗ

Кыргыз тили – кыргыз элинин мамлекеттик тили жана ошондой эле улуттук маданияттын эң жогорку формасы катары саналат. Кыргыз тилин эне тил катары мектептердин жогорку класстарында окутуу тилдик, кептик жана маданий компетенттүүлүктөрдү калыптандыруу максатын көздөйт.

Бул 10-класстын «Кыргыз тили» окуу китебинин экинчи басылышы 1993-жылы жарык көргөн. Андан кийин оңдолуп, толукталып кыргыз тили боюнча билим берүүнүн Мамлекеттик стандартына жана кыргыз тилинин окуу программасына (5–11-кл.) ылайыкташтырылып 2003-жылы үчүнчү жолу, «Жер-жерлердеги мектептерде окуу китептери жетишпейт» деген мугалимдердин суроо-талаптарынан улам, «Кыргыз тилинин программасынын такталган акыркы вариантынын негизинде толукталып 2004-жылы төртүнчү, ал эми 2007-жылы бешинчи ирет басылып чыккан. 6-басылышы КР Өкмөтүнүн «Билим берүү жөнүндө», «Мамлекеттик тил жөнүндө» мыйзамдарын жана 2012-жылкы «Туруктуулук жана бакубат жашоо» Программаларын эске алуу менен (10-класс – жумасына 2 саат, жыл бою 68 саат) кайрадан иштелип чыкты.

Тил илиминин фонетика, орфография, лексика, орфоэпия, морфология, синтаксис, байланыштуу кеп сыяктуу негизги бөлүмдөрү бешинчи класстан баштап, тогузунчу класска чейин системалуу курс катары жөнөкөйдөн татаалга, жеңилден оорго карата деген дидактикалык принциптин негизинде окутулуп келген. Эми 10-класста ал тилдик материалдар андан ары дагы бир кыйла тереңдетилип, кеңейтилген түрүндө, буга чейин алган билимдерин системалап өтүүгө, билим тоо, бекемдөө максатында окутулмакчы.

Атап айтканда, 10-класста «Байланыштуу кеп», «Фонетика, орфография, орфоэпия жана кеп маданияты», «Орфография жана орфоэпия», «Лексика, кеп маданияты», «Морфология жана кеп маданияты», «Синтаксис жана кеп маданияты»,

«10-класста өтүлгөн материалдарды бекемдөө жана бышыктоо» деген бөлүмдөр боюнча билим, ыкма, билгичтиктери жалпылаштырылып, жыйынтыктоочу курс катарында чйрөтүлмөкчү.

Буга чейинки окуучулардын алган илимий-теориялык билимдери бир кыйла тереңдетилип, кай бир темаларга өз алдынча ой жүгүртө билүү жөндөмдүүлүгүн арттыруу, көркөм тил каражаттарынын таасирдүүлүгүн, эмоционалдуу образдуулугун терең өздөштүрүү максатын көздөгөн практикалык машыгуу, көңүгүлөргө өзгөчө көңүл бөлүндү. Буларга кошумча дагы балдар буга чейинки класстарда ээ болуп келген билимдерин иш жүзүндө турмушта колдоно билүү мүмкүнчүлүктөрүн арттыруу, дааналап айтканда, билгичтик, ыкма, машыгууларын калыптандыруу эне тилин практикалык-коммуникативдик багытта чйрөтүү максатында «Байланыштуу кеп» бөлүмүнө бөтөнчө орун берилди. Мында «Текст боюнча машыгуу иштери», «Кептин стилдери», «Иш кагаздары», «Расмий эмес иш кагаздары», «Публицистикалык стиль», «Илимий стиль», «Стильдер жана байланыштуу кеп боюнча жалпы көңүгүлөр» аттуу темалар орун алып, кептин функционалдык-маанилик түрлөрү, стилдери, тексттер менен иштөө, аларга карата тил каражаттарын туура тандоо боюнча түшүнүктөр, ар кыл типтеги көңүгүлөрдү, баяндама, дилбаяндарды аткаруу жана аларды талдоо иштери сунуш кылынды. Грамматикалык темаларга ылайыгына жараша окутуп-тарбиялоочулук максаттагы тексттер көңүгү, машыгуу үчүн сунушталды.

Кыргыз адабий тилиндеги сөздөрдү, терминдерди туура, так, көрктүү, логикалуу ачык-айкын, таза, орундуу колдоно билүүгө, сүйлөө маданиятына, кеп адебине, сөзмөрлүккө, чечендикке (риторикага), ораторлукка, кепкорлук, куйма кулактыкка багытталган өз алдыларынча иштөө үчүн оозеки, жазуу жумуштарына да жетишээрлик даражада көңүл бөлүндү.

Окуу китебин жазууда бүгүнкү күнгө чейинки жалпы тил илиминдеги, эне тилибиздеги илимий жетишкендиктер, методикалык адабияттар колдонулуп, педагогиканын, дидактиканын бардык принциптери сакталды жана инсанга багыттап окутуу менен тилдик, кептик жана маданий компетенттүүлүктөрдү калыптандырууга өзгөчө көңүл бөлүндү. Китептин мазмундук-структуралык жагдайы тууралуу кошумча ой-пикирлерди билдирсеңиздер кабыл алабыз. Авторлор.

§ 1. ТИЛДИН ЧЫГЫШЫ ЖАНА ӨНҮГҮШҮ

Тил кандайча пайда болгон? Биздин күнгө чейин кандай процесстерди башынан өткөргөн? Анын өсүп-өнүгүү, баюу жолу кандай? Бул өңдүү суроолорду чечмелөө үчүн адам баласынын басып өткөн жолуна кайрылууга туура келет.

Эмгектенүүнүн натыйжасында адам жекече күн өткөрбөстөн биргелешип, алгачкы эң жөнөкөй эмгек каражаттарын ойлоп табууда, коркунучтуу жаныбарлардын таасиринен коргонууда, биргелешип аң уулоого чыкканда өз ара пикир алышуунун элементтери пайда боло баштаган. Тиешелүү даражада бирин бири түшүнүүгө аракеттер жасалган. Ымдоо, жандоо, сүрөт тартуу аркылуу түшүнүшүп отуруп, бара-бара татаалданган, бир муундуу сөздөрдөн куралган жөнөкөй сөздөрдөн баштап, заманбап пикир алышуунун каражатына, улуттук, мамлекеттик, эл аралык милдет аткаруучу кызматка айланды.

Тилдин пайда болушун Ф. Энгельс эмгектин натыйжасында келип чыккан деп карайт. Чындыгында, адамзаттын ар кандай түшүгү да, ойлоосу да, ар кандай чыгармачылыгы да эмгек менен байланышкан. Ар бир ишти жасоодон, аткаруудан мурда ичибизден ойлонуп, бирөөлөр менен кеңешип көрүп, анан ишке ашырабыз. Демек, ичибизденби, же сыртыбызданбы, баары бир сүйлөө менен оюбуз жүзөгө ашырылат. Айталы, силер жазуу үчүн колдонулган калем азыркы абалына жеткенче кыйла өзгөрүүнү, өнүгүүнү башынан кечирди. Жазуунун алгачкы башатында куштун канатынын калемчесин пайдаланса, кийин атайын жасалган калемге уч кийгизип пайдаланышкан. Андан соң

сыяны дайыма көтөрүп жүрбөө үчүн, поршендүү калемди ойлоп табышкан, бара-бара аны өркүндөтүүнүн натыйжасында учунда шариги бар калемди ойлоп чыгарышты. Мына, көрдүңөрбү, жөнөкөй эле калемдин биздин күнгө чейинки тарыхында өнүгүп, өркүндөөнүн натыйжасында канча ойлонууну, эмгектенүүнү талап кылган. Мындан кандай жыйынтык чыгарууга болот? Калемдин улам жаңы түрүн чыгаруу үчүн, аны жасап жаткан адамдар өз ара пикир алышуулары керек эле. Эгерде бири-бири менен түшүнүшүү, ошондой эле коомдук өнүгүү зарылчылыгы болбосо, анда калемдин мынчалык улам жаңы түрлөрү жасалмак эмес. Ошентип, адам баласынын жашоосундагы негизги шарт, пикир алышуу зарылчылыгы келип чыккан. Анын натыйжасында тилдин өнүгүүсү пайда болуп олтурат.

Тилдин чыгышын окумуштуулар кандай негизде карашат? Маселен, айрым көз караштарды карап көрсөк, тил үн тууроонун негизинде пайда болгон деген пикир бар. Алардын ою боюнча, жаныбарлардын үнү тууроонун негизинде пайда болгон.

Мындай пикир алгылыктуу эмес. Анткени бизди курчап турган бардык эле заттар үн чыгара бербейт. Үн чыкса да, дүйнөдөгү окшош заттардан бирдей эле үн чыкмак да, дүйнө тилдеринде улуттук тилге ажырабастан, бирдей аталып калмак. Үн тууроо теориясынын жактоочуларынын айтымы боюнча жылкы – кишенеме, уй – мөөрөмө, жылан – ышкырма ж. б. болуп калмак.

Мындан тышкары сырдык сөз теориясы деген топтогу окумуштуулардын пикири боюнча корккондон, чочугандан, кубангандан, кайгыргандан тил пайда болгон дешет. Бул пикир толук алгылыктуу эмес. Айрым бир эмоциялуу сезимдер үн чыгарууга түрткү берип, таасир этсе эткендир, бирок тил жалаң эле сырдык сөздөрдөн турбасы белгилүү.

Тил – коомдук көрүнүш, ал коом пайда болгондо келип чыккан. Коомдун өнүгүшү менен тил да өнүгүүгө, өзгөрүүгө дуушар болуп отурат. Эмгектенүү учурунда тил адам баласынын оюн тиешелүү деңгээлде андан ары өнүктүрүп, болгон бардык иш-тажрыйбаларын тил

аркылуу бир элден экинчи элге, бир муундан экинчи муунга өткөрүп турат. Тил коомдук эмгекти уюштурууда, аны андан ары өнүктүрүүдө, илим менен техниканын өнүгүшүнө өбөлгө түзөт.

Коомдук өнүгүштүн тиешелүү деңгээлге жетишине, маданият менен адабияттын өнүгүшүнө тилдин түздөн-түз таасири бар. Коомдук, күндөлүк жашоо-турмуштагы өнүгүштү тил аркылуу калыптандырып, өндүрүштүк тажрыйбаларды топтоп, эмгек каражаттарынын өнүктүрүүнү камсыз кылып, ошону менен жашоонун материалдык негизин, деңгээлин жогорулатууга түрткү берет. Башка тилде сүйлөгөн адамдар менен катыш-байланыш түзүп, алардын иш-тажрыйбаларын өзүнүн чөйрөсүнө жайылтат. Демек, тил – адам коомунун өнүгүшүнүн негизин түзөт.

Дүйнө жүзүндө жашаган элдер, улуттар, мамлекеттер өз алдынча улуттук тилге, аң-сезимге ээ. Айрым бир элдин тили аймактык кеңейүүгө ээ болуу менен диалектилерге бөлүнөт. Кээ бир улуттук тилдер ажырап отуруп, жакын тектеш тилдерге айланып кетиши да мүмкүн. Андай аймактык ажыроо бара-бара жакын жана алыс тектеш тилдерге бөлүнөрү дүйнө тилдеринин практикасында белгилүү. Бирок мындай көрүнүш кылымдаган убакытты талап кылуучу кубулуш.

Биздин кыргыз тили түрк тилдеринин катарына кирет. Ал узак жолду басып өткөндүктөн, тектеш жана тектеш эмес тилдердин арасында өнүгүп, биздин күнгө жетип отурат. Кыргыз элинин тарыхын карап чыгуу менен Орхон-Енисей доорунан баштап, Борбор Азияда жашаган мезгилге чейинки жашоо турмушунда алыс жана жакын тектеш элдер менен саясий, экономикалык, географиялык жактан өз ара катышта болгондугун тилдик жана адабий мурастар далилдейт. Кыргыз тили айрыкча эгемендүүлүккө ээ болгондон бери мурнкудай тилдик карым-катыштар орус тили аркылуу жүрбөстөн, ар бир мамлекет менен тикеден-тике байланышта болуунун натыйжасында ар кандай сөздөр кабыл алынуу менен тилдик өнүгүүгө дуушар болууда.

§ 2. КЕПТИН СТИЛДЕРИ БОЮНЧА БИЛИМДЕРИН СИСТЕМАЛАШТЫРУУ ЖАНА ЖАЛПЫЛАШТЫРУУ

Тил – адам баласынын байланыш куралы экендигин билебиз. Байланыш түзүүнүн ар кандай жолдору бар. Бирде оозеки түрүндө сүйлөшсөк, кээде жазуу түрүндө пикир алышабыз. Ошондуктан оозеки жана жазма түрү пикир алышуунун эки жактуулугун пайда кылат. Пикир алышуудан башка коомдо алака мамиле түзүүчү жагдайлар бар. Мына ушундай коомдогу кызматына карата тилдин стилдик кызматы келип чыгат.

Стиль – ыкма дегенди билдирет. Ал түшүнүк бир эле тил илиминде колдонулбай, анын мааниси кең. Түшүндүрүү стили, кийим стили, көркөм сүрөттөгү стиль ж. б.

Тил коомдо пайдалануу мүмкүнчүлүгүнө карата бир канча ыкмада же стилде колдонулат. Алар көркөм чыгарманын стили, расмий жана расмий эмес иш кагаздарынын стили, илимий-техникалык стиль, публицистикалык стиль болуп бөлүнөт. Ар бир стилдин колдонулуш өзгөчөлүгү, тил каражаттарынын катышы, окуучулардын, пайдалануучулардын түшүнүү жана пайдалана билүү мүмкүнчүлүгү да ар кыл. Мисалы, көркөм чыгарманын стили бардык курактагы адамдар үчүн түшүнүктүү, илимий стиль илим жаатында эмгектенгендер үчүн терең түшүнүктүү болсо, башка бир илимдин тармагындагылар үчүн терең түшүнүксүз бойдон калат. Анткени физика илиминде иштеген адамдарга физикалык терминдер түшүнүктүү болгону менен, тарыхчылар үчүн аны түшүнүүнүн зарылчылыгы бол-

бойт. Химиялык аныктамалар, терминдер химия илиминин стилдик өзгөчөлүгүн түзсө, адабиятчылар үчүн адабий каарман, пейзаждык сүрөттөө, кульминация ж. б. түшүнүктөр адабият илимине тиешелүү стилди пайда кылат. Мамлекеттик иш кагазды жүргүзүүчү *тил кат, программа, устав* ж. б. стилдик жактан бир жактуу, штамптуулугу менен айырмаланат. Алар түшүндүрүү, элге маалымат берүү кызматынан мурда адам менен мекемени, мекеме менен мекемени, мамлекет менен мамлекетти ж. б. байланыштыруучу кызмат аткарат.

Ошентип, тилибиздеги сөздөрдүн кеп түзүү өзгөчөлүгүнө карата бир башкача түргө бөлүнө тургандыгы мындан мурдагы класстардан белгилүү. 10-класста стилдин түрлөрү боюнча алган билимдер машыгуу аркылуу системалаштырылат.

§ 3. КӨРКӨМ СТИЛДИН КЕПТИН ТҮРЛӨРҮ МЕНЕН КАРЫМ-КАТНАШЫ

Көркөм стиль башка түрлөрдөн айырмаланып, универсалдуу стиль деп аталат. Ал бардык курактагы, ар кандай кесиптеги адамдарга түшүнүктүү. Көркөм чыгарманын жаралышынын негизги максаты – адамдарга эстетикалык-нравалык тарбия берүү менен бирге руханий дүйнөсүн, таанып-билүүсүн, дүйнөгө болгон көз карашын калыптандыруу.

Көркөм стиль башкалардан айырмаланып, тилдик каражаттарды колдонууда эне тилдеги бай материалдардын бардык түрлөрүн, б. а., синонимдердин, өтмө маанидеги сөздөрдүн, антонимдердин көркөм ыкмада колдонулушун, фразеологизмдерди ж. б. пайдалануу менен окурмандын көңүлүн өзүнө бурат, чыгарманын көркөм сөз кудурети артат, стилдик өзгөчөлүгү пайда болот.

Көркөм текст пайда болордон мурда автор тарабынан иштелип чыккан план боюнча системаланып, окуяны бир ыраатта берүү үчүн кырдаалды баяндоо, жаратылышты же көрүнүштү сүрөттөө, кыялындагы нерсени ой жүгүртүү аркылуу берүү ыкмалары ишке ашат.

Ошентип, тексттеги сүрөттөө, баяндоо, ой жүгүртүү ыкмалары келип чыгат. Булар тексттин түзүлүшүн пайда кылып туруу менен бирге ар биринин өзгөчөлүгү көрүнүп турат.

Сүрөттөөнүн түрлөрүнө жаратылышты, адамдын тышкы келбетин, ички мүнөзүн, үй буюмдарын, алардын жайгашуусун ж. б. чагылдыруу кирет. Ар бирин сүрөттөө үчүн ар кыл сөз каражаттары тандалат.

1. Бул тексттен көркөм сөз каражаттарын таап, сүрөттөөнүн кайсы түрүн түзгөндүгүн аныктагыла.

Ким билбейт, жайдын толгон кезиндеги август түндөрүн! Асмандагы жылдыздар алыста турганы менен, ар бири өңүнө чыгып, алаканга салгандай ар бири өзүнчө нур төгүп, чет-четинен бүлбүлдөгөн күмүш кырчоо чалып, асмандын тиги каптал, бу капталына жайнап, кири жок жадырап карашат.

...Капчыгайга сырттап келе берген сыдырым талаанын алда кайсы жеринен бүрдөгөн эрмендин кермек ачуу чаңын учуруп, аңызда шамалдап жаткан самандын билинер-билинбес коңур жытын лепилдетип, жол катары шыралжын буруксуп, ушунун баары терге жибиген камыт-шлиянын кара май жытына аралашып, адамды эңги-деңги мас кылгансыйт. Жол үстүнө үңүлгөн аскалар кыйгач көлөкө таштап, нары сайдагы бадалдын арасында Күркүрөө жаны тынбай алдастайт. Тээ артта калган темир жолдо поезддер көпүрөдө нары өтүп, бери өткөн сайын жаңырык ээрчитип, гудокторду алыска-алыска созолонтот. (Ч. А.)

Өзүңөрдү текшергиле:

Жайдын толгон кези, жылдыздар өңүнө чыгып, алаканга салгандай нур төгүп, бүлбүлдөгөн күмүш кырчоо чалып, асмандын капталы кири жок жадырап карашат, коңур жытын лепилдетип, шыралжын буруксуп, эңги-деңги мас кылгансыйт, жол үстүнө үңүлгөн аскалар, Күркүрөө жаны тынбай алдастайт, жаңырык ээрчитип, гудокторду созолонтот.

(Көркөм чыгарманын тутумунда сүрөттөө, сүрөттөөнүн ичинен жаратылыштык сүрөттөө.)

2. Тексттеги өтмө маанилүү сөздөрдү таап, алардын негизги мааниге карата болгон катышын аныктагыла. Сүрөттөөнүн кайсы түрүн түздү?

Биздин Шекер – эң чоң айыл, үч жүздөн ашык түтүн. Каттаган сайын тигинден-мындан жаңы үйдүн төбөсүн көрүп калам. Айылым өсүп баратат, чоңоюп баратат. Турган орду мал-жанга жайлуу, суу башында. Таластын Жон-Арпа тоосунун этегинде, эзелтен Манас делип аталган кош чокулуу улуу тоонун так түбүндө. Кезинде Аккуласын алкынтып, ушул чокуга чыккан экен алп Манас, дагы кайдан жоо келип калбасын деп, туш-тарапка көз чаптырып турган экен ушул бийиктикте эр Манас. (Ч. А.)

Көңүл бургула:

Бул чакан тексттеги 2- жана 3-сүйлөмдөн башкасынын баяндоочу этиштен эмес. Бул сүрөттөөнүн өзгөчөлүгү, силер белгилегенден тышкары, оозеки кепке жакындыгында, акыркы сүйлөм кадимки оозеки сүйлөшүү кебинин үлгүсүндө түзүлгөн, ички эргүүнү (эмоцияны) билдирип турат.

3. Күзгү жаратылышка көңүл буруу менен өзүңөр сүрөттөө түзгүлө. Көркөм сөз каражаттардын астын сызгыла. Текстти улап түзгүлө.

Күз. Айланадагы кооздук саргыч-жашыл түс менен алмаша баштаган. Асманда бозомук булуттар каалгып, кайдадыр белгисиз удургушат. Жер бетиндеги майда жандыктар да өз түйшүгү менен алек. Алп кумурска өзүнөн чоң коңузду сүйрөп, үйүнө карай кара терге түшүп жол тартууда.

4. Текстти көңүл буруп окуп, тил каражаттарын тапкыла. Ырды кара сөз түрүндө кайра түзүп көргүлө.

КУМДАГЫ ИЗДЕР

Көл жээгин кыйыр түздөдү,
кыдырып коңур күз келди.
Кырданып жаткан кызыл кум
кургаган балык түспөлдүү.

Кургаган балык түспөлдүү
кубулуп, коңур күз келди,

көбүрөөк байкай баштадым
көл жактан кайткан издерди.

Жаныма жакын бул аймак
жүрбөсөм дагы жыл-айлап.
Жалтырап кумда из жатат
жанаша баскан жыңайлак.

Ачылбай калган барактын –
ал издин сырын жабат кум.
Аптабы кайткан күн турат
ашындай чычырканактын.

Көл калаар артта, кум калаар,
ал кумга чөгүп ыр калаар...
Кыйкуулап кайтып баратат
катарын жазбай турналар. (А. Р.)

Көңүл бургула:

Ыр саптарындагы тыныш белгилер кандай коюлган?
Бул автордун атайын стилиби, же сүйлөм курулушуна
ылайык коюлганбы? Эмне үчүн ар бир саптын башы баш
тамга менен башталбайт?

Сүрөттөөнүн бир түрү – адамдын тышкы келбетин,
ички мүнөзүн сүрөттөө. Мындай сүрөттөө көркөм чы-
гармадагы каармандын текст ичиндеги абалын, адамдар
арасындагы ордун, анын кулк-мүнөзүн чагылдырууга
жардам берет. Ага шайкеш келүүчү сөз каражаттары-
нын тандалышы мүнөздү, келбетти ачып берүүчү куду-
рет болуп саналат.

5. Тексттин үзүндүсүнөн Жамийланын келбетин берген
көркөм сөз каражаттарын белгилегиле.

Жамийла өзү шыңга бойлуураак, белдүү келин. Эки
өрүмгө батпай, дүркүрөп өскөн калың чачын кысып ту-
руп, бир байлам ак жоолукту маңдайына кыйгачтатып,
шарт буунуп алса, кызыл торусунан келген, балкылда-
ган төгөрөк жүзүнө ак жоолук эп келише калат. Жамий-
ла күлгөндө, анын чымкый кара сүйрүрөөк көзүндө ден
соолуктун, жаштыктын ашып-ташкан күчү ойт берип,

ал эмнегедир өзүнчө бой каранып, секетпайдын туздуусунан ырдап жиберет. Билбейм, балким, жаштайынан атасы менен бирге ой-кырда жылкы айдашып, ат чапкылап жүрүп өктөм өскөнбү, анын үстүнө, жалгыз кыз бала экен, айтор, Жамийланын жүрүш-турушунда кандайдыр кайраттуулук, эркекке таандык мүнөз бар. Ар бир ишке шамдагай киришип, башка келиндердей башым, белим дечү эмес. Анан өзү да бирөөгө жемин жегизбеген, өжөр, айтышкан менен айтышып, тилдешкен менен тилдешип, ал тургай, бир-эки жолу келиндер менен тытышканы да бар...

Ал жөнүндө апам: «Келинибиз ошондой ачык-айрым, тайманбас... Адамдын ичи-койнуна ачыгы эле жакшы болот, сасыткылар кайра ошол тымпыгыйлардан чыгат», - дегени бар. (Ч. А.)

Көңүл бургула:

Бул кандай сүрөттөө, портретпи, мүнөзбү? Сүрөттөө кимдин кеби аркылуу кетип жатат, автордукубу же каармандыкыбы?

6. Өзүңөрдүн жолдошуңардын, курбуңардын келбетин, мүнөзүн сүрөттөгүлө.

7. Бул сүрөттөөнүн кайсы түрү? Эмнени сүрөттөп жатат?

Бул – биздин үй. Биздин үй үч бөлмөлүү. Терезе тарапта чоң карапада гүл өстүрүлгөн – менин бөлмөм. Бийик өскөн гүл менин бөлмөмө өзүнчө бир ажайып көрк бергендей сезилет. Андан бери жакта түстүү телевизор, катарында үн жазгыч. Терезенин сол жак тарабында менин жазуу столум. Столдун катарында китеп текчем турат. Текчелердеги китептин саны эки миң беш жүздөн ашат. Аны ата-энем мен төрөлө электен бери жыйнаган экен. Он сегизге чыкканымда белекке беришкен.

Ар бир текчеде тематикага ылайык китептер бар: биринчи катарда жалаң сөздүктөр, б. а., энциклопедиялык, котормо, орфографиялык, түшүндүрмө ж. б. Андан ылдыйкы катарда дүйнөлүк жана кыргыз жазуучуларынын чыгармалары. Алардын мукабалары абдан ар түрдүү. Айрым бир авторлордун бир канча томдогон жыйнактары гана окшош түстө болбосо, калгандары ар кандай түстө

болуп, кооздук да берген сыяктуу көрүнөт. Окууга ылайык кызыктуу китептер көп.

Керебеттин жанында чакан күзгү, каршысында жапыз, жумшак отургуч бар. Жерде чакан шырдак салынып жатат. Шырдак менен китептин мукабалары түстөшүп, кооздук бергендей. Тамдын боорунда Ысык-Көлдүн колго тартылган чоң сүрөтү илинип турат.

Көңүл бургула:

Сүрөттөөгө ылайык тандалган сөздөрдү белгилегиле.

8. Силердин мектептин кире беришин сүрөттөп жазгыла. Анда өсүп турган гүлдөргө, отургучтарга, алардын жаңы, эскилигине, кандай абалда турганына, кийим чечкичтерге чейин көңүл буруу менен жазгыла.

Көркөм чыгармаларды түзүүчү каражаттар катары сүрөттөөдөн башка автордук баяндоо деген тексттик категория бар. Баяндоо автордук же кейипкердик ыкмада ишке ашат да, окуянын жүрүшүн, кыймыл-аракеттик өнүгүүнү жазуу түрүндө бере алат. Баяндоо монолог түрүндө көркөм тексттин бир кылка, ырааттуу өнүгүп отурушуна шарт түзөт. Баяндоо көркөм тексттин маанилүү бөлүгүн түзөт, анткени сүрөттөө чыгармадагы жагдайды берүүчү кошумча каражат болсо, баяндоо автор тарабынан атайын маанини түзүүчү негизги маселе болуп саналат. Ошондуктан автордук баяндоо окуяны берүүчү автордук көз караш деп да аталат.

9. Тексттин кыскача бөлүгүндөгү баяндоого көңүл буруу менен эмне жөнүндө баяндалып жаткандыгын айткыла. Кандай тема койсоңор ылайык келет? Бул жерде кандай окуялык маанилүү бөлүк бар?

...Түн ортосу эбак ооп кетсе да, ижарадан чыккан жарыктын көзү өчпөдү. Анын да жөнү бар. Эртең Ирсалат акыркы экзаменин бериш керек. Эртеңки экзамени «Элдик оозеки чыгармачылыктан». Ирсалатка бу сабак оңой сезилет огеле, бирок бирдемке айтайын деп акыл салса оозунан сөзү качып, эчтеңки эсине келбейт. Билип эле турган өңдөнөт, айта келсе эле Кудай акы, үн жок, сөз жок. Күйөөсү жана эле Ирсалатка: «Ушу сабагыңды заводдо иштесем да, көзүмдү жуумп тапшырып берем.

Опоңой экен. Өлөйүн эгер калп айтсам, – деп карганып да алган, – чын. Чын айтам. «Манас», «Семетей», «Сейтек», «Кожожаш», «Курманбек» дегендериңди окубай эле семичкедей чакса болот. Неден коркосуң, неден? Биздин айылда көзү көр манасчы бар эле. «Манас» айтса барбы, таң аткыча оозу талыбайт. Колуна китеп карматып койсоң болду, айта берет... Бир сапар эл чогулган жерде «Манас» айтыңыз десек, түк айтпай койду, кашайып. Ошондо бирөө: «Бу акемин колуна китеп бербесеңер, асти айтпайт. Китеп бергиле – деди. Менин анатомия китебимди берген ошондо. Кызык деп ушуну айт! Угуп эле тургун келет эми. Таң аткыча айтты. Ошо көр манасчыны биздин айылдык шырғыйдай болгон узун жазуучу повесть кылып жазыптыр. Билдиңби? А сен болсо «Манасты» билбейм деп коркуп отурасың. Коркпо», – деп кабат-кабат кайрат айтып, Ирсалатка түзүк эле бакылдап алган. Азыр болсо кыргыз алчу куштан бетер, столго отуруп, керебет үстүндө кыңкая жаткан Ирсалатка «Манасты» окуп жатат. Күйөөсүнүн кебетеси кудум эле өзү айткан манасчыдай түр салат. Дембе-дем чыйрала калып, кыраатын келтирип, «Манасты» окуп кирди:

Эбин чагын журт күтүп,
Эл көрө элек экенбиз.
Эрегишип урушуп,
Эр көрө элек экенбиз.
Ала мөңгү тоо ашып,
Тоо көрө элек экенбиз... (С. Р.)

10. Төмөнкү текстке тема койгула. Көркөм жанрды түзгөн көркөм боёкчолуу сөздөрдү көчүрүп, сөздүк түзгүлө.

Күн ылдыйлап, көлдүн төр жагына батканы калды. Ушул маалда Ак кеме көлдүн тиги кызгылт-сары нур эриген төрүнөн каалгып сүзүп чыкчу эле.

Бала дүрбүнү көлдүн төрүнө жиберди да, дем албай кадала тиктеди.

Тигине!

Бала баарын унутту, кайгысын да, коопсунганын да ошол замат унутту. Көлдүн тиги нур куюлган көк жээгинен бери карай Ак кеме кылайып чыгып келатат. Тигине! Ана! Катар созолонгон морлору бар, сыналган узун, көл

бетин кескен кубаттуу, көздөн учкан кооз кеме келберсип келе жатыры! Бурулбастан, чайпалбастан көл толкунун үркүтпөй сүзүп келе жатыры! Бала аптыгып, дүрбүнүн көздөрүн көйнөгүнүн этеги менен сүртүп алды да, оңдоп кайра кармады. Кеменин элеси даана тартылды. Артында оргуштап калып жаткан көбүктүн изи эми көрүндү. Бала көзүн ирмебей, көңүлү толкуп карап жатты Ак кемени. Баланын эркинде болсо, кемени жакын кел деп чакырып алып, үстүндө түшүп бараткандарды көргүсү бар. Бирок кеме баланын бул оюн кайдан билсин. Кайдан келатканы белгисиз, кайда баратканы билинбей, Ак кеме келберсий сүзүп баратат. Кеме көз учунан өткүчө көп убакыт. Ал ортодо бала кыялы менен кантип балык болуп, кемеге кантип сүзүп барарына дейре элестетип чыгат... (Ч. А.)

11. Тексттин темасын койгула, көркөм стиль экендигин түшүндүргүлө. Ырдын терең мазмунун айтып бергиле.

Өмүр өтөт, өтө берет билинбей,
Сен өткөргөн өткөн күндүн бириндей.
Толкуп кыял кээде жокко урунуп,
А да кетер сызып тоонун желиндей.

Өнөр, билим, эмгек менен гүлдөп ал,
Күлгүн жаштар күчүң барда эринбей.
Түбөлүккө ишиң калсын артыңда,
Кайран өмүр бошко кеткен дедирбей. (Н. Ж.)

12. Текстти окуп, андагы диалогдук кеп менен монологдук кептин өз ара шайкештигин, автордук кепти бөлүп, анын диалог менен карым-катышын аныктагыла.

Канча жатканымы билбейм. Кулагыма кебез тыгып алгансып, алыстан акырын үндөр чыгат: «Кана, жарык кылчы!» Кайсы бир колдор башымы, ийними, көкүрөгүмү сыйпалап жатты. «Жаны бар, мас тура», – деди үн. Башка үн унчукту: «Жолду бошотуш керек».

– Кана, достум, кичине жылып отур, машинени жолдон чыгарып коёлу – деп, бир кол ийинимен акырын сүрө итерди.

Мен онтоп алып баш көтөрдүм. Башым ылдый бетими жууп кан агып туруптур. Түзөнө албайм, көкүрөгүмөн бирдеме мыкчып турат. Тиги киши ширеңке ча-

гып, жүзүмө карады. Ишенбей калгансып, дагы ширеңке чагып, дагы карады...

– Сага эмне болгон, дос? Бу кылганың эмне? – деди ал караңгыда кейиштүү үн менен.

– Машине... катуу сыныптырбы? – деп араң сурадым кан түкүрүп.

– Анча эмес. Аскага тийип, жолго туураланып калыптыр.

– Анда, коё бергиле, азыр жөнөйм! – Калтыраган колум менен ачкыч издеп, стартерди бастым.

– Токтот! – деп алиги киши мени капшыра кучактады. – Жетишет бейбаштыгың! Түш! Түнөп ал, эртең көрө жатабыз...

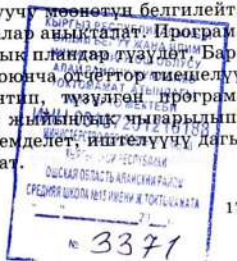
Мени кабинадан сүйрөп чыгышты. (Ч. А.)

§ 4. РАСМИЙ ИШ КАГАЗДАРЫ

Расмий иш кагаздары мамлекеттик деңгээлде иш жүргүзүлүүчү, сөзсүз, аткарылуучу документтер болуп эсептелет. Буларга мамлекеттер ортосундагы иш кагаздардан тартып, мыйзам, указ, устав жана программалар кирет.

ПРОГРАММА

Адам жашоо-турмушунда бир жылдык, бир айлык, бир жумалык пландоо менен иш-аракеттерди жасайт. Силер да келечекке карата иштей турган иштериңерди белгилеп койгонсуңар. Буларды күнүгө жазып, пландабасаңар да өз оюңарда белгиленген. Ошол сыңары ар бир мамлекеттик документ сыяктуу ишканалардын, министрликтердин, мамлекеттин ж. б. программалары болот. Программа өз ичине бир топ жылдык иш-чараларды камтып, алардын аткарылуучу мөөнөтүн белгилейт, андан келип чыгуучу натыйжалар аныкталат. Программалардан улам жылдык жана айлык пландар түзүлөт. Бардык иштердин аткарылышы боюнча отчеттор тиешелүү жерлерге тапшырылат. Ошентип, түзүлгөн программанын аткарылышы жөнүндө жыйынтык чыгарылып, улам кийинки жылыштар бекемделет, иштелүүчү дагы андан аркы багыттар аныкталат.

УСТАВ

Устав азыркы учурда көбүнчө ишкер, иш алып баруучу ишканалардан учурайт. Анын негизги максаты – иш алып баруунун негизги багыттарын баяндоо менен, кандай, кайсы акча каражаттарына байланыштуу иш алып бара тургандыгын санап берет. Кимдер тарабынан көзөмөлдөнөт, кимдерге отчет берет, иш-аракеттеринин кирешеси жана чыгымы боюнча милдеттүү түрдө билдирип турулушу уставда камтылат. Эгер силердин ата-энеңердин ишканасы болсо, алардын уставдары менен таанышсаңар болот. Силер бүгүнкү күнгө чейинки тааныш болуп келе жаткан расмий эмес иш кагаздары мамлекеттик уюмдарды эл менен байланыштыруучу кызмат аткарса, расмий иш кагаздары милдеттүү түрдө аткарылуучу максат көздөгөнүн көрүп турасыңар. Ошондуктан расмий деп аталарын эсиңерге түйүп коюшуңар керек.

Окуп жаткан сабактарыңар да күн мурунтан иштелип чыккан программанын негизинде түзүлүп, ошого жараша окууга ылайык темасы, сааты, чейреги ж. б. белгиленүү менен ишке ашат. Программа алдын-ала иштелүүчү иштердин чаралары, мөөнөтү ж. б. белгиленсе, уставда иштелүүчү иш-чараларынын негизги жол-жоболору белгиленет, каралат.

Мыйзам программадан жана уставдан айырмалуу. Ал эл тарабынан шайланган Жогорку Кеңештин мыйзам чыгаруучу органы тарабынан бекитилген болот. Бекитилерден мурун элдин талап-мүдөөсүн эске алуу менен, мамлекеттик түзүлүштүн бардык иш-чараларын жүргүзүү үчүн иштелип чыгуу керек. Мыйзам бардык адамдар үчүн бирдей таасирлүү болуп саналат, б. а., жаштардан карыларга чейин, жөнөкөй жумушчулардан мамлекет башкаруучуларга чейинки атуулдар үчүн кызмат аткарат. Ошондуктан мыйзам жалпы эл тарабынан сунуш этилген, аткаруучулар үчүн ийкемдүү түрдө түзүлүп, ар бир беренеси (статьясы) кыргыз улутундагылар үчүн толук түшүнүктүү, башка улуттагылар үчүн орус тилинде түшүнүктүү болуу керек.

Указ мамлекет башчысы тарабынан чыгарылат, ал тарабынан белгилүү деп эсептелген жалпы жоболор,

белгилүү даталар белгиленет, мамлекеттик кызматкерлер дайындалат. Расмий иш кагаздарынын указдан башка түрү талкууга алынып, эл тарабынан кайра карап чыгуусу мүмкүн болсо, указ талкууланбайт, президенттин жеке чечими боюнча ишке ашат, Указ чыккан шаар, датасы жана президенттин колу коюлат.

13. Мугалимдин жардамы менен «Кыргыз тили» же «Кыргыз адабияты» боюнча түзүлгөн программа менен таанышып, чейрек боюнча план түзүп көргүлө. Чейрек аяктаганда аткарган ишиңер, окуган темаңар боюнча отчет түзгүлө.

14. Мектебиңердин көрүнөө жеринде мектептин Уставы, Программасы илинип турган болуу керек. Ошону менен таанышып, программа менен Уставдын айырмасын карап, дептеңерге эскертме жазгыла.

15. Кийинки чыккан Указдар менен таанышып, алардын өзгөчөлүгүн белгилегиле.

Расмий да, расмий эмес да иш кагаздарынын стилине мүнөздүү болгон негизги өзгөчөлүк катары буларды белгилөөгө болот:

- тышкы түзүлүшү боюнча, б. а., формасынын өзгөчөлүгү (штампы, колу, ырастоочу белгилери болушу керек);
- сөз каражаттарынын ар бирине тиешелүүлүгү, б. а., көркөм сөз каражаттары дээрлик колдонулбайт (өтмө маани, фразеологизмдер);
- айтыла турган ой ачык, так, анык туюндурулушу керек;
- сүйлөм курулушу, сөз айкаштары иш кагаздарынын мүнөзүнө ылайык колдонулат, б. а., чагылдырылып жаткан мазмунга шайкеш келген терминдер, айрым учурда иш кагаздарынын мүнөзүнө жараша сүйлөмдөгү сөздөр орун алмашып түшөт ж. б.

§ 5. ИЛИМИЙ СТИЛДЕГИ ПРАКТИКАЛЫК ИШТЕР

Илимий иштердин аткарылышы коомдук башка кызмат аткарган жазуу жумуштардан айырмаланат. Анткени илимий иштердин өзүнүн өзгөчөлүктөрү бар. Илимий иштерге окуу китептери, илимий изилдөөлөрдүн аткарылышы, рефераттар, илимий монографиялар, курстук, дипломдук иштер ж. б. кирет. Ар бир илимдин тармагына байланыштуу терминдердин колдонулушу, жазылуу өзгөчөлүгү башкалардан айырмалайт. Ойдун тактыгы, баяндоо ыкмасы менен аткарылышы, түзүлүшү боюнча киришүүдөн, негизги иликтөөдөн, корутундудан турушу, пайдаланылган адабияттардан цитатанын камтылышы жеке айырмачылыгын айгинелейт. Бул – илимий стилдин сырткы өзгөчөлүгү.

Силер окуп жаткан учурларыңарда күнүгө илимий чыгармалар менен иштеп келе жаткандыгыңарды байкасаңар керек. Анткени тигил же бул сабактарга даярданган учуруңарда сабагыңардын мүнөзүнө жараша терминдер, формулалар, аныктамалар (эрежелер), теоремалар ж. б. менен кезигишип келесиңер. Андагы терминдер кадимки биз пикир алышып келген сөздөрдөн айырмаланат, мисалы, сөз негизги атоо маанисинен тышкары көркөм ыкма катары өтмө мааниге ээ, ал бир канча семантикага ажыроо аркылуу контексттеги колдонулушу кенен. Ал эми термин болсо, илимдин ошол тармагына тиешелүү гана түшүнүктү билдирип, чектелген семантикалуулугу менен айырмаланат.

Физикадагы сүрүлүү термини заттын тегиздиктеги кыймыл менен бирге болгон түшүнүктү белгилөө үчүн колдонулса, пикир алышуу куралы катары сүрүлүү артка жылуу, жылмышуу, өтмө маанисинде коомдон, элден чыгып калуу абалындагы бир канча маанини билдирет.

РЕФЕРАТ

Р е ф е р а т – кандайдыр бир тема боюнча жазылган кыска илимий эмгек. Илимий стилди калыптоодо чоң мааниге ээ, тактыгы, маалыматтарынын арбындыгы, тилинин жеткиликтүүлүгү менен айырмаланууга

тийиш. Рефератта илимий маалымат гана берилбестен, референттин (реферат жазган автордун) жазып жаткан материалга карата мамилеси, баасы чагылдырылат. Ал монографиялык (бир чыгармага же жеке авторго арналган) же обзордук (бир топ чыгарманы жалпылаштырып камтыган) формада болот. Реферат референттин өз сөзүнөн турат, анда айрым зарыл деп эсептелген учурларга гана цитаталар колдонулат жана ал кайдан алынган (китептин автору, аты, чыккан жылы, бети) көрсөтүлөт. Илимий иштин бул жөнөкөй түрүн ар кандай композициялык планда түзсө болот. Адатта реферат төмөнкүдөй тартипте түзүлөт:

1. Кириш бөлүмү – рефераттын темасы болгон чыгарманын, илимий эмгектин автору жөнүндө кыска маалымат, сөз болуп жаткан чыгарманын жазылыш тарыхы ж. б.;

2. Рефераттын негизги бөлүгү – тема боюнча кыскача, бирок жеткиликтүү илимий маалымат берүү;

3. Баяндалган маалыматтарга карата, анын мааниси тууралуу жыйынтыктар, жалпылоолор.

Рефератта адабий талдоо берүүгө, сын макалалардан, мемуарлардан, тарыхый-биографиялык башка булактардан пайдаланууга көбүрөөк аракеттенүү керек, ошондой эле алгачкы илимий изилдөөнүн усулу болууга тийиш.

Реферат – илимий стилге мүнөздүү. Атайын бир темага арналган маселеге байланыштуу адабияттарды изилдеп окуп чыгуу менен ой маселе жөнүндө кеңири түшүнүк берүү, рефератты аткаруудан мурда керектүү адабияттар боюнча кыскача конспект түзүп, анын авторун, чыккан жылын, шаарын биротоло кагазга түшүрүп коюу максаттуу. Андан соң рефераттын планын түзүп, ар бир бөлүмгө тиешелүү маалыматтарды түшүргөн оң. Өзүңөр жазып жаткан оюңарды бекемдөө үчүн силер күн мурун окуп алган илимий адабияттарга шилтеме жасап, цитата бересиңер. Рефераттын аягында корутунду болуу керек, ал силердин ишиңердин, оюңардын, иштеп чыккан маселелер боюнча аз болсо да жеке көз карашыңардын бир жыйынтыкка келгендигине далил болот. Андан кийин силер окуп чыккан адабияттардын тизмеси берилет.

Реферат түзүүнүн үлгүсү:

Эгерде география сабагы боюнча «Кыргызстандын суу байлыктары» деген темада реферат жазуу керек болсо, көрсөтүлгөн адабияттардан тышкары окуу китебинен материал аласыңар. Планын болжолдуу мындай түзсө болот:

Киришүү: (Суу байлыктары боюнча кыскача маалымат берүү менен тандап алган темаңардын иликтөө зарылчылыгын көрсөтөсүңөр).

I. Мөңгүлөр. (Мында мөңгүлөр, көп жылдык тоң кыртыштар жөнүндө жазасыңар. Алар кантип жаралат, эришинин себептери, көп эрип кетсе эмне болот, андан кантип сактанууга болот ж. б.).

II. Суулар. (Мында теманы ачуу үчүн «Агын суулар. Көлдөр. Суу сактагычтар. Жер алдындагы суулар» деп бөлүп алуу зарыл).

Корутунду.

Пайдаланылган адабияттардын тизмеси.

Шилтеме берүүнүн үлгүсү:

Силер жазып жаткан оюңардын чын, анык экендигин, илимий так маалыматка кайрылуу зарылчылыгы келген учурда бүтүндөй сүйлөмдү, абзацты өзгөрүүсүз киргиздиңер дейли. Анда өзүңөрдүн оюңардын арасына тырмакча («») аркылуу берип, андан соң силер таянган адабияттын маалымдамасын бересиңер. Көңүл бургула:

«Кыргызстандын аймагында аянты 0,1 км² ден жогору болгон 6516 мөңгү катталган. Алардын ээлеп турган аянты 8047,8 км², б. а., республиканын жалпы аянтынын 4% ин ээлейт. Эгерде бардык мөңгүлөрдү (аянты 0,1 км² ден төмөн) эсептесек, алардын саны 7638ге жетет жана аянты 8107,7 км² ге барат». (Бакиров Н. Б., Исаев А. И., Осмонов А. О. Кыргыз Республикасынын географиясы. – Б., 1998, 59-б.)

Силер кээ бир сабактардан реферат жазып жүрөсүңөр. Реферат тигил же бул тармак боюнча жазылган илимий эмгектердин негизинде изилдөө иштерин жүргүзүү менен аткарылган монографиянын кыскача такталган, аныкталган мазмуну болуп саналат. Ал изилдөөнүн негизин, кыскача маңызын берүүдө автордун өз стили болушу мүмкүн. Экинчи бир түрү

илимдер тармактарындагы жаңылыктарды окуучуларга жеткирүү максатында атайын журналдарда атайын басылма катары ишке ашышы мүмкүн. Ал эми силер түзүп жүргөн рефераттар белгилүү бир темага арналып, ал боюнча жазылган илимий эмгектерди окуп чыгуу менен тема боюнча өзүңөрдүн ой жыйынтыктарыңар, көз караштарыңар топтолгон болот. Оюңардын тууралыгын аныктоо үчүн окумуштуулардын илимий пикирлерине таянып, цитата бересиңер. Цитата менен катар автору, илимий эмгектин аты, чыккан шаары, жылы, эмгектин бети кошо көрсөтүлөт.

КОНСПЕКТ

К о н с п е к т — окулган же угулган тексттин кыскача мазмунун негизги ойду кагазга түшүрүү. Текстти адегенде көңүл коюп окуп чыгып, анан план түзүп, ар бир бөлүмдөгү эң негизги ойду белгилеп алып, кагазга кыскача баяндоо керек. Сөздөрдү, сүйлөмдөрдү кыскартып жазууну, шарттуу белгилер менен берүүнү үйрөнүү кажет. Тексттин негизги маанисин сактоодо тезис жазуу талап кылынат. **Т е з и с** — тексттин кыскартылган формасы, ар кандай тезис узартып сүйлөөгө ылайыкталган болуш керек. Тезисте өзүңөр кошо турган фактылар менен ойлор айтылбайт, аны кийин конспектиге кошосуңар. Конспектини кыска жазса да, текстке жакын узун жазса да болот, эң негизгиси ошол конспект кийин өзүңөргө кеңири жана системалуу сүйлөгөнгө мүмкүнчүлүк ачууга тийиш. Демек, конспектинин негизи — тезис.

Конспектинин жазылыш формаларын да үйрөңгүлө. Тексттин планын түзсөңөр болот, аны кийин майда темаларга айлантып сүйлөп берүүгө да мүмкүн. Цитаталарды, айрым цифраларды дароо көзгө чагылсын үчүн башка түстөгү (кызыл, жашыл) сыя менен жазууга болот, өтө керектүү маанилүү жерлеринин астын сызып же ар бир ойду он абзацка бөлүп койгон да ыңгайлуу.

Конспектинин баш жагына ошол конспектиленип жаткан текст кайсыл чыгармадан экенин толук жазып чыккан маалыматтарын берүү керек. Конспектиңердин

бир четине актай бош орун калтыргыла, кокус жаңы ойлор, толуктоолор болсо ошол жерге жазасыңар.

Конспектилөөнүн өзгөчө түрү – жогорку класстарда мугалимдин дарсын кагазга түшүрүү. Лекторлор ар түрдүү болот, бирөө жай айтат, атайын жазып алсын үчүн айрым учурларды бөлүп, кайталап сүйлөйт, кээ бирөөлөр өтө тез, шашып окуйт. Ошондуктан ар кандай окулган дарсты конспектилеп үйрөнүү керек. Мугалимдин оозунан чыккандын баарын эле кагазга түшүрүүгө аракеттенбеш керек, маанилүүлөрүн бөлүп алганга үлгүрүп, башкы ойдун өнүгүшүн ээрчип отуруу зарыл. Өз конспектинди башкалардыкы менен салыштырып көрүп, толуктап, ашыкча жазылган жерлерин байкоо керек. Мектепте конспектилөөнү үйрөнүп алуу менен окуу жайында кыйналбай бирөөнүн кебин жакшы угууга жана негизги нерселерди туя билүүгө, сезимтал жана зирек болууга көнүгөсүң.

Конспект рефераттан айырмалуу болот. Конспект окуган адамдын өзүнүн жекече кызыкчылыгы, көз карашы үчүн маанилүү. Ошондуктан илимий эмгек болобу, көркөм чыгарма болобу, унутуп калбаш үчүн кыскача, маанилүү жерлерин өзүнө эскерткич катары жазып алуу конспектинин бир түрүн билдирет. Айрым учурда сүйлөй турган сөздөрдүн конспектисин түзүп алуу учурайт. Мындай түрүнө официалдуу жерлерде чыгып сүйлөгөн учурда цифралык маалыматтарды, саясий жол-жоболорду, кынтыксыз ишке ашырылуучу мамлекеттик маанилүү маселелерди ойдон чыгарбаш үчүн күн мурунтан түзүлгөн конспект аркылуу берет. Анын негизинде күндөлүк массалык маалымат каражаттарына таралат.

ЦИТАТА

Илимий иштерде эске алынуучу маанилүү таяныч **цитата** болуп эсептелет. Цитатаны кеңири карасак, бирөөнүн оюн өз оюңду бекемдөө үчүн колдонуу деп караса болот. Андай учурда макал-лакаптарды, философ ойчулдардын учкул сөздөрүн да цитата деп айтууга болот. Мындайда элде балаңдай деп айтылат, ушундай макал бар эмеспи, балаңча айткандай ж. б. кеп каражаттары аркылуу өз оюңдун тууралыгын бекемдейсиң.

М.: Калыгул олуя «Ысык-Көл жер соорусу» дегендей, кыргыз элимдин касиеттүү көлү ак калпактуу тоонун ортосунда, кышы анча суук эмес, жайы анча мээ кайнаткан ысык эмес, жер-жемиштери төгүлгөн, эгин десең эгинге мол, мал десең мал киндиктүү жер экени жалганбы десең, анда Калыгул олуянын бул айткан **жер соорусу** деген оюн тереңдетип чечмелөө менен бирге, ал адамдын оюнун калети жок экенине да таянган болосуң.

Илимий чыгармалардагы цитата — өзгөчө. Эмгектерде берилиши да жогорудагы мисалдан айырмалуу. Илимий иштин аткарылышында окумуштуулардын ошол темага байланыштуу изилдөөлөрүнө таянуу менен өзүнүн (автордун) ою такталып, бекемделет. Андыктан илимий көз карашынын тууралыгын бекемдеш үчүн өз оюна окшош, автордун эмгегине шилтеме жасайт. Муну өзгөчөлөнгөн белгилер менен жазууда ылайыкташтырат. Мисал келтирели:

«XIX кылымдын ортосунда табигый илимдердин өнүгүшү, анын метод-ыкмаларын, принциптерин тил илиминде колдонуу натуралисттик багыттын жаралышына, өнүгүшүнө өбөлгө болду. «Теория Дарвина и наука о языке» (1863), «Значение языка для естественной истории человека» (1865) ж. б. у. с. эмгектери А. Шлейхердин тил илиминдеги натуралисттик багыттын негиздөөчүсү катары лингвистиканын тарыхындагы ордун белгиледи». (Мусаев С. *Жалпы тил илими*. — Б., 1998.)

Бул жерде С. Мусаев өз оюнун бекемдигин далилдеш үчүн А. Шлейхердин эмгектерин көрсөтүү менен, тилдик багыттын өнүгүшүнө токтолду.

Цитата да, бирөөнүн өздөштүрүлгөн сөзү да бөтөн сөз катары текст ичинде өзгөчө белгилер менен берилет. Цитата айрым учурда өздөштүрүлгөн абалында өз сөзү катары берилгени менен, шилтеме белгиси коюлуп белгиленет.

М и с а л ы, ономастика термини грек тилинен ат берүү искусствосу деген түшүнүктү берүү менен энчилүү аттар жөнүндөгү илим экендигин туюндурат. (Бондалетова В. Д. *Русская ономастика*. — М., «Провещение», 1983, 3-б.)

Жогоруда өзүңөр көргөндөй цитатанын илимий берилиши тактыкты, атайын шарттуу белгилердин дал өзүндөй камтылышын талап кылат. Илимий эмгектин чыккан шаары, басманын аты, жылы жана китептин бети көрсөтүлөт. Бул илимий этиканы туюндурат.

16. Төмөнкү илимий эмгектеги түз цитатаны жана өздөштүрүлгөн цитатаны байкап, алардын тыныш белгилерине көңүл бургула. Илимий стилге мүнөздүү белгилерин аныктагыла.

Топонимика термини ХХ кылымдын 20-жылдарынан тартып колдонула баштайт. Изилдөөчүлөрдүн бири С. Б. Веселовский «Топонимика – топономастика термининин кыскартылган колдонулушу». (*Веселовский С. Б. Топонимика на службе у истории. Исторические записки, вып. 17, 1945, 24-б.*)

Географиялык объектинин чоң же кичинелигине карай макротопонимдер жана микротопонимдер деп экиге бөлүп кароо да орун алып жүрөт. Бул гректердин «макро» – чоң жана «микро» – кичине деген сөздөрүнөн келип чыккан. Кээ бир окумуштуулар тарабынан макротопонимдерге Азия, Африка, Европа, Атлантика, Индия, Борбордук Азия, Сибирь, Тянь-Шань сыяктуу континенттерди, океандарды, өлкөлөрдү географиялык планда жалпылаштырып, чектеп көрсөтүлгөн белгилүү бир зор территориянын аттары кирүүгө тийиш деген пикирлер айтылат. (*Микротопонимия. – М., 1967, 35 – 36-б.*) Ошону менен бирге микротопонимдердин баарын, макротопонимдер деп өзүнчө бөлүп карабастан эле жалпысынан топонимдер деп атай берүү учурлары кездешет. Латыш топонимдерин изилдеген эмгектерде макротопонимдерге жана микротопонимдерге бөлүп кароо жок. (*Микротопонимия. – М., 1967, 159-б.*)

Дарыялардын, өзөндөрдүн, ар кандай агын суулардын, булактардын, суу бассейндеринин аттары жалпысынан гидронимдер, көлдөрдүн аттары – лимонимдер, саздардын аттары – геланимдер, өзөндүн аттары – патонимдер, тоолордун аттары – оронимдер, кыштактардын аттары – комонимдер, шаарлардын аттары – полисонимдер, аянттардын, көчө, көпүрөлөрдүн аттары – урбонимдер деп аталат. (*Исаев Д. Жер-суу аттарынын сыры. – Ф., «Мектеп», 1977.*)

17. Төмөнкү тексттен цитата берүү ыкмасын, техникалык берилишин, тыныш белгилерин карагыла. Илимий стилге мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн белгилегиле. Ушул тексттен кийин Ч. Айтматовдун «Кылым карытар бир күн» романын окуп, конспект түзгүлө.

Чыңгыз Айтматов өз чыгармачылык жолунда биринчи жолу фантастикалык сюжетке кайрылып, өзүнүн бүгүнкү күндүн турмуш чындыгы жөнүндөгү ойлорун, байкоолорун космологиялык окуялардын метафорасында интерпретациялоого аракеттенгендигин көрөбүз. Чыгармада сүрөттөлгөн ошол фантастикалык сюжеттин көркөм-философиялык түйүнү да жер адамынын өмүр-тагдырына уюп турат.

«Кылым карытар бир күн» романы туурасында бүгүнкү күнгө дейре бизде жана чет өлкөлөрдө бир катар макалалар жазылды. Аларда чыгарманын негизги идеясы, көтөргөн проблемасы, ал идеяны, проблеманы алып жүргөн көркөм образдардын идеялык-көркөмдүк мазмуну жөнүндө бир кыйла олуттуу ойлор айтылды. (Караңыз: Асаналиев К. *Дела земные*. – *Сов. Киргизия*, 1981, 8 января; Абдумомунов Т. *Живет в Буранном человек*. – *Сов. Киргизия*, 1981, 8 февраля; Дудин М. *На дальнем разъезде*. – *Сов. Киргизия*, 1981, 16 января; Потапов Н. *Мир человека и человек в мире*. – *Правда*, 1981, 22 мая; Григорьева Н. *И Дольше века длится день. Путь Ильича*, 1981, 7 июля; Какеев А. *Адамдыкты даңазалаган роман*. – *Кыргызстан маданияты*, 1981, 26-март; Касымбеков Т. *Гуманизмдин туусун көтөргөн*. – *Кыргызстан маданияты*, 1981, 13-март.) Негизинен ал макалаларда азыркы учурдун курч саясий, идеологиялык, нравалык-философиялык маселелерин камтыгандыгы белгиленип, ал эми башкы каарман Эдигей биздин учурдун нагыз белгилерин өзүнө сиңирген каарман катары эң жогору бааланды.

Ч. Айтматовдун жазуучу, ойчул катары башка калемдештеринен айырмалап турган бир өзгөчөлүгү ал өзүнүн көркөм изилдөөсүнүн негизги кредосун, ага карата автордук мамилесин окуучуларынан жаап-жашырбай, ачык айтып, алардын ой-кыялдарын өз учурунда туура багыттай билүүсүндө турат. Аябагандай полемиканын айдыңы болгон «Ак кеме» повестинин идеялык-эстети-

калык; көркөм-философиялык катмарын таасын андап-билүүдө да реалист-автор өзү окуучуларына жардамга келип, «Литературная газетага» «Айласыздан болгон толуктоолор» («Литературная газета», 1970, 29 июля) аттуу макаласын жазган эле.

«Кылым карытар бир күн» романында мындай милдетти алдын-ала эле «Автордон» деген кичинекей макаласында абдан компакттуу жана терең мазмунда аткарып койгондугуна күбө болобуз. Ал эми романга байланыштуу кийинчерээк берген интервьюларында (Айтматов Ч. Коомдун идеяларына кызмат өтөө. – Ленинчил жаш, 1981, 12-сентябрь; Понять и воспеть современника. – Ленинское знамя, 1981, 22 марта.) Чыңгыз Айтматов романы боюнча өз ой жыйынтыктарын дагы да чечмелеп толуктады. Албетте, мына ушул жагдайлар жазуучунун жаңы перзенти туурасында кандайдыр бир өзгөчөлүктү башкаларга үндөшпөгөн пикир айтуу кыйынчылык туурары өзүнөн өзү түшүнүктүү. Бирок ошондой болсо дагы, «Кылым карытар бир күн» романына кайрылган ар бир адабиятчы, сынчы өзүн бөтөнчө кызыктырган көз караштан чыгарманы андап, окуган адамдын жан-сезимин козгоп, жаңы идеялык-нравалык бийиктиктерге умтулган анын көп кырдуу, көп сырдуу поэтикасынын табышмагын мезгилдин арымын улай жандыра беришери табыгый иш. (Укүбаева Л. Адам дүйнөсү көркөм образда. – Б., 1994, 14 – 15-б.)

18. Текстти окуп чыгып, конспект түзүүгө өбөлгө болуучу кыскача ой натыйжа жазгыла.

19. Тарых сабагына карата «Үркүн» темасына ылайыктуу реферат жазгыла. План түзүүдө мугалимиңер менен биргелешип, жардамдашуусун өтүнгүлө. Буга 1993-жылы чыккан «Үркүн» аттуу тарыхый-даректүү очерктердин жыйнагын пайдалангыла.

20. Төмөнкү илимий эмгекти окуп, анын конспектисин түзүлө. Илимий жанрга тиешелүү белгилерди аныктагыла.

Жаңы кыргыз тили. Болжол менен XVI кылымдан башталган жаңы кыргыз тилинин тарыхы негизинен тьянь-шандык доорду өз ичине камтып, кыргыз диалектилеринин өнүгүш өзгөчөлүктөрүнө жараша үч мезгилге бөлүнөт:

а) моголстандык-жунгардык мезгил (XVI – XVIII кылымдар);

б) XVIII кылымдан революцияга чейинки мезгил;

в) советтик мезгил.

а) Моголстандык-жунгардык мезгилде кыргыз уруулары Чыгыш Түркстандан, кийинчерээк Борбордук Тяньшандан байыр алып, ал жерлердеги элдер алгачкы кездерде көбүнчө уйгур диалектилери менен ар түрдүү байланышта жашайт. Ошондуктан Моголстандагы кыргыз диалектилери уйгур тили менен тыгыз байланышта болуп, бир бирине өз ара таасир тийгизип, биринчи кезекте лексикалык кабыл алуулар башталат. Азыркы кыргыз диалектилери менен уйгур тилиндеги жалпылыктар, асыресе кыргыз тилине уйгур диалектилери аркылуу иран-араб сөздөрүнүн өтө башташы ошол мезгилге туура келет деп болжолдоого болот.

Борбор Азиядагы жунгарлар (кийин аларды түрк элдери «калмактар» деп аташкан) улам барган сайын чоң күчкө айланып, Чыгыш Түркстандагы жана Борбор Азиядагы элдерге катуу чабуул жасап турат. Ал элдердин чыгыш тарабындагы кыргыз уруулары жунгарлардын үстөккө-босток соккуларынын натыйжасында улам түштүк-батыш тарапка жылууга мажбур болот. Кыргыз урууларынын алды улам сүрүлүп отуруп, Кара тегин, Кысар өрөөндөрүнө (б. а., Памир тоолоруна чейин), арты Анжиян, Алай тоолоруна чейин жетет. Бул мезгилде (XVII кылымдан XVIII кылымдын ортосуна чейин) кыргыздар көбүнчө уйгур, өзбек, тажик, казак элдери менен саясий жана экономикалык байланышта болот, ошондуктан ал тилдерден негизинен соодага, дыйканчылыкка же ислам динине байланышкан көп иран-араб сөздөрү кабыл алынат.

б) XVIII кылымдын орто ченинде азиялык элдердин каардуу душманы – жунгарлар жеңилет, кыргыз уруулары өзүнүн мурунку жерлеринен душманды кууп чыгып, кайта ээлешет. Ысык-Көл, Чүй, Талас өрөөндөрүнө, Нарын дарыясынын салааларына түндүк кыргыз уруулары, Түркстанга, Фергана өрөөнүнүн түштүк жана батыш тарабындагы тоолордун этектерине ичкилик урууларынын өкүлдөрү Памир тоолору тараптан кайта көчүп келишет. Мына ушул жер которуудан кийин диалектилердин та-

рыхында маанилүү өзгөчөлүктөр башталат. Түндүк говорлор менен түштүк говорлор ортосундагы мурункудай байланыш болбой калат. Нечен-нечен улуу тоолор аркылуу карым-катыш жасап туруу азаят, саясий жактан биримдик болбой, феодалдык бытырандылык күчөйт. Башкача айтканда, түндүк жана түштүк диалектилер ар бири өзүнчө башка-башка шарттарда өнүгө баштайт: түштүк кыргыздар мурунку эле коңшулар – өзбек, уйгур, тажик элдери менен алакада болсо, түндүк кыргыздар көбүнчө казактар менен тыгыз саясий мамиледе болот. Азыркы түштүк диалектилерде өтө активдүү колдонулган, бирок түндүк диалектилерде учурабаган иран-араб лексикасы бүт дээрлик жаңы кыргыз тилинин экинчи мезгилинде уйгур, өзбек, тажик тилдеринен түштүк кыргыз диалектилерине кирген. Кабыл алынган сөздөр менен кошто түштүк кыргыз диалектилери ошол тилдерден айрым тыбыштарды жана айрым грамматикалык элементтерди да аз-аздап өздөштүргөн. XIX кылымдын экинчи жарымында кыргыз элинин Россияга ыктыярдуу кошулушуна байланыштуу кыргыз диалектилерине, көбүнчө түндүк говорлорго орус сөздөрү кире баштады. Ошентип, революцияга чейин түштүк жана түндүк диалектилердин ортосунда лексикалык жана грамматикалык айырмалар улам күчөй берген.

Диалектилик өзгөчөлүктөр жазма эстеликтерде да байкалат, анткени ал убактагы, мисалы, XIX кылымда жазма адабият, негизинен, диалектилик тилде өнүккөн. XIX кылымдын биринчи жарымында жаза баштаган Молдо Нияздын санат ырларынын тили, анын лексикалык, фонетикалык жана морфологиялык өзгөчөлүктөрү ичкилик диалектисинин ушул күнгө чейин сакталып келген өзгөчөлүктөрүн толук чагылдырат деп айтууга болот.

в) Жаңы кыргыз тилинин үчүнчү советтик мезгили бардык башка доорлордон принципиалдуу түрдө айырмаланат. (Юнусалиев Б. М. Тандалган эмгектер.)

§ 6. ПУБЛИЦИСТИКАЛЫК СТИЛДЕГИ ПРАКТИКАЛЫК ИШТЕР

Публицистикалык стиль же коомдук публицистикалык стиль деп аталган жанр коом менен адам баласын, адам менен мамлекеттик кызыкчылыкты, же анын тескерисинче, мамлекеттик кызыкчылык менен адамдардын кызыкчылыгын байланыштыруу үчүн кызмат кылат. Ал массалык маалымат каражаттарында кызмат аткарат. Күндөлүк турмуштагы маанилүү мамлекеттик маселелерди радио, телевидение, газета-журналдар аркылуу алып чыгып, кайрадан элдин ал маселеге карата болгон мамилелерин чагылдырат.

Силер күнүгө телевидениеден көрүп, радиодон угуп жүргөндөй, маанилүү деген иштер боюнча элдин пикири топтолот. Керегине жараша журналист ой натыйжаларын топтойт. Элдин пикирин топтоочу негизги каражаттарга интервью жана репортаж кирет. Булар бири бирине окшош, бирок интервьюда көпчүлүк учурда суроого жооп берип жаткан адамдын чындыкка болгон көз карашы басымдуулук кылса, репортажда жыйналган материалдар боюнча журналисттин жөндөмүнө жараша жыйналган ой, жыйынтык басымдуулук кылат.

Жол баяндамасы, илим менен байланышкан, бирок элге тааныштыруу максатында жөнөкөйлөтүп, билим, таанып-билүүчүлүк максатта жазылган илимий-публицистикалык материалдар, тарбия-таалимге, адептүүлүккө үндөгөн макалалар да публицистикалык стилде болот. Ошондуктан публика – эл деген маанисине шайкеш келүү аркылуу элди үндөөгө, тарбиялоого арналган иштер жөнөкөйлөтүп жазылуу менен маанилүү негизге, илимий маалыматка таянат.

21. Текстти окуп чыгып, анын илимий жана публицистикалык негизин түзүп турган мүнөзүн белгилегиле. Текст аралык, стиль аралык байланышын аныктагыла.

Кыргыз эли жөнүндөгү маалыматтар биздин доорго чейинки мезгилдерде эле тарыхта белгилүү болгон. Ошол байыркы мезгилдерде уйгурлар хаягас деген атты жаңылыш түрдө хакньсы деп бурмалап, өз тилиндеги «кызыл жүздүү» эл деген мааниде айтышкан деген маа-

лымат бар. Ушул пикирди окумуштуу Шлегель толук кубаттайт. Ал да кыргыз деген сөздү кырыг жүз – *кызыл жүз* деген маанидеги сөз деп табат. Окумуштуунун ою боюнча, *кызыл* деген маанидеги кырыг сөзүнө *жүз* деген сөз биригип кетишинен кыргыз деген сөз келип чыгат.

XI кылымда жазылган «Кутадгу билик» («Кут алчу билим») дастанында кыргу энин деген тизмекте кыргу сөзү *кызыл* деген маанини туюндурат. Мына ушундай далилге таянып, байыркы уйгурлардын жана Шлегелдин пикирин бир аз толукташып, К. И. Петров, Н. А. Баскаков *кырыг* // *кыргу* сөзү кызыл деген маанидеги сөз экенин, ал эми *-ыз* болсо көптүк маанидеги мүчө экенин аныктап, жалпысынан *кыргыз* деген сөз *кызылдар* деген маанидеги сөз деп далилдеди...

Бирок *кыргыз* деген сөз байыркы орхон-енисей жазма эстеликтеринде жана Махмуд Кашгаринин сөздүгүндө *кыргыз* түрүндө эле жолугат. Демек, *кыргыз* дегени эң баштапкы формасы экени бышык, сөздүн ортосундагы к тыбышы г тыбышына өзгөрүп кеткен. Азыркы тилибизде *жалкы* жана *эки* деген сөздөр бар. Бирок ушул сөздөргө *-ыз* мүчөсү жалганганда *жалкы*, *экиз* болбостон, *жалгыз*, *эгиз* болуп, к жумшарып кетет. Ошентип, *-ыз* мүчөсү көптүк санды жасоочу, б. а., сан атоочтон сын атооч жасоочу мүчө болуп, *кырктар* деген маанидеги сөз келип чыгат. Элибиздеги кырк чоро, кырк кыз түшүнүктөрү ушундан калган болуу керек (К. С.)

РЕПОРТАЖ

Репортаж – публицистикалык жанрда жаралуучу, журналисттин жеке чыгармачылыгы менен байланышкан чыгармачылык процесс, коомдук маанилүү маселелерди, жагдайларды иш кайнап турган жеринен, окуя болуп жаткан убакыттан айырбастан берет. Интервью болсо эки же үч адамдын маектешүүсү менен тексттин темасын ачып берүү аракетинде болот, ал эми репортаж коомдук маселелердин болуп жаткан жагдайын дал ошол учур менен байланыштырат, маселени чечип берүүдө журналисттин жеке көз карашы биринчи орунга чыга келет.

Репортаж окуяны чагылдыруучу ыкма болуп са-

налат. Аны жаратууда журналист иш жүрүп жаткан жерден баяндайт. Анда жаратылыш, аба ырайы, окуяга карата элдин маанайы жана башка каражаттар чагылдырылат. Биз радиодон, телевидениеден мындай репортажды күнүгө эле кезиктирип келе жатабыз, мисалы, спорттук берүүлөрдөгү, талаа жумушун берүүдөгү, майрамдык атайын көрсөтүүдөгү, уктуруулардагы ж. б. публицистикалык чыгармалар репортаждык жанрга кирет.

М и с а л ы, «Мээрим» эл аралык кайрымдуулук фондунун «Алтын балалык» аттуу ыр-бий конкурсунун өткөрүлүшү жөнүндө Ысык-Көлдүн жээгиндеги телерепортажга көңүл бурсак, анда телеоператордун жардамы менен бардыгы көрүнүп турат. Айтуучу журналист баяндоо ыкмасы менен ар бир катышуучунун маанайын, кийген кийиминин түсүн, кайсы мамлекеттен келгенин ж. б. айтып, конкурстун жүрүшүн көрсөтөт. Ал эми газетадагы же радиодогу репортаж телерепортаждан айырмаланат. Анткени окурман да, угарман да өзү көрүп тургандай маалымат берүү максатында бардыгын айтып жана жазып берүү керек. Байкап көргүлө:

Кымбаттуу радио угуучулар, сиздердин көңүлүңүздөрдү көгүлтүр көлдүн жээгиндеги «Алтын балалык» аттуу эл аралык конкурстун жүрүшүнө бурабыз. Бул конкурс «Мээрим» эл аралык кайрымдуулук фонду тарабынан бир канча жылдан бери таланттууларды тандоо максатында, аларды эл арасына тааныштыруу үчүн уюштурулуп келе жаткандыгын билебиз. Эмесе, бул жолку конкурстун жүрүшү Ысык-Көлдүн жээгинде өткөрүлө тургандыгын сиздерге айта кетүү менен андан мезгилдүү репортажга көңүлүңүздөрдү бурабыз.

Эртең менен кызгылтым күндүн нуру айлананы тегиз каптап, көлдүн түсүнө чагылыша асман менен көл бирдей түскө боёлгондой көрүндү. Көл жээктей учуп-конуп үн алышкан ак чардактар балык терип жеш үчүн көлгө коно калып, кайра учуп, айтор, көгүлтүр жээкти өзгөчө кооздукка бөлөйт. Конкурска келген таланттуу балдар жана кыздар өзүнчө бир маанай менен болуучу конкурста аткара турган ыр болубу, бий болубу кайра-кайра кайталап, өзүнчө сын-

дап, толкунданууда. Күн ысык болчудай. Ошондуктан конкурсту уюштуруучулар кечки маалга ылайыктап, конкурсу өтүүчү ачык асман астындагы театрды иретке келтиришүү менен алек.

Конкурсанттар түшүп келүүчү тепкичтерге төшөлгөн килем-жолчолор, андан ылдый сахна деп ылайыкташтырылган аянтта бирдей түстөгү килемдер, аны тегерете коюлган отургучтар өзүнчө эле ажайып кооздукту берет. Нарыда атырылган фондандан суунун салкын илеби келет.

Күн эңкейип, айланага жайкы серүүндүк келе баштады. Мына, азыр бир аздан соң орундуктарга толгон элдин кол чабуусу менен конкурсанттар ирети менен келе башташты. Эмесе, түз эфирди конкурстун жүрүшүнө бурабыз. (Мындан ары окуянын өзү берилет.)

22. Төмөндөгү репортажды окуп чыгып, ойдун бүтүндүгүн бузуп турган бөлүктөрдү (... коюлган жерлерди) толуктагыла. Репортаж эгемендүүлүк күнүн белгилөөгө арналган салтанатты чагылдыра тургандыгына ой кошуп, түшүнүгүңөрдү бекемдегиле.

Жайдын акыркы аптабынын илеби сынып калганы байкалат. Бирок ошондой болсо да, айлананы ысык дем басып турат. Өкмөттүк аянтта шандын элесин берген ар кандай жазуулары бар чакырыктар, илинген байрактар... ордо калааны көркүнө чыгарып тургансыйт.

Көчөдөгү элдин маанайы... жаш балдардын... өзүнчө бир салтанаттан кабар берет. Мамлекеттик желектин алдында турган аскер кийимчен жигиттер бир караганда эгиздердей көрүнөт. Алардын кыймылсыз катып калган көз ирмемдей элеси бизге... ой калтырат.

Аянттагы адамдардын айрымдары кайдадыр алдастап шашып, майрамдын уюшулушуна жоопкерчиликтүүлүк менен улам бир нерсеге алаксышат. Кээ бирлери жөн гана ар бир кыймылды, көрүнүштү сыдыргыга салгандай..., көпчүлүгү жай гана өз иштери менен, же тек гана майрамдык салтанаттын акыркы даярдыгына маашырлана...

Мына, майрамдык салтанаттын башталышына саналуу мүнөттөр калды. Сиздердин көңүлүңүздөрдү майрамдык демонстрация болуучу аянтка бурабыз.

(Мындан ары ойду өзүңөр улап жазгыла. Телерепортаж түзсөңөр да болот.)

23. Мектеп турмушуна байланыштуу репортаж түзүп көргүлө. Класста репортаж конкурсун уюштуруп, мыктысын дубал газеталарга жарыялагыла.

24. Телевизордон көргөн спорттук берүүнү байкап, ал жөнүндө өзүңөр репортаж түзүп көргүлө. Интервью менен болгон айырмасын аныктагыла.

ИНТЕРВЬЮ

Интервью – публицистикалык стилге жатуучу ыкма. Ал журналист менен маалымат берүүчү адамдын ортосунда ишке ашат. Белгилүү бир маселени эл алдына алып чыгууда журналист тешелүү адамдын ой-пикирин, турмуштук чындыкка болгон көз карашын чагылдырат. Тактап айтканда, интервью пикирлешүүчү адамдын ою дегендикти билдирет. Силер телевизордон, радиодон, газеталардан белгилүү адамдар, коомдук абал, жалпы жагдай, экономикалык маселелер жөнүндө көп эле пикирлерди кезиктиресинер. Бул сыяктуу ыкма журналисттин жана пикирлешүүчүнүн бир темага болгон жалпылаштырылган көз карашын билдирет.

Мисалы: Ч. Айтматовдун «Тутумдашуу түйүнү» (адабиятчы В. Левченко менен болгон маек) деген интервьюсунун кыскартылган мазмунуна көңүл буралы: Анан силер калган бөлүктөрүн, б. а., интервьюну толук окуп, маанисин айтып бергиле. Бул интервьюну «Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат» аттуу жыйнактан табасыңар.

В. Л. – Улуу Ата Мекендик согуштун бүткөнүнө кыйла жылдар өтсө да азыркы жазуучулардын китептеринде ошол согуштун катаал салгылаштарынын жаңырыгы да эле дүңгүрөп, канонадалардын үндөрү да эле басаңдабай келе жатат. Сиздин «Эрте жаздагы турналар» аттуу соңку повестиңиз да ушул темага арналыптыр. Айтыңызчы, бул темага кайрадан кайрылышыңызга эмне себеп болду? Мында, мүмкүн, бүгүнкү күндүн маселелеринин да таасири бардыр?

Ч. А. – Эгер сиз айткан менин чакан повестимди ушундай көз караштан карай турган болсок, анда аны адам жана согуш деген темадагы чыгармалар менен бир катарга коюуга болот. Бул теманы: адам

согушта, тылда, душман тылында, партизандык отрядда деген сыяктуу ар түрдүү аспектилерде кароого боло тургандыгы түшүнүктүү. Кийинки мезгилдерде айрыкча чалгынчыны душман чөйрөсүндө көрсөтүү модага айланды.

Өз повестимде мен адамды согуш менен түздөн-түз кагылышууда эмес (бул жагдай менсиз да көп жазылган), «Саманчы жолундагыдай» жандатылган, кыйыр кагылышууда көрсөтүүнү максат кылгам. Кандайдыр алыс жакта башталганына карабастан согуш Толгонайдын тагдырына эгин талаасында аралашып отурат.

«Жамийлада» да ушундай. Сүйүү жөнүндөгү повесть болгонуна карабастан, согуштун каңшаары абдан курч. «Согушка жөнөп бараткан элдин артында кайгылуу издер калып жатты» деген сүйлөм эле көп нерсени айтып турат.

Анык согуш «Бетме-бет» повестинде да жүрөт. Сөз эмне жөнүндө болорун билбесек да, сүмдөй түптүз теректер жалбырактарын күбүгөндүгүн билдирген алгачкы фразаларды окуганда эле өзүбүздү кандайдыр когалуу жагдайда даярдай баштайбыз.

Өз чыгармам туурасында айтайын. Менде адамдын, жаш өспүрүмдүн согуш менен кандайча кагылышкандыгын айтуу талабы болгон. Ал коомдун бир бөлүкчөсү, демек, согуштун капшабы анын үлүшүнө да таандык, анын тагдырына да сөзсүз аралашат. Бул, биринчиден. Экинчиден, менин алдымда согуш канчалык кыйраткыч, бүлдүргүч болбосун, ал адамды адамдык касиетинен тайдыра албай тургандыгын көрсөтүү милдети болгон. Согуш турмуштун көндүм ыргагын бузат, багытын, түрүн, адамдардын өз ара мамилелерин өзгөртөт, материалдык пландагы жоготууларды, ачкачылыкты, жүрөк каарыган ызгаарды алып келет. Адамдарды катаал, ырайымсыз, жанкечти кылып, өз жаны үчүн күрөшүүгө мажбур кылышы да мүмкүн. Эгер ушундай кырдаал пайда болсо, анда катаалдык терс түргө өтөт. Бирок так мына ушул учурда согуштун табиятына карама-каршы, анын кыйраткыч күчү менен эрегишке чыккандай адам руханы бүр ачат, ал жамандыктын изин кайтаруу, алсыздантуу үчүн өзүнүн коргонуу күчтөрүн ишке кийирет.

Өзүмдүн Султанмуратымды башкача түрдө, мисалы, ал кандайча адилеттикти орноткондугун, ат уурдоочулардын жазасын кандайча бергендигин же өзү алар тарабынан кандайча жырткычтык менен жазалангандыгын, кордолгондугун асемдүү, жаркырак бөктөр менен көрсөтө алар элем. Бирок менде башка максат – адамды нормалдуу, чыныгы табигый турпатында көрсөтө турган сапаттарды ачуу максаты болгон. Ак менен каранын, жакшылык менен жамандыктын турмушундагы күрөшүн көрсөтүү – бул, албетте, жеңил иш эмес.

В. Л. – Чыңгыз Төрөкулович, «Эрте жаздагы турналар» согушка арналган деп биз шарттуу түрдө айтып жатабыз, чындыгында бул чыгармада согуш жылдарындагы, сиздин өспүрүм кездеги көңүлдө калган таасирлер чагылтылган деп айтуу туура болор эле. Чыгармачылык үчүн балалык жана өспүрүм кездин таасирлери өзгөчө маанилүү эмеспи, ушуга байланыштуу сиз азыр дүйнөнүн жарымына жакынын кыдырып көргөндөн кийин да жандүйнөңүз боюнча туулуп өскөн Шекер айылында калып, бир кездерде так мына ушул жерде баштан кечирген таасирлер жөнүндө жаза берүүгө сизди мажбурлап жаткан жокпу деп сурагым келет.

Ч. А. – Балалык жана өспүрүм кездин таасирлери жазуучунун чыгармачылык турмушу үчүн чынында да маанилүү фактор. Бул – ойлорду, картиналарды адамдардын образдарын сен ар дайым сузуп алып турган ыйык башат же кудук сыяктуу. Жаштык жана балалык кез дүйнөнүн сулуулугун таза кабылдоочу, аны ошол калыбында көңүлгө бекем түйүп калуучу эң дилгир күнөөсүз жана кристаллдай тунук курак.

Бул жагдайда түрк акыны Фазыл Хүснү Дагла-
раждын «Ачык үй» деген, менимче, эң сонун ыры бар.
Анын:

Балалык – үй сыяктуу
ар дайым эшиги ачык,
батат ага топкурашып
тайлактар да, кулундар да,
мышыктар да, булуттар да,
кымгуут түшкөн баш-аяксыз
калаалар да батат ага, –

деген саптары эсимде.

В. Л. – Мен да бул ырды билем, анын автору менен да жакшы таанышмын. Аны эске салганыңыз абдан жагымдуу. Балалыктын дүйнөсүнө бүтүндөй шаарлар кирери ырас. Бирок шаардагы балалык табият менен коюн-колтук өтпөйт, табият кереметин, анын чырайын сезүүгө, жайбаракат санаркоолорго батууга убактысы болбойт. Чындыгында балалык кезде адам өзү менен өзү көбүрөөк болгону жакшы.

Мен «Эрте жаздагы турналарды», «Ак кемени» жана «Жамийланы» окуп жатканда да көптөгөн таасирлүү, турмуштук деталдарга кез келип: буларды ойдон чыгарып жазуу мүмкүн эмес, жазуучу ушунун баарын өзүнүн «ыйык булагынан» алып жаткан болуу керек деген ойго көп токтолдум.

Ч. А. – Мен отуруп алып өздүмдү Күркүрөө суусунан сүзүп бараткандай сезген «Ээр таиш» азыр да турат. Албетте, турмуштук реалдуу, көңүлү эле көрүнүштөрдү сезим кыйла чоңойтуп, экилентип элестетээри бышык, бирок мен аларды кийин жаңырган, өзгөргөн түрүндө пайдаландым. Мындан башка дагы далай деталдар да ошол балалыктын дүйнөсүнөн алынып жатышы ыктымал.

Балалык кездин таасирлери жазуучу үчүн канчалык маанилүү экендиги туурасында көп эле жазылды, биз муну айтуу менен жаңылык ача албайбыз. Мен бала кезимден көрсөм деп эңсеген ажайып жерлерде, алыскы өлкөлөрдө – Африкада, Индияда болуп, көп нерселерди көрүүгө жана байкоого аракеттендим. Азыркы күндө алар жөнүндө айтуу ыкласы болгондо көргөндөрүмдү толук элестетүүгө, эстегилерди жандандырууга чымырканып киришем. Эгер ушул жетилген курагымда көргөн дүйнө мени балалык кезден бери курчаган болсо, азыр өз жеримдей ысык, жакын сезилиши, башкача айтканда, Ата Журт сыяктанып калышы толук мүмкүн эле.

25. Жаңы окуу жылынын башталыш салтанатына арналган репортаж уюштургула. Өзүңөр уюштурган репортаждагы сүрөттөө жана баяндоо ыкмаларын бөлүп көрсөтүүгө аракеттенгиле.

26. «Эгерде сиз Билим берүү министри болсоңуз...» деген темада интервью уюштургула. Маекке айрым мугалимдерди, окуу бөлүмүнүн башчысын, же теңтуштарыңарды чакыргыла.

27. Телевизордогу маектешүүнү карап, анын башталышын, жүрүшүн, журналисттин жыйынтыгын байкоо менен аны репортажга айландырып көргүлө.

28. Төмөнкү тексттин жанрдык, стилдик өзгөчөлүгүнө көңүл бургула. Стилдин кайсы түрүнө кире тургандыгын аныктап, илимий жана көркөм негизин, тилдик каражаттарын айтып бергиле. Энциклопедиядан, газета-журналдардан Памир кыргыздары жөнүндө маалымат топтогула, ал жөнүндө оозеки аңгеме-дүкөн уюштургула.

Илгери-илгери бир жылдарда, болжолдуу, 200 – 300 жыл чамасы мурун, элди жалпы улуу тумоо оорулары каптап, мында бир кырылган. Ал оору кийин дагы бир каптап, алда канча адамдардын өмүрүн алып кеткен. Чамасы 100 жыл илгери жут болду, мында көрбөгөндү көрүшкөн (бул жөнүндө саякатчылардын жазган китептеринде айтылган). Кыйла кагылыштар, чабышуулар, топ-тобу менен тентип кетүүлөр болгон.

Жыргал кийин келди. Ошондо да кээ бир каатчылык баштан өттү. 1941 – 1945-жылдарда курсак бөксөрдү. Эл не бир түркүн чөптөрдү тамак катары пайдаланышты. Өзгөчө мадил, замоорук, чайыр, рогын, чүкүрү ж. б. өсүмдүктөр кадимкидей тамакка жараган. Эчен бир адамдар ак шишик болуп айыгышкан. Бирок элдин кайраты, үмүтү, күрөшү ал кыйынчылыктарды жеңип чыккан.

1949-жылдары дагы бир сыноо болду. Жергетал районунун Хаит деген жеринде «отуз эки чайкана элди» бир жутту. Ал мындай болуптур: жайында бир күнү таңга маал жер бир аз солкулдайт. Эл эч капары жок, күндөлүк оокатына киришет. Бири мал кайтарып, бири чөпкө чыгат, бири эгин орот, бири жер-жемиш үзөт, бири үйдө, бири жолдо болот, айтор, күндөгү өмүр, күндөгү турмуш кызыйт. Ал аңгыча, күн улуу шашке ченде эки тоо кагыша түшүп, чаң уюлгуйт да калат. Эми эле кызып жаткан өмүрдү жер соруп, дүйнө алай-дүлөй түшөт. Түз жер тоо болуп, суу бөгөлүп, жер жарыгына тирүү адамдар, ал гана эмес ат-маты менен, топ-тобу менен кирип кеткендер болот. Заңгыраган үйлөр, бак-дарактар, мал-сал, короо-жай көмүлөт. Ошондо бир кыз чоң дарактын ачасына илинип, жана бир чал кандайдыр бир тоо башында жүрүп, кулабай калган зоока таштын түбүндө аман калат.

Бул алааматтын изин кийин мен 1951 – 53-жылдарда, анан 1969-жылдары да көрдүм. 1951 – 53-жылдарда жер күнүнө 3 – 4 жолудай чайкалып өтөр эле. Ал кезде аттын туягы кирип кеткидей жер жаракалары көп болучу. Чополуу тоолордун беттери суудай агып жылып кетчү... Азыр так Хаиттин оозунда, 5 – 6 метр бийиктикте ак мрамордон кайгы тарткан, бирок кайраты бар, келечекке үмүт менен караган эненин эстелиги орнотулган. Болжол менен он беш миңге жакын адамдын өмүрүнө арналган бул эненин эстелиги, бир жагынан апаат болгон адамдарды түбөлүккө эскерүү болсо, экинчи жагынан тирүү адамдарга ыраазы болууну эске салат. Эне – өмүрдүн символу, эне бар, демек, өмүр улана бермекчи. (Ж. М.)

§ 7. КЕПТИН ОЙ ЖҮГҮРТҮҮ ТҮРҮНДӨ ДИЛБАЯН ЖАЗУУГА ҮЙРӨНҮҮ ЖАНА МАШЫГУУ

Силер ушул учурга чейин дилбаяндын ар кандай түрлөрүн билесиңер. Булардын ичинен ой жүгүртүү дилбаяны таяныч болуучу кайсы бир окуяга, көрүнүшкө, кубулушка, фактыга ж. б. негизделип жаралат.

Дилбаян – силердин алгачкы чакан чыгармаңар, ошондуктан чыгарма жазуудан мурда жеткиликтүү фактылар, чыгармачылык эргүүлөр болуу керек. Чыгарма супсак, кайталама сөздөрдөн турбасы үчүн, синонимдердин, фразеологизмдердин, антонимдердин сөздүгүн пайдаланууну унутпашыңар зарыл. Алды менен эмне жөнүндө жазуунун планын ойлонуштуруп, тактап алсаңар, оюңар ырааттуу баяндалат, мазмун менен байланышын үзбөйт.

Белгилүү темага карата өзүңөрдүн мүдөө-талабыңар, сунушуңар, айтуучу оюңар факты аркылуу чагылдырылышы абзел.

29. Факт топтоо менен «Карылар үйү керекпи?» деген темада дилбаян жазгыла. Таяныч материалдарды пайдалангыла.

30. «Менин замандашымдын коомдогу орду» деген темада (бул шарттуу аталыш, теманын атын өзүңөр тандап койсоңор да болот) мектептин дубал газетасына макала жазгыла. Көркөм публицистикалык стилде аткарылган макалалардын ажарын ачкан сөз каражаттарын белгилегиле.

31. «Ата Журтту коргоо – ар бирибиздин ыйык милдети-биз», «Кыргызстан – эгемендүү мамлекет» деген темаларга дилбаян же публицистикалык макала жазгыла.

ФОНЕТИКА, ОРФОГРАФИЯ, ОРФОЭПИЯ ЖАНА КЕП МАДАНИЯТЫ

ФОНЕМА ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Ф о н е м а – тилдин бөлүктөргө ажырабай турган, сөздөрдү, морфемаларды, сүйлөмдөрдү түзүүгө катышып, аларды бири-биринен айырмалоого жардам берүүчү эң жөнөкөй элементи – тыбыштары. Кыргыз тилиндеги тыбыштардын баары фонемалык касиетке ээ. Тилдеги тыбыштардын баары эле фонема боло бербейт. Бирок ар бир фонема өз алдынча тыбыш. Ошондуктан фонемага караганда тилде тыбыштар сан жагынан көп. Фонема морфеманы, сөздү грамматикалык формаларды маани жактан айырмалоочу касиетке ээ. Ал эми тыбышта мындай касиет жок. Фонема менен тыбышты так айырмалай билүү өтө маанилүү.

§ 8. ҮНСҮЗ ТЫБЫШТАРДЫН ЖАСАЛУУ ОРДУНА КАРАЙ БӨЛҮНҮШҮ

Кыргыз тилиндеги үнсүз тыбыштардын жасалуу орду анын айтылышында өпкөдөн келе жаткан абанын кайсы жерде тоскоолдукка учурап, ага активдүү кептик аппараттардын, атап айтканда, тил менен эриндин жана тиштин катышы канчалык даражада болгондугуна байланыштуу аныкталат.

Мына ошолорго байланыштуу *үнсүз тыбыштар жасалуу ордуна карай* төмөндөгүдөй болуп бөлүнөт.

1. Уччулдар. Уччул үнсүздөр тилдин учу тиштерге же таңдайдын алдыңкы бөлүгүнө тийип же жакындаган абалда жасалат. Аларга төмөнкү үнсүздөр кирет: **д, т, н, з, с, ш, л, р, ж, ш, ц, щ.**

2. Орточулдар. Тилдин орто бөлүгү жогору көтөрүлүп, катуу таңдайга тийишүүдөн же таңдайга

карай көтөрүлгөн абалында жасалган үнсүз тыбыштар орточулдар деп аталат. Аларга **ч, ж** (жоон үндүүлөр менен катар келген **ж**) тыбыштары кирет.

3. Түпчүлдөр. Түпчүл үнсүздөр тилдин арткы бөлүгү (түп жагы) жумшак таңдайга тийишүүдөн жасалат. Буга жоон үндүүлөр менен катар келүүчү **к (к), г (г)** тыбыштары кирет. Мисалы: *кыз, кара, кыш, кой, куш, коон, каар, куу* ж. у. с.

4. Кош эринчилдер. Астыңкы эриндин үстүнкү эринге тийишүүсү аркылуу пайда болгон үнсүздөр кош эринчилдер деп аталат. Аларга **б, п, м** тыбыштары кирет.

5. Эрин-тишчилдер. Үстүнкү тишке астыңкы эриндин тийишүүсүнөн пайда болгон үнсүз тыбыштар эрин-тишчилдер деп аталат. Ага **в, ф** тыбыштары кирет.

Эскертүү: Эрин-тишчил үнсүздөр көбүнчө чет тилдерден кирген сөздөрдө учурайт. Мунун өзү бул тыбыштардын кыргыз тилинде кийинчерээк өздөштүрүлгөндүгүнөн кабар берет.

М и с а л ы: *ферма, кефир, Зульфия, фонарь, вагон, эвфемизм, Бавария, вольфрам.*

Ошондой эле фамилияларды туюндуруу үчүн орус тилинин таасиринде пайда болгон **-ов, -ова** мүчөлөрү кошулат: Эшматов, Ташматова ж. у. с.

32. Төмөнкү текстти окуп чыгып, андагы сөздөрдөгү үнсүз тыбыштарды жасалуу орду боюнча ажыратып көрсөткүлө.

Ү л г ц:

Замандан деген сөздө **з, м, н, д** деген үнсүз тыбыштар бар. Жасалуу орду боюнча **з** – уччул, **м** – кош эринчил, **н** – уччул, **д** – уччул. (Андай бөлүштүрүүнүн себебин жогорку эрежелерге негиздеп айтып берүү керек.)

Атам замандан бери эле кыргыз элинде өкүм сүрүп келаткан ат менен байланыштуу болгон: ат чабыш, жорго салдырыш, улак тартыш, эр эңиш ж. б. салтанаттуу улуттук оюндарынан башка да көптөгөн оюндун түрлөрү бар.

Калкыбыздын көңүлүн өзүнө бурган кызыктуу оюндардын бири – күрөш болуп эсептелет. Ал элдик спорттук оюнда ат менен байланыштуу: айырмачылыгы беттешкен

эки балбан жөө күрөшкөн. Кыргыз элинин шаан-шөөкөттүү, спорттук мелдеш оюндары жөө күрөшсүз өтпөй турганын белгилеп кетүүгө туура келет. Ошондуктан, атам замандан бери келаткан кыргыз элинин жаштарды ар тараптан чыдамдуулукка тарбиялоо маселесине бөтөнчө маани берип келгендиги бекеринен эмес. Күчтүү, эр жүрөк жигиттер (жоокерлер) кармаштарда жана жортуулдарда каармандыкты, туруктуулукту көрсөтүү менен айырмаланышкан. Мындай эр азаматтар элин душмандардан сактап, «эр жигиттер эл четинде, жоо бетинде» турушкан.

33. Берилген текстти окуп чыгып, андагы сөздөрдөн өзүңөр ондон сөз тандап, беш топко бөлгүлө. Ар бир топко ажыраткан сөздөрдү уччулдар, орточулдар, түпчүлдөр, кош эринчилдер, эрин-тишчилдер деп белгилеп, ошол топтогу сөздөрдүн жалаң гана аталган тематикага тиешелүү тыбыштардын астын сызып чыккыла.

М и с а л ы:

Кош эринчилдер: Балам, көп окуп, билимиңди, болбогун, кийим, жооп, ойлонуп д. у. с.

Уччулдар: Балам, сабакты, билим, бол, азыр, дайыма, далилсиз, иш ж. у. с.

Балам, улук болсоң, чынчыл бол. Сабакты көп окуп, билимиңди өркүндөтүп, көп нерсени жатка билгидей бол. Эки жүздүү болбогун, дененди, кийимиңди таза тут. Ар бир маселеге ойлонуп жооп бергин. Бекерден бекер бирөөнү туурап иш кылбагын. Ишенимдүү адамдардын каты болмоюнча, ар кимдин айттырып жибергенине ишене бербе. Адамдардын далилсиз сөздөрүн укпа. Китеп менен дептерге аздектеп мамиле жаса. Туура сөздү угууну кааласаң, адамдардын сөздөрүнө байкоо жүргүз.

Балам, адам болсоң тил безеген чечен бол, көп нерсени жатка бил. Адамдар менен сөз талашпастан, сүйлөр учурду күт. Сөз кезеги келгенде чечен, чебер тил менен сүйлөгүн. Эл алдына чыкканыңда кийим-кечек, үстү-башың таза болсун. Жыйында, топ алдында кабагыңы салып үтүрөйбөстөн жайдары маанайда, маңыздуу кеп кур. Сүйлөө учурунда элге карап, кыймылда болуп тур. Эл алдында туруу адебин сактап, кекирейме текеберчиликтен оолак бол.

Эгерде көп окуп, билимиң артып, даанышмандык даражага жетсең, бийликке көтөрүлсөң токтоо, чыдамкай болгун. Алысты акылы менен көрө билген адам тагдырына кайдыгер карабагын. Адилет, калыс адамдар менен акылдашып иш кыл. Алган билимиң, жеткен акылың, колуңдагы бийлигиң ак ниет, момун адамдар үчүн кызмат кылбаса тез эле ооматың кетет. Ошон үчүн, сыйлуу болмоду десек элди сыйла, кадырлуу болгун келсе калкты кадырла. («Кабус наама».)

§ 9. ҮНСҮЗ ТЫБЫШТАРДЫН ЖАСАЛУУ ЫГЫНА КАРАЙ БӨЛҮНҮШҮ

Үнсүз тыбыштар жасалуу ыгына карай *жарылма, жылчыкчыл, мурунчул, капталчыл* жана *дирилдеме* болуп бөлүнөт.

1. Жарылмалар. Бири-бирине жакындашып, тийишип турган сүйлөө органдарыбызды өпкөдөн келе жаткан абанын жарып өтүүсү аркылуу жасалган үнсүз тыбыштар **жарылмалар** деп аталат. Алар: **б, п, д, т, г** (кагаз), **г** (гүл), **к** (көл), **к** (кол).

2. Жылчыкчыл үнсүздөр. Сүйлөө органдарыбыздын бири-бирине тиер-тийбес болуп жакындашып турганда түзүлгөн жылчык аркылуу абанын сүрүлүп өтүшүнөн пайда болгон үнсүздөрдү **жылчыкчыл үнсүздөр** дейбиз. Буларга: **з, с, ж, ш, й, г** (ага), **в, ф, х** тыбыштары кирет.

3. Мурунчул үнсүздөр. Аларга: **м, н, ң** тыбыштары кирет. Булар өпкөдөн келаткан абанын айрым бөлүгү мурун көндөйүнө өтүү аркылуу жасалат.

4. Капталчыл үнсүз тыбышы. Буга **д** тыбышы кирет. Ал тыбыш тилдин учу үстүнкү тиштерге такалып, аба тилдин эки капталындагы ачыктар менен өткөндө жасалат.

5. Дирилдеме үнсүз. **Р** тыбышы дирилдеме деп аталат. Анткени бул үнсүз тыбыш өпкөдөн чыгып келе жаткан аба агымы тилибиздин учун бир нече ирет кыймылга келтирип, дирилдетүү менен жасалат.

34. Текстти окуп чыгып, кара тамга менен басылган сөздөрдү терип, көчүрүп жазгыла. Андан соң андагы үнсүз тыбыштарга жасалуу ыгына карата оозеки талдоо жүргүзгүлө.

1870–1900-жылдары Испаниядагы Альтамира үңкүрү, Франциядагы Ля-Мут менен Пэр-нон-чер, кийинчерээк табылган Марсулая, Комбарель Фон де Гюль үңкүрлөрү, алардагы байыркы живопись дүйнөнү дүңгүрөтсө, биздин Саймалуу таш жалпы коомчулукка 1902 – 1904-жылдары орус окумуштуулары (топограф А. Хлудов) тарабынан белгилүү боло баштаган. Фергана тоо кыркасында, Көгарт суусунун башталышында, деңиз деңгээлинен 3 миң метр бийиктикте жайгашкан бул жер кимди гана дегдетпей койбойт.

ОШМУнун доценти Л. Жусупахматовдун атуулдук демилгеси он жылдан бери эч ким тарабынан колдоого алынбашы, биздин элдин тектеш элдерден ар нерсени өз убагында чечпей, ыкшоолуктун кулу болуп калган өзгөчөлүгүбүздүн бир касиетин айгинелейт. Бүгүнкү күндөгү Саймалуу таштагы көркөм өнөрдү Москва, Санкт-Петербург, коңшу өзбек туугандардын алып кетип жатышы көңүл оорутат. Кыргыз ташы кимге керек? Кыргыз тарыхы кимдин гана бүйрүсүн кызытпайт? Көөнө мурастар эмнеге уурдалууда? Кайсы максатка?

Ал жакында Саймалуу ташта болуп кайтты. «Сүрөтчүлөрдөн биринчи сени көрүшүм. Археологдордон келип калабы дедим эле», – дептир Л. Жусупахматов. Ташиев Саймалуу ташка барган биринчи кыргыз сүрөтчүсү гана эмес, ушул темада алпурушкан жалгыз кыл чебер. Ушундан-улам сүрөтчүгө мындай собол менен кайрылып калдык:

– Жумагул, Саймалуу ташка болгон кызыгууң качан башталды?

– Тарыхка абдан кызыгам. Саймалуу ташка арналган эмне болсо баарын окуп чыктым. Дүйнөнүн башка жерлериндеги үндөш байыркы эстеликтерге тиешелүү адабияттарды куру калтырган жокмун. Мынчалык бийиктикте кылымдарды карыткан мындай көөнө мурастар эч бир жерде жок. Мен үчүн Саймалуу таш ыйык. Ата-баба калтырган мурас ар бир кыргыздын өз энчиси болсо дейм.

(«Мурас», № 5, 1991.)

Үнсүз тыбыштардын жасалуу ордуна жана жасалуу ыгына карата бөлүнүшү боюнча таблица

		Жасалуу ордуна карай				
		Уччулдар	Оргочулдар	Түпчүлөр	Кош эринчилдер	Эрин тишчилдер
Жасалуу ыгына карай	Жарылмалар	Д, Т	Г (гүл) К (көл) К (кол)	К (кыш)	Б, П	
	Жылчыкчылдар	З, С, Ч, Ш	Й, Ж	Г, Х		В, Ф
	Мурунчулдар	Н		Ң	М	
	Капталчылар	Л				
	Дирилдеме	Р				

35. Талдоо үчүн 10 – 15 сөздү тандап алып, бир сапка бирден сөз жазгыла да, анын тушуна ошол сөздөрдөгү үнсүздөрдүн жасалуу ордун көрсөткүлө.

Ошол эле жол менен үнсүздөрдү жасалуу ыгына карата да талдоо жүргүзгүлө.

§ 10. ҮНДӨШТҮК (СИНГАРМОНИЗМ) МЫЙЗАМЫ (ЗАКОНУ)

Биз сүйлөгөн учурда сөздөгү тыбыштар бири-биринен бөлүнүп айтылбастан, бири экинчисине айкалышып айтылат. Сөздөгү тыбыштардын мындайча айкалышуусу бири-бирине таасир этип, алардын ортосунда үндөштүктү пайда кылат. Анын натыйжасында сөз ичиндеги үндүү тыбыштар өзүнөн мурунку муундагы тыбыштардын табиятына жараша (көп муундуу) уңгу сөздө алгачкы муундагы, туунду сөздө мүчөдөн мурда келген муундагы тыбыштарга карата) кийинкилери жоон же ичке, эринчил же эринсиз, жумшак же каткалаң абалга өтүп, бир кылка ыргактуулукка ээ болот.

Бир сөздөгү тыбыштардын бири-бирине таасир этип, бир кылка ыргакка ээ болушун үндөштүк мыйзамы дейбиз.

М и с а л ы: *Берекелерим, жыйынтык, үйдөгүлөргө, энелерибизге, сүймөнчүктүң, тоолордо, китептерде, талаалардагы, көрүңгөндөргө, күлкүлүң, окуучу ж. у. с.*

36. Ырды окуп, кара тамга менен басылган сөздөрдү көчүрүп жазгыла. Ал сөздөрдөгү үндөштүк мыйзамына байланыштуу окшошуу учурларын тандап, ага карата өз оюңарды кеңири баяндап бергиле.

ОКУП КОЙ

Турмушту көрүп жаздым, үңүп жаздым,
Тоолорго, жерге тизе бүгүп жаздым.
Алкынган тулпар минбей, дуулап күлбөй,
Аксаңдап, кош таякчан жүрүп жаздым.

Олтуруп досторумдун канатына,
Ой издеп жүрдүм тоонун арасында.
Ылымта издеп барсам аскаларга,
Ыр берди, ыйманыма жамап шыбаа.

Журтумдун түнөп жүрдүм жүрөгүндө,
Жол айтты үлбүр болуп түнөгүмө,

Суу бурдум уюткулуу ак мөңгүдөн,
Сезимде аздыр-көптүр үрөнүмө.

Калкыман каран түндү жашырбадым,
Кайгынын эрким менен ташын жардым.
Биринчи ыр жазганда олтургамын,
Түбүндө бүчүр жарган жаш ыргайдын. (Ө. К.)

Үндүү тыбыштардын окшошуусу башка тилдерге караганда кыргыз тилинде күчтүү өнүккөн. Кыргыз тилинин төл сөздөрүнүн дээрлик бардыгы үндөштүк мыйзамына баш ийип турат.

М и с а л ы: *бадал, бадалдан, бадалдуу; акыл, акылман; жыгач, жыгачтарды; кымыз, кымыздан; нөшөр, нөшөрлөп, нөшөрлүц; ийин, ийинден; күкүк, күкүктөн; күч, күчтүц, күчтүцүрөөк ж. б.*

Үндүүлөрдүн үндөштүгү кыргыз тилинен башка тилдерде дайыма сактала бербейт. Муну кыргыз тилине башка тилдерден кабыл алынган сөздөрдөн байкоого болот.

М и с а л ы: *адеп, адабият, мугалим, алиппе, абийир, айнек, бетпак, каниет, далил, данек, табият, адилет, насип, сармерден, шакирт, агент, авария, авторитет, бактерия, балет ж. б. у. с. сөздөр башка тилдерден кабыл алынган. Бирок ага уланган мүчө анын акыркы мууну боюнча үндөштүк законуна баш иет.*

Кээ бир мүчөлөр уңгуга уланганда үндөштүк мыйзамына баш ийбестен өзгөрүүсүз калат. Алар: 1) башка тилдерден кирген мүчөлөр (**-бей, -стан**): *бейбаш, бейкут, беймаал, Өзбекстан, Түркмөнстан*; 2) *туруктуу мүчөлөр (-кер, -кор, -кеч): жоокер, кызматкер, сүткор, арабакеч*; 3) эркелетүү же кичирейтүү маанисин билдирүүчү мүчөлөр (**-ке, -бай, -тай**): *абаке, атаке, акебай, жеңетай*.

37. Төмөнкү тексти окуп, андагы үндөштүк мыйзамына байланыштуу өзгөргөн сөздөрдү таап, аларга мүнөздөмө бергиле. Ошондой эле андай өзгөрүүгө учурабаган сөздөргө токтолуп, анын себебин түшүндүргүлө.

Мен чоң окууга экзамен тапшырууга кетерде буудайга жаңы гана орок тийген эле, эми бүтө жаздап, жон-жондо ак саман чаңып, кызылы кырманга үйүлүп калыптыр.

Эски чемоданымды көтөрүп, кылкылдап турган көк жүгөрүнү түптөй басып, бурчунда жалгыз түп тыты бар жалпак кызыл тамдын эшигине келе бергенимде, бери чыгып келе жаткан атам бетме-бет келе түштү. Мени көрүп, оозунан сөзү түшүп, аңкайып токтоп калды.

– Кел уулум?.. – деп күңк этти, тула боюмду бир тегерете тиктеп. Ичкертен апамын карбаластаган үнү чыкты:

– Асылбы? Каралдым!

Экөө ортого алып, өөп-жыттап, сылап-сыйпап, эне-аталык мээримге бөлөдү. Апам көпөлөктөй дилдиреп, башыма суу тегеретип чачып, үйгө киргизди.

– И... иш кандай? – деп сурады атам, жанына отургузуп. Эмелеки шатман жылмаюу жүзүнөн жылан сыйпагандай жоголду да, анын ордун кооптонуу, оор зааркануу басты.

Мурдumu быш тартып, бутумун учун тиктедим:

– Өтпөй калдым... Тиги Мыкты деле өтпөй калды... Атам үн катпай, былк этпей тунжурай түштү. Бир оокумда апам:

– Ой... Эмне мынча үрпөйдүң, окубаса жүрөр! – деп жиберди. Бирок атамдын уккусу келбеди. Табиятынан назик, бирок өз билгенин бербеген мүнөзү кармап, этек кагынып, күңкүлдөп эшикке чыгып кетти:

– Адам болот экен десе...

Апам улутунуп койду да, бешенемден сылады:

– Тегеренейин, азып кетипсиң. Бир жериң оорудубу, ыя?.. – деди, – атаң дулдундай берет, адаты.

Апам чымчыктай үйрүлө түшүп, айланып, үйрүлүп астыма дасторкон жайып, нан, айран койду.

– Атаң өзү капа, – деди апам, – ишинен түшүрүп коюшуптур. Насип буйруп, үйдө болсоң, аки-чүкүсүн угарсың.

Атам керели-кечке үн катпады. Кантсе да, ал эми ичинен күйпөлөктөгөнүн жашыра албай, баш ийкеп, мени жанына чакырып алды.

– ...Мына? – деди атам кайрадан буулугуп, – менин бел кыларым, таянарым ким? Сенби? Атадан бала, устандан шакирт өтүү керек. А сен... Сени адам болот экен деп...

Шүмүрөйүп турган жеримде туруп кала бердим...

...Анын көз алдынан айылдык кеңештин төрагасынын баласы Мыкты экөөнүн университетке экзамен тапшыруу үчүн даярданбай эле шаарга экскурсияга баргандай кыдырып жүргөндөрү чууруп өтүп жатты... (Т. К.)

§ 11. ҮНДӨШТҮК МЫЙЗАМЫНЫН ТҮРЛӨРҮ

Бир сөз ичиндеги тыбыштардын үндөшүүсү көбүнчө үндүү тыбыштарга мүнөздүү. Кыргыз тилинде үндүүлөр боюнча үндөштүк мыйзамына ылайык экиге бөлүнөт: 1) үндүүлөрдүн тилдин күүсүнө карата; 2) үндүүлөрдүн эриндин күүсүнө карата үндөшүп өзгөрүшү (окшошуусу).

1. **Үндүүлөрдүн тилдин күүсүнө карата үндөшүп өзгөрүшү (окшошуусу).** Сөз ичиндеги үндүү тыбыштардын тил артына (жоон үндүүгө) жана тил алдына (ичке үндүүгө) карата үндөшүүсү үндүүлөрдүн тилдин күүсүнө карата өзгөрүшү (окшошуусу) деп аталат.

Эгерде сөздүн акыркы муунунда жоон үндүү болсо, ага уланган мүчөнүн үндүү тыбышы да жоон үндүү боюнча кала берет.

М и с а л ы:

Эгерде сөздүн аяккы муунунда ичке үндүү болсо, ага уланган мүчөдөгү үндүү тыбыш да ичке үндүүгө өтүп өзгөрөт.

М и с а л ы:

үй + лар = үйлөр

эсеп + чы = эсепчи

өтүк + чы = өтүкчү

сүз + ма = сүзмө

көңүл + сыз = көңүлсүз

сүт + луу = сүттүү

38. Төмөнкү сүйлөмдөрдөгү сөздөрдүн кайсынысында тил алды (ичке) жана тил арты (жоон) үндүүлөр боюнча үндөштүк мыйзамына ылайык өзгөрүүлөр болгондугун айтып бергиле.

1. Абийриңди жашыңдан сакта. 2. Адам аласы – ичинде, мал аласы – сыртында. 3. Ашың калса калсын, ишиң калбасын. 4. Илим алуу ийне менен кудук казган-

дай. 5. Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү миңди жыгат. 6. Адамды сүйө албаган адам, Ата Мекенин да урматтай албайт. 7. Өз кемчилигин сезбөө – наадандык. 8. Адилет адамдын адилеттигине шек келтирүү — кечирилбес күнөө. 9. Элге сүйгүнчүктүү болом десең, элинди сүйө бил. 10. Чыныгы сүйүү – бардык кыйынчылыкты көтөрүүгө көмөктөш болот.

Кыргыз тилинде үндүүлөрдүн тил күүсүнө карата үндөшүүсү өзүнчө бир ырааттуулукка ээ. Аны төмөн жакта келтирилген таблицадан байкоого болот.

	Сөздүн башкы же акыркы муунунда келүүчү үндүү	Ошол үндүүгө окшошуп, анан кийинки муунда (муундарда) колдонулуучу үндүүлөр	Мисалдар
1	2	3	4
жоон үндүүлөр	а	а, ы, о, у	<i>акыл, карагай, жаратылыш, чалгындоочулар</i>
	ы	ы, а, о, у	<i>кыймыл, жылан, сыноо, кыштоодогулар</i>
	у	у, а, ы, о	<i>буйрук, булак, турагы, бургулоочулар, сурамжыла</i>
	о	о, у, а, ы	<i>жорголоп, конок, конду, жогоркуларды ойлободу</i>

1	2	3	4
ичке үн- дүүлөр	э	э, и, ө, ү	<i>эне, мээрим, келишимдүү, негиздөөчү, ке- лишпөөчүлүк</i>
	и	и, э, ү, ө	<i>ийгилик, шибер, ширелүү, ти- гүүчүлөр</i>
	ү	ү, ө	<i>үкү, күкүк, сүйү- нүч, күзөтчүлөр, түнөк, күркүрөш</i>
	ө	ө, ү	<i>көргөзмө, көчүр, өрүм, көтөрүлүш</i>

§ 12. ҮНДҮҮЛӨРДҮН ЭРИН КҮҮСҮНӨ КАРАЙ, ҮНДӨШҮП ӨЗГӨРҮҮСҮ (ОКШОШУУСУ)

Сөздүн аяккы муунундагы үндүүнүн эринчил же эринчил эмес болушуна карата ага уланган мүчөдөгү үндүү тыбыштардын да эринчил же эринчил эмес болуп ээрчишип өзгөрүп кетишин үндүүлөрдүн эрин күүсүнө карата үндөшүп окшошуусу (өзгөрүүсү) деп айтабыз.

Эгерде сөздүн акыркы муунундагы үндүү эринчил болсо, ага уланган мүчөлөрдөгү үндүүлөр да эринчил болуп өзгөрөт:

*ой + сыз = ойсуз
тоо + лык = тоолук
көр + ды = көрдү
жазуу + чы = жазуучу
кол + нын = колдун
кол + ла = колдо
бөлүн + ган = бөлүнгөн*

*нокто + ла = ноктоло
ойно + ба = ойнобо
көйнөк + чан = көйнөкчөн
мөөнөт + сыз = мөөнөтсүз
сүз + гүч = сүзгүч
күрө + ба = күрөбө
үй + лар = үйлөр*

Эскертүү: Кыргыз тилиндеги **а** тыбышы менен келген бир катар мүчөлөр (-ла, -лар, -га, -ган, -да, -дан, -чан) эринчил у тыбышы менен аяктаган сөздөргө уланганда, алар эрин күүсүнө багынбастан өзгөрүүсүз кала берет:

улуу + лар = улуулар
оорук + чан = оорукчан
жоолук + чан = жоолукчан
туурул + ган = туурулган
жуул + ган = жуулган
суу + ган = сууган

суу + ла = суула
коюу + ла = коюула
окуу + га = окууга
туу + га = тууга
суу + дан = суудан
учур + да = учурда

Төмөндөгү текстти окуп, белгиленген сөздөрдөгү үндүүлөрдүн үндөшүүсү бар же жок экендигин байкайлы. Алардын ичинен кайсылары тил артына, кайсылары тил алдына карата үндөшкөндүгүн белүп көрөлү.

✓ **У л г ц:** **Кенже-си-мин.** Сөздүн уңгусунда тил алды же ичке үндүүлөр бар. Ага уланган **-сы, -мын** деген мүчөлөрдөгү тил арты же жоон үндүүлөр уңгудагы ичке үндүүлөрдүн таасири менен ичкерип, тил алдына карата өзгөрдү. ✓

М и с а л ы:

✓ **Мен эң кенжесимин.** Агам көбүнчө сүрөт тартып, мен гитарада ойной **берчүмүн.** Үйүбүздө пианино жок эле. Ошондуктан бөлөк **бирөөлөрдүкүнө** барып, суранып ойноп жүрдүм. Адегенде Харьковдогу музыкалык мектепте окуп, анан жогорку типтеги музыкалык окуу жайын бүтүрдүм. ✓

Атам 1935-жылы **дүйнөдөн** кайтты. Ошондуктан музыкалык мектепке мугалим болуп иштөөгө туура келди. **Мектептин** директору мени жактырып, жаштыгыма карабастан фортепиано бөлүм башчылыгына дайындап койду. Бирок көпкө иштеп бере алганым жок. Харьков консерваториясына кирип, окуй баштадым. **Төртүнчү** курсту бүтө жаздап калганымда согуш чыкты. 1941-жылдын 21-ноябрь күнү Кыргызстанга эвакуацияланып келдим. Бул **жердин** жаратылышын да, адамдарын да дароо эле жактырдым. Кыйын учурда бир тууганча кучак жайып **тосуп** ала турган кыргыздай меймандос эл бар экенин мурда билген да эмес элем. **Өзүм** туш болгон ар түркүн адамдардын мамилелерине ыраазы болуп, бул элге жан аябай бир иштеп берейинчи деген ойго келдим. О, ал кезде иш чачтан көп болуучу. **Адистер** жетишпейт... (Э. М.)

§ 13. БИР СӨЗ ИЧИНДЕ ҮНДҮҮЛӨРДҮН АЛГА КАРАЙ ЭЭРЧИП ҮНДӨШҮҮЛӨРҮ

Сөз жасоочу же сөз өзгөртүүчү мүчө сөзгө жалганганда анын үндүү тыбышы өзүнөн мурда (алдында) турган үндүүнү ээрчип үндөшөт (өзгөрөт). Мындай өзгөрүүлөр (окшошуулар) бир сөз ичинде үндүүлөрдүн алга карай ээрчип үндөшүүлөрү деп аталат.

М и с а л ы:

окуу + чы = окуучу

тигүцү + чы = тигүцүчү

сөз + сыз = сөзсүз

үй + га = үйгө

терме + ла = термеле

көр + ды = көрдү

жазуу + чы = жазуучу

кол + нын = колдун

өмүр + га = өмүргө

бөлүн + ган = бөлүнгөн

кир + сыз = кирсиз

кел + ба = келбе

тон + чан = тончон

тоо + лык = тоолук

өс + ым + лык + лар =

өсүмдүктөр

көйнөк + чан = көйнөкчөн

мөөнөт + сыз = мөөнөтсүз

сүз + гыч = сүзгүч

үй + дан = үйдөн

үй = лар = үйлөр

39. Ырды окуп чыгып, тил жана эриндин күүсүнө карата үндөшүп турган сөздөрдү таап, көчүрүп жазгыла да аларга мүнөздөмө бергиле.

КОМУЗ

Үч буроо, жалгыз тээк, үч кыл комуз,
Чертилбейт, күүгө келбейт, чебер колсуз.
Опоңой, көргөн көзгө жөпжөнөкөй,
Бирок да өнөрү бар айтып болгус.

Кылымдан кылым санап көксөй-көксөй,
Жыргалдуу биздин ушул күндү көздөй,
Бул комуз, көп сууларды кечип келген,
Эли да комузундай жөпжөнөкөй. (А. О.)

40. «Жер катмарларынын түзүлүшү» деген тексттеги, кара тамга менен басылган сөздөрдү көңүл коюп окуп чыккыла. Ал сөздөрдүн уңгу жана мүчөлөрүнүн ортосуна сызыкча коюп

көчүрүп жазгыла. Сөздүн уңгу бөлүгү боюнча кыргыз тилине мүнөздүү болгон үндүүлөрдүн үндөштүк мыйзамы сакталбаган учурун таап, анын себебин айтып бергиле. Үндөштүк мыйзамы толук сакталган сөздөрдүн ичинен 8 – 10 сөздү тандап алып, алардагы үндөштүктү тил күүсү жана эрин күүсү боюнча ажыраткыла.

Ү л г ц: 1. *Физика-лык.* Бул сөздүн уңгусунда кыргыз тилине мүнөздүү болгон үндөштүк мыйзамдын тил күүсү сакталбаган. Анткени ал – орус тили аркылуу башка тилден кирген сөз. Ал эми ага жалганган мүчө сөздүн уңгусунун акыркы муунундагы үндүү менен үндөшүп турат.

2. *Өс-үм-дүк-төр.* Бул сөздүн уңгусу – өс, ө – тил алды, ичке үндүү. Ага уланган **-ым, -лык, -лар** мүчөлөрү уңгудагы тил алды ичке үндүүнүн таасири менен мүчөлөрдөгү тил арты жоон үндүү тыбыштар ага багынып, ичкерип, үндөшүп кетти. Ал эми эрин күүсү боюнча алганда **ө** эринчил үндүү тыбыш. Ага уланган мүчөлөрдөгү **-ы, -ы, -а** үндүү тыбыштар эринчил эмес. Бул сөздө **-лар** өзүнөн мурдагы эринчил үндүүнүн таасиринде өзгөрүп, эринчилдерге өтүп кеткен. Үндүүлөрдүн мындай ээрчишүүсү эрин күүсүнө карата үндөшүп өзгөрүүсүнө кирет. Демек, бул сөздө тил күүсүнө карата да үндөштүктүн мыйзамдары сакталган.

ЖЕР КАТМАРЛАРЫНЫН ТҮЗҮЛҮШҮ

Жер шары атмосфера, гидросфера, биосфера, геосфера деген катмарлардан турат. Ар бир катмар **физикалык** абалы, **түзүлүшү, өзгөчөлүгү, химиялык** курамы жана геологиялык **процесстеринин** ар түрдүүлүгү менен айырмаланат. **Жер шарынын** эң үстүнкү аба курчап турган бөлүгү – **атмосфераны, океан-деңиздер, көлдөр, муз-мөңгүлөр** ээлеп жаткан аянты – **гидросфераны, жаныбарлар менен өсүмдүктөр** тараган аймак – **биосфераны, ал эми Жердин** ички катмарлары – **геосфераны** түзөт.

Аба катмарынын түзүлүшүнө, алардын **оордук күчү** менен таралышына, аба массаларынын **кыймыл-аракетине** жана **Күндөн** бөлүнгөн радиациянын тийгизген таасирине жараша атмосфера өз ичинен бир топ кабаттарга бөлүнөт. Атмосферанын **Жер бетине** жакын орун алган кабатын тропосфера деп атайбыз.

Тропосферанын үстүңкү бөлүгү стратосфера деп аталат. Стратосферада температура көтөрүлүп, кычкылтек озонго өтүп кетет. Ошентип, күндөн келген нурларды жер бетине толук өткөрбөй турган озон экраны түзүлөт. Алар ар кандай зыяндуу нурлардан жер бетин сактай турган коргогуч калкан болуп саналат. Атмосферанын курамы 78,09% азоттон, 20,95% кычкылтектен, бир пайызга жакыны аргон, неон, криптон, ксенон сыяктуу инерттүү газдардан жана суутек, озон, көмүр кычкыл газынан турат. Жер бетине жакын суу буулары, жанар тоолордон бөлүнүп чыккан түтүндөр, күлдөр, газдар, шамал учуруп келген чаңдар, кыпындар, космостук заттар кездешет.

Жер бетинде өсүмдүктөр менен жаныбарлардын түрлөрү өтө көп. Ага жараша жашоо шарттары, кыймыл-аракеттери, тамактануулары, өсүп-өнүгүү процесстери да ар башка. Айрымдары узак убакытка чейин өмүр сүрөт, тоо тектеринин талкалануу процессине катышат. Кен байлыктарды, топурак кыртышын, ар кандай чөкмөлөрдү пайда кылат. Чирүү, калыбына келүү, кычкылдануу, ажырап бөлүнүү процесстерине көмөктөшөт. Организмдердин турмуш-тиричилигинен таш көмүр, графит, акиташ, чым, көң, нефть ж. б. кендердин мол запастары орун алган. (*«Жер – биздин планетабыз» деген китептен.*)

§ 14. ЭКИ СӨЗДҮН АРАЛЫГЫНДА ҮНДҮҮЛӨРДҮН ТҮШҮРҮЛҮП АЙТЫЛЫШЫ, АЛАРДЫН ЖАЗЫЛЫШЫ

Удаа айтылган эки сөздүн мурункусу үндүү тыбыш менен аяктап, кийинкиси үндүү менен башталса, ошол сөздөр биригип айтылып, ортосундагы катарлаш келген эки үндүүнүн бири сыйлыгышып түшүп калат. Жазууда ал үндүүлөр өз абалын сактап, ар бир сөз өз алдынча жазылат:

41. Ырларды көчүрүп, сөздөрдү кашаадан чыгарып жазгыла. Анда кайсы үндүү тыбыш эмне себептен түшүрүлүп айтылгандыгын көрсөткүлө.

1.

Ак калпак кыргыз эл-журтум,
Аман жүрсүн (дечүлөң).
Алты сан жыйын чогулса,
Артыкча булбул (көркүлөң).

Агын суудай ташыган,
Алтын сөздүн (кенчилең).
Алыска наамың угулуп,
Алайлык ырчы (делчүлөң). (Ж. Б.)

2.

Суу келатат,
Суу келатат бир кулак,
Момун сууну мактап алчу (жакшубак),
Ураа достор! Арык толо аккан суу,
Колхозчуга табылбаган кадыр-барк. (А. О.)

3.

Кечээ жаштык түтүн эле (жаналек),
Жүзүм эле тамчы суусу (тамалек).
Тагдыр кошуп жолдош кылган турмушка,
Тамашалуу бир топ, бир топ (балалек). (А. О.)

4.

Экөөнө бирөө (баталбайт),
Аттууга жөө (жеталбайт). (Т.)

5.

(Каройдун) суусу терең – деп,
(Кечалбай) турдум элеңдеп. (Эл ыры.)

6.

(Алтай) иштеп тер төккөн,
(Алалбадым) акымды. (Барпы.)

§ 15. БИР СӨЗ ИЧИНДЕ ҮНСҮЗДӨРДҮН АЛГА КАРАЙ ОКШОШУП ӨЗГӨРҮҮСҮ

Эгерде удаа келген эки үнсүздүн кийинкиси өзүнөн мурдагы үнсүздүн таасири менен ага окшошуп (өзгөрүп) айтылса, андай кубулушту үнсүздөрдүн алга карай окшошуп (өзгөрүп) айтылышы дейбиз.

М и с а л ы: *кат + нын = каттын, китеп + га = китепке, бас + ба = баспа.*

Үнсүздөрдүн алга карай окшошуп (өзгөрүп) айтылышы жалпысынан алганда эки түрдүү жол менен ишке ашат:

1. *Каткалаң үнсүз тыбыштардын таасиринде алга карай окшошуулар (өзгөрүчүлөр).*

2. *Жумшак үнсүз тыбыштардын таасиринде алга карай окшошуулар.*

Каткалаң үнсүз тыбыштардын таасиринде алга карай окшошуулар (өзгөрүүлөр).

Каткалаң үнсүз менен аяктаган сөзгө жумшак үнсүз тыбыш менен башталган мүчө жалганганда, өзүнөн мурда келген каткалаң үнсүздүн таасири менен мүчөнүн башкы үнсүз тыбышы да каткалаңдашып, ага окшошуп (өзгөрүп) айтылат.

М и с а л ы: *топ + нын = топтун, намыс + луу = намыстуу, белек + га = белекке, бак + да = бакта, терек + дай = теректей, сызып + бы = сызыппы, кесип + лаш = кесиптеш.*

42. Текстти окуп, кайсы сөздөрдө каткалаң тыбыштардын таасири менен үнсүздөрдүн окшошуп (өзгөрүп) кеткенин айтып бергиле. Андай учурларды түшүндүрүү үчүн, ал сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыратып, мүчөлөрдүн алгачкы варианты кийин өзгөргөнүн же каткалаң тыбыштын таасиринде ага окшошуп кеткенин көрсөткүлө.

Кыргыз элинин коомдук-саясий турмушунда XIX кылым менен XX кылымдын башы алааматтуу, өтө таатаал, кайгылуу заман болсо да, калайык-калк арасынан караңгыда жылт эткен жылдыз сыңары жаркын таланттардын: төкмө ырчылар, залкар комузчулар, манасчылар, жазгыч акындар, тарыхка, санжыра-салтка куштарланган адамдардын болгону бизге белгилүү. Кээ бирлеринин мурасы, шоораты өз кезегинде элге жетип, журттун рухий казынасына кут болуп уюду. Айрымдарынын эмгектери убагында жарыяланып, а тургай китеби жарык көрсө да, өз көлөкөсүнөн кабатыр болгон, кайдыгер заманда коомчулук көрмөксөн, укмаксан калган тейден, эч этибарга алынбады. Кайсы бир таланттар жеке адамдын зоболосуна жүгүнүүнүн кедергисинен элге жетпей, ак жеринен караланып, жазага кабылып, өмүрү дарексиз, эмгеги барксыз болуп кала берди...

Кыргыз маданиятынын тарыхында чыгармачылык өмүрү мүлдө оозго алынбаган, алтымыш жылдан бери кол жазмасынын дареге элге жетпей, кара сандыкта бөөдө катылып жаткан, коомчулуктун барк-баасынан өксүп келаткан алгачкы окумуштуу-агартуучунун бири – Белек Солтоноев.

...Мына, насип буюрду, үстөл үстүндө жедеп саргарып, эскилиги жеткен, чети убалана баштаган, калем менен мизилдете эң этият жазылган, миң беттен ашуун кол жазмасынын асиле нускасы жатат. Калың мукабаны ачканда барак бетинен мындай жазууну окуйсуз: «Кызыл кыргыз тарыхы. Жазуучу Белек Солтонкелди уулу Солтоноев. Насилим – кыргыз. 1895-жылдан баштап жыйып, 1934-жылы жамдадым».

Белек Солтоноев урпактарга «Кызыл кыргыз тарыхын», элдин оозеки чыгармачылыгы, салт-санжырасы, маданияты жөнүндө жыйнаган бай материалдарды жана адабий мурастарды калтырыптыр. Ушунчаны эриккенде же эрмек үчүн жазган эмес. Элге жетсе, урпактар окуур, окуса ойлонор, ойлонсо тарыхка көзү ачылар деп тилеген.

Б. Солтоноевдин кырк жыл жазып, чогулткан эмгегин үңүлүп окуудан мурда анын миз бакпаган өмүр-тагдырына, мээнет эмгегине суктана карап, «ушундай да аталарыбыз жашаптыр, мунун баарын кантип чогултуп, жазды экен, эсил кайран киши...» деп ойго батып, ага астейдил таазим кылабыз. (К. Жус.)

43. Төмөнкү сөздөргө ылайыгына жараша -лаш, -луу, -дай, -лык, -гыч, -ла, -ныкы мүчөлөрүн жалгап, мүчөлөр жалганган сөздөрдүн ичинде үнсүздөрдүн алга карай окшошуп айтылышы болгондугун түшүндүрүп бергиле.

Китеп, ат, ырыс, таш, күрүч, иш, саат, класс, чап, эшик, сүт, жаак, баш.

У л г ц:

$сүт + дай = сүттөй$, $сүт + луу = сүттүч$.

Мында *сүт* деген сөзгө -дай жана -луу мүчөлөр жалганды. Ал мүчөлөрдүн башкы жумшак тыбыштары (д, л) каткалаң үнсүз тыбыш менен аяктаган сөзгө жалганганда, өзүнүн алдындагы тыбыштын таасири менен өзгөрүүгө учурап д, л тыбыштары каткалаң т тыбышына өтүп кетти.

Жумшак үнсүз тыбыштардын таасиринде алга карай окшошуулар (өзгөрүүлөр).

Жумшак үнсүздөр менен аяктаган сөздөргө мүчө жалганганда, анын таасири менен мүчөнүн башкы үнсүзү өзгөрүп айтылса, андай кубулуштарды жумшак үнсүздөрдүн алга карай окшошуп (өзгөрүп) айтылышы дейбиз.

М и с а л ы: жай + нын = жайдын, тил + нын = тилдин, кооз + лык = кооздук, заман + лаш = замандаш, чоң + лар = чоңдор, тон + луу = тондуу, эл + лык = элдик.

Жумшак үнсүздөрдүн алга карай өзгөрүүсү негизинен сөзгө жалганган мүчөлөрдүн башкы л, н, тыбыштары д тыбышына өтүп айтылышынан көрүнүп турат. Аны төмөнкүдөй схема аркылуу байкаса да болот.

л → д

же

л
н → д

н → д

М и с а л ы:

туз + лаш = туздаш
коом + нын = коомдун
там + лар = тамдар
биз + ныкы = биздики
кал + лык = калдык

→
(л → д)
(н → д)
(л → д)
(н → д)
(л д)

Бир сөз ичинде жумшак үнсүздөр алга карай кандай өзгөрүп айтылса, жазууда да так ошондой жазылат.

44. Төмөнкү фантастикалык аңгемени окуп, андагы кара тамга менен басылган сөздөрдү дептеринерге көчүрүп жазгыла да, аларды уңгу, мүчөгө ажыратуу менен үнсүздөрдүн алга карай окшошуп айтылыштарын тапкыла. Андай кубулуштарды далилдүү кылып, түшүндүрүп бергиле.

МАМОНТ КАНТИП ТИРИЛДИ?

Менин Сибирь жакта эң бир кысталыш жумушум чыгып, барып калдым. Сибирге барганда жеке эле ал жумушумдун артынан түшпөй, башка дагы илим-изилдөө жагына кирише баштадым.

...Ошондой болгондуктан мамонттун муз доорунан калган калдыгын табууга кириштим. Мен кандайча мамонттун калдыгын табууга киришкендигимди сиздерге айтып бербесем, мамонтту издегендигим туура да болуп чыкпас. Июль айынын бири дегенде бир тунгусту итке чана коштуруп, жолдош кылып ээрчитип жөнөдүм. Ал чукугандай сөз тапкыч, шайыр экен. Баруучу жерибиз – Түндүк деңизи.

...Ошентип Түндүк деңиздин чет жагында чанабызды токтотуп, жүгүбүздү түшүрдүк да, өзүбүз мамонт калдыгын издөөгө кириштик. Бир маалда тоодой болуп сүзүп жүргөн муздун арасынан эле жолдошум: «**Таптым, таптым!**» – деп кыйкырып калды. Экөөбүз тең кубанып, айлананы шаттык каптады. Тоодой муздун төбөсүнө чыгып барып, муздун арасын карасам, алдыңкы артылып чыккан тишинин бирөө муздан чыгып калган экен. Музду казып, тоңуп калган мамонтту ажыратып алдык...

Мамонтту жолдошумдун үйүнө алып келип, тышка отту чоң жактырып коюп, анын муздуу денесин эритүү үчүн, ар жак-бер жагын отко кактай бердим. Бир маалда дем алгансып, бир дабыш мамонттон пайда боло баштады. Бир аздан кийин ички мүчөлөрүнүн музу эригенде, чыны менен эле дем алып, башын ары-бери көтөрүп, көзүн ачып-жума берди. Бир аздан кийин мамонт башын чулгуп тура баштады.

Мындан эчен кылым мурда тоңсо да, ички жана тышкы организмдери бузулбаган экен. Ал менин тирилткеними билбестен чочуркап, «кайдан келдиң?» дегенсип, олурайып карап койду. Кийинчерээк акырындап үйүр боло баштады. Мен ал мамонтко курсагын тойгузуу үчүн, түрдүү тамактарды да алып келе бердим.

Бир канча убакыттан кийин артынан тезегин чыгара баштады. Мага анын тезегин текшерүүгө туура келди, себеби ошол мамонт музга катканда кандай чөптү жегенин билүү кызыктуу эле. Мамонттун тезегин текшерип отур-

сам, папоротник жана ийне жалбырактуу өсүмдүктөрдүн бир тобу учурады.

Мен ал мамонтту алып, үй жакка жол тартууга туура келди. Бир күнү жолдошум менен коштошуп, жан баштыгымды азыктарга ныктап толтуруп, мамонтту минип алып, үйдү көздөй жөнөдүм. (К. Э.)

45. Текстти окуп, кара тамга менен басылган сөздөрдө үн-сүздөрдүн алга карай ээрчишип өзгөрүүсүнүн кандай түрлөрү бар экендигин айтып бергиле.

...Мына ушинтип биз айылга кетип бара жаттык. Чиркин, ошол күнкү түн бөтөнчө жаралгансып, эң эле көрктүү болду.

Ким билбейт, жайдын толгон кезиндеги август түндөрүн! Асмандагы жылдыздар алыста турганы менен, ар бири өчүнө чыгып, алаканга салгандай ар бири өзүнчө нур төгүп, чет-четинен бүлбүлдөгөн күмүш кыроо чалып, асмандын тиги каптал, бул капталына жайнап, кири жок жадырап карашат.

Жылдыздар ушинтип толгондо, биз капчыгай аралап келе жатканбыз. Аттар салкынданып, үйдү көздөй көңүлдүү жортууда. Араба кычыр-кучур дүңгүрөп, ташка тийген такалардан учкун чагылат... Тээ артта калган поезддер көпүрөдөн нары өтүп, бери өткөн сайын жаңырык ээрчитип, гудокторду алыска-алыска созолонтот.

Ушундай түндө жол жүргөн кандай жакшы! Караңгыда термелген аттардын жондорун карап отурсаң, ушул түнкү дабыштарга кулак салып, ушул түнкү жыттарга мас болгон кандай жыргал!

Жамийла ошондо... тизгиндерди бош коё берип, эки жагына көз сала, акырын гана кыңылдап ырдамыш болот. Биздин унчукпай, сүйлөбөй келе жатканыбыз анын көңүлүн басынтып жатты. Мен аны билип эле турдум. Чын эле ушундай түндө унчукпай коюш болобу? Адам деген тилдүү, жандуу болсо, анан табигаттын ушул көрүнүшүнө жооп бербейби?

Айткандай эле, Жамийла тынч отура алган жок, акыры үнүн көтөрүп, өрөөндү жаңыртып ырдап кирди. (Ч. А.)

**§ 16. БИР СӨЗ ИЧИНДЕ ҮНСҮЗДӨРДҮН (Н, З, Ч)
АРТКА КАРАЙ ӨЗГӨРҮЛҮП АЙТЫЛЫШЫ
ЖАНА ЖАЗЫЛЫШЫ**

Бир сөз ичинде же удаа айтылган эки сөздүн ортосундагы үнсүздөрдүн алгачкысы өзүнөн кийинки үнсүз тыбыштын таасири менен өзгөрүүгө учурап айтылышын үнсүздөрдүн артка карай өзгөрүп айтылышы дейбиз.

Үнсүздөрдүн мындайча өзгөрүп айтылышы оозеки кебибизде колдонулат, бирок жазууда өзүнүн алгачкы формасын сактайт. Башкача айтканда, үнсүздөрдүн артка карай өзгөрүп айтылышын берүүдө орфоэпиялык жана орфографиялык принциптер колдонулат.

Үнсүздөрдүн артка карай өзгөрүп айтылышы **н, з, ч** тыбыштарынын өзүнөн кийинки үнсүздөрдүн таасири астында өзгөрүүсүнөн улам пайда болот. Алар төмөнкүчө жолдор менен ишке ашат.

1. Н тыбышынын артка карай өзгөрүп айтылышы

Н тыбышынын артка карай өзгөрүп айтылышы эки түргө ээ:

а) Сөздүн аягы **н** тыбышы менен аяктап, ага жалганган мүчөлөр **к, г** тыбыштары менен башталса, **н** тыбышы өзгөрүп, **ң** болуп айтылат.

айтылышы:

күңгө
сыңган
салыңган
жаңга
качаңга

жазылышы:

күнгө
сынган
салынган
жанга
качанга

б) **Н** тыбышы менен аяктаган сөзгө **б, м** тыбышы менен башталган мүчөлөр жалганганда **н** тыбышы өзгөрүп, **м** болуп айтылат.

айтылышы:

көмбөй
кыйыктамбай
жамамбы
экембиз
тымбай
жакыммын
ишеммек
тумма

жазылышы:

көнбөй
кыйыктанбай
жаманбы
экенбиз
тынбай
жакынмын
ишенмек
тунма

46. Төмөнкү сүйлөмдөрдөн сөздүн аягы н тыбышы менен аяктап, ага л, г, б, м тыбыштары менен башталган мүчөлөрдүн улануусунун натыйжасында үнсүз тыбыштардын артка карай өзгөрүп айтылышын таап, аларга түшүндүрмө бергиле.

1. Ал согуш чыгардан мурунку жылы айылдык мектепте мугалим болуп иштеп, анан согуш чыгары менен аскерге алыныптыр. 2. Орбиталык станцияда үч айдан ашуун бирге болуп, ушу күнгө чейин жүктөлгөн функцияларын так аткарып келаткан эки киши кандайча капилеттен дайынсыз жоголуп кетишин, канаттуу кыял, учкул санаа элестете албай койду. 3. Анын баарын биз кийинки кабарыбызда же «Паритетке» кайтып барганыбызда айтып беребиз. 4. Согуш деген согуш, адам өмүрү бир атымга эле жарайт: же бир чабуулга аттанганга, же танк алдына граната байланып жатып бергенге. 5. Найман казактардын ата-баба арбагы жаткан уруу көрүстөн Эне-Бейитке чейинки жол бир далай. 6. Күнгө тотуккан Эдигей колун улам маңдайына алып, бараткан багытын серепчилеп карап коёт да, чарчаңкы абалы менен өзүнөн кийинкилерди карап коюп үнсүз баратты. 7. Баскан сайын батинкеси шпалдан шпалга шалактап, өзү менен өзү болуп баратты. 8. Жан чыдатпаган ысык кайта түштү да, саамдан кийин салкын тартып, дегинкиси түнкү уйку тынчыраак болуп калды. 9. Караңгы түн жарыла берип жол ачып, Зарипа туманга кирип көрүнбөй кетет. 10. Тентектер уктар замат, Зарипа китебин окуганга киришет. 11. Бирок бул үйдө башка турмуш — таза, жарык, жанга жагымдуу. 12. Зарипа менен Эдигей купеленген вагонго түшүптүр. 13. Деңиз кылаалап ырдаганга

не жетсин. 14. Эми алиги телеграммаларын салып жатып Зарипанын суранганы, көптөн көп өтүнгөнү эле мурнку каттарды туугандары алышты бекен, жок бекен... деген бир суроо болчу. 15. Сары-Өзөккө байланган, жөн байланбай кан-жаны менен, дини-дили менен байланган Эдигейдин кыялы жанагы ээ?.. (Ч. А.)

2. 3 тыбышынын артка карай өзгөрүп айтылышы

Сөздүн аягы 3 тыбышы менен аяктап, ага жалганган мүчөлөр с, ч тыбыштары менен башталса, жумшак 3 тыбышы каткалаң с тыбышына өтүп, өзгөрүп айтылат.

айтылышы:

тоссо

касса

эссе

кыргызча

комусчу

жазылышы:

тозсо

казса

эзсе

кыргызча

комузчу

3. Ч тыбышынын артка карай өзгөрүп айтылышы

Ч тыбышы менен аяктаган сөзгө с, ч, т тыбыштары менен башталган мүчөлөр жалганса, ч тыбышы и болуп өзгөрүп айтылат.

айтылышы:

жыгашсыз

кашса

өшсүн

өштү

ашты

үштөн

күштүү

ушта

жазылышы:

жыгачсыз

качса

өчсүн

өчтү

ачты

үчтөн

күчтүү

учта

4. Н, з, ч тыбыштарынын эки сөздүн аралыгында артка карай өзгөрүп айтылышы

Н, з, ч, тыбыштарынын артка карай өзгөрүп айтылышы бир эле сөздүн ичинде эмес, эки сөздүн аралыгында да кезигет.

М и с а л ы: *күмбою* (күн бою), *сеңкал* (сен кал), *үңкошуу* (үн кошуу), *көссал* (көз сал), *ассүйлө* (аз сүйлө), *туссура* (туз сура), *жессымал* (жез сымал), *чырыштер* (чырыч тер), *ууштолбойт* (ууч толбойт), *жыгашчелек* (жыгач челек), *үшсом* (үч сом), *кештурба* (кеч турба) д. у. с.

47. Жогоруда берилген сөздөрдүн айтылышына жана жазылышына бештен сүйлөм түзүп, тыбыштардын өзгөрүп айтылуу себебин түшүндүргүлө.

48. Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп, андагы үнсүздөрдүн артка карай өзгөрүлүп айтылгандарын таап, аларды айтылышы жана жазылышы боюнча эки тилкеге жазып көрсөткүлө.

Ү л г ц:

айтылышы:

көсчачырап
иштен

жазылышы:

көз чачырап
ичтен

1. Колдо өскөн жаныбар эртедир-кечтир үйүрүн издеп келүүсү керек эле... 2. Ичтен күдүктөнүп кыйналбай, үмүт-тилектин баарынан айрылып бүткөн соң, калган жашоо тузсуз болуп, эчтемеге буйдалбай өлүмгө даяр туруп бермек. 3. Куржунду эки өркөчтүн ортосуна арта салып, Найман эне Желмаянга минди. 4. Ошол ичтен күйүп жок болуу процессине каршы күрөшкө эң мыкты күчтөр, илимий жана материалдык каражаттар аябагандай жумшалган. (Ч. А.) 5. Алайда кыш узак болот, кош кеч чыгат. (К. Ж.) 6. Күндөгүдөй үйлөрүнө кеч чубап, талаалардан кайткан кез, кечки убак. (А. О.) 7. Деги тынччылыкпы, деминди басып, айтарыңды айтчы? 8. Эсиңерде болсун, кимде ким менден уруксатсыз мунун колун чеччү болсо, эч кандай аёо болбойт. 9. Сизсиз биз кайда бармак элек. (Т. К.) 10. Ооба, апа, сөзсүз мени туура дээрсиң.

(Ч. А.) 11. «Мага да мүмкүн бекен?» — деп, бети күнгө тотуккан, улгайыңкы аял чогулушту башкаруучудан сөз сурады. (А. С.) 12. Кеңди казса, сөздү айтса чыгат, балам, аңгемен кызык экен, уланта бер. 13. Ошол күндөн ушул күнгө чейин жалгызсызбы? (А. Т.) 14. Ой, комузчу, комузчу, чертсең чертчи комузду. (Т. Ү.)

49. Төмөнкү текстти жазып, андагы каталарды оңдогула. Окуу китебиндеги кетирилген каталардын себебин табууга аракеттенгиле, оюнардын тууралыгын мугалимиңер менен тактагыла.

ИСА КОНОЕВИЧ АХУНБАЕВ

Иса Ахунбаев Ысык-Көл районундагы Торайгыр айылында 1908-жылы төрөлгөн. Ал адам 1948-жылы медицина илиминин доктору, профессор, 1949-жылы СССР Медицина илимдер академиясынын мүчө-корреспонденти, 1954-жылы уюшулган Кыргыз илимдер академиясынын туңгуч президенти болгон.

Ахунбаев 1935-жылы Ташкенттеги Орто Азия Медицина институтун бүтүргөндөн кийин Кыргыз ССР саламаттык сактоо комиссарынын орун басары болуп иштеген. Кийин 1948 — 52-жылдары Кыргыз мамлекеттик медицина институтунун ректору, 1947-жылдын өмүрүнүн аягына чейин ошол институттун жалпы хирургия кафедрасынын башчысы болгон. Балдардын сокур ичегиси, богок, эхинококкоз, шок, жүрөк оорулары боюнча илимий эмгектерди жараткан. Анын демилгеси менен борбор шаардагы республикалык ооруканада көкүрөк хирургиясы кафедрасы уюшулган.

Ахунбаев жөнүндөгү эң маанилүү факты — бул, ал бизде жүрөккө эң биринчи операция жасаган адам. Ал 1975-жылы дүйнөдөн кайткан.

Кайталоо үчүн суроолор:

1. Үнсүздөрдүн сөз ичинде артка карай өзгөрүп айтылышы, негизинен, кандай тыбыштарга тиешелүү экен?
2. Үнсүздөрдүн артка карай өзгөрүп айтылышы менен жазылышынын ортосунда кандай айырма бар?

§ 17. К, П ТЫБЫШТАРЫНЫН БИР СӨЗ ИЧИНДЕ ҮНДҮҮЛӨРДҮН ТААСИРИ МЕНЕН Г, Б ТЫБЫШТАРЫНА ӨТҮШҮ

Каткалаң к, п үнсүз тыбыштарынын жумшарып г, б болуп айтылышы төмөнкүдөй учурларда болот.

1. Сөздүн уңгусу (негизи) к, п үнсүз тыбыштары менен аяктап, ага үндүү тыбыштар менен башталган мүчөлөр жалганса к, п тыбыштары жумшарып г, б болуп өзгөрүп айтылат. Жазууда булардын ошол өзгөргөн түрү сакталат:

шак + гы = шагы

ээк + ым = ээгим

ак + ар = агар

тик + уу = тигүү

кабак + ым = кабагым

жээк + ы = жээги

көкүрөк + ың = көкүрөгүң

сап + ы = сабы

чөп + ын = чөбүң

сап + ы = сабы

сеп + уу = себүү

топ + ы = тобу

азап + ы = азабы

жап + уу = жабуу

төк + ыл = төгүл

тарак + ым = тарагым

Эскертүү: к, п тыбыштары менен аяктаган уңгу сөздөргө үндүү менен башталган -ылда (кээде -ылда + п) мүчөсү жалганса, тууранды же этиштик маани берүүчү сөздөрдө к, п тыбыштары өзгөрүүгө учурабайт.

М и с а л ы: бакылда, күңүлдө, шыпылда, акылдап, шыкылдап, бакылдап ж. б. к, п тыбышынын жумшарбай калышы айрым бир сөздөрдө да учурайт.

М и с а л ы: бек + и = беки, кек + ен = кекен

50. Төмөнкү сөздөргө ылайыгына жараша мүчөлөрдү улап, каткалаң к, п тыбыштарынын г, б тыбыштарына өтүп жумшарышын көрсөтүүчү сөздөрдү катыштырып бир нече сүйлөм түзгүлө. Алардын кандай себептен жумшарып, өзгөрүп кеткендигин түшүндүргүлө.

Ак, бак, чөп, кабык, күрөк, ысык, шок, арык, көк, китеп, мектеп, топ, сап, кеп, жарык, жук, жап.

Ү л г ү:

Сулуу кыздын агынан эмес, кара кыздын багынан. Акыл оошот, билим жугушат.

51. Ырды окуп к, п тыбыштарынын г, б тыбыштарына кандайча өткөндүгүн мүнөздөп бергиле.

АР НЕРСЕНИН ЧЕГИ БАР

Тилдей берсең жадатып,
Тили чыгат дудуктун.
Түгөнөт суусу көп алсаң...
Түбү кургап кудуктун.

52. Үнсүз тыбыштардын өзгөрүшү, артка жана алга карай окшошуусуна өзүңөр бир канча мисалдарды келтиргиле. Оюңардын туура экендигин мугалимиңер менен текшергиле.

§ 18. ЭКИ СӨЗ АРАЛЫГЫНДАГЫ ҮНСҮЗ ТЫБЫШТАРДЫН АЛГА ЖЕ АРТКА ОКШОШУП ӨЗГӨРҮҮСҮ ЖАНА АЛАРДЫН ЖАЗЫЛЫШЫ

Удаа айтылган эки сөздүн биринчисинин аягындагы же экинчи сөздүн башындагы үнсүз тыбыштар өзүнүн катарындагы тыбыштардын таасири менен өзгөрүп айтылса, аны эки сөз аралыгындагы үнсүз тыбыштардын өзгөрүүсү деп атайбыз. Бирок алар жазууда өзгөргөн түрүндө эмес, өз алдынча кандай айтылса, ошол калыбында жазылат. М и с а л ы:

айтылышы:

агала
боёгалдык
агүй
берегой
жогеле
кебук
көккүл
алыппар
жазгелди

жазылышы:

ак ала
боёк алдык
ак үй
бере кой
жок эле
кеп ук
көк гүл
алып бар
жаз келди

53. Төмөнкү текстти окуп, анда эки сөз аралыгында үнсүз тыбыштардын өзгөрүүсү кайсы сөздөрдүн аралыгында болорун жазып көрсөткүлө.

Элдик ырларды угуп отуруп, канчалык сеп алсам, кайрадан каалгып ойго батам... Бир топ ойлор биринин артынан бири келип, көкүрөгүмдү уйгу-туйгу кылат. Анан менин көз алдыма ак сакалын жайкалткан аталар, ак элечегин кийген апалар чубап өтөт. Алар менин көзүмө элдик акындарыбыз көкөлөтүп ырга кошкон нарктуу, салабаттуу кадырман кишилерибиздин элесин тартат. Көрсө, биз ошо жөн эле эмес, Ала-Тоодой бийик, таза, токтоо кишилердин жакшы тилек айткан үндөрүн угуп, бешикте жаткан экенбиз. Алар бизди терметип отурса да, жөн эле жаныбызда болсо да жакшы тилегин айтышып, асмандагы куштун сызып учуп жүргөнүндөй, көлдүн сыдырым желден жыбырап термелгениндей каада күтүшүп, бешик ырын ырдашып, биздин келечегибиз жөнүндө түйшөлүп отурушчу тура. Анан алардын күткөн каадасын бузбай өркүндөтүү, карыялардын нуска сөздөрүн балдарга сиңирүү наристе түйшүгүн аркалаган апаларга жүктөлөт экен. Алардын бул вазипаны аткаруудагы эң башкы да, күндөлүк да, түбөлүк да иши бешик айланасында өтөт тура. Бул бешик ырынан башталып, бешик ыры менен уланат. Бешик ырын ары мукамдуу, ары угумдуу, ары маанилүү чыгарып, ошол ыр аркылуу коштолуп, ар бир кыргыз перзентинин кулагынан кетпеген музага айланат. Анда музыка да, анда нуска да, анда тилек да, ишенич да жуурулушкан.

Ушул үн мурда ар бир наристелүү үйдөн сызылып турчу. Ушундай күчтүү кереметке ээ болгон, сырдуу обон ар бир үйдө созолончу. Ал добуш – бейпил турмушка, эмгекке, эл-жерди сүйүүгө ар бир наристени үндөп ырдалчу. Ал ыр – кыргыз элинин бешик ыры эле.

Бүгүн бешик ырынын сейрек угулуп жатканы жүрөк өйүйт. Созолонгон угумдуу мукам үндөрдүн ордуна ызы-чууга, бакырыкка толгон чет элдик музыкалардын кулак жеп, үзгүлтүксүз чыгышы жаштарды ата-энесин, эли-жерин сүйүүгө, акылдуулук менен сабырдуулукка үйрөтө алар бекен... Деги алар болсо деле, бешик ыры калбаса экен. («КМ»)

Эки сөз аралыгындагы үнсүз тыбыштардын өзгөрүп айтылышы, ага таасир берген тыбыштын алга же артка карай өзгөрүп, окшошуп кетүүсүнө байланыштуу алар өз ара экиге бөлүнөт.

1. Эки сөз аралыгындагы тыбыштардын алга карай ээрчишип (окшошуп) өзгөрүүсү.

2. Эки сөз аралыгындагы үнсүз тыбыштардын артка карай ээрчишип (окшошуп) өзгөрүүсү.

§ 19. ЭКИ СӨЗ АРАЛЫГЫНДАГЫ ҮНСҮЗ ТЫБЫШТАРДЫН АЛГА КАРАЙ ЭЭРЧИШИП (ОКШОШУП) ӨЗГӨРҮҮСҮ

А. Эгерде удаа келген эки сөздүн биринчиси үндүү тыбыш менен аяктап, экинчиси каткалаң к тыбышы менен башталса, кийинки сөздүн башкы тыбышы жумшарып г тыбышына өтүп айтылат, бирок жазууда ар бири өз алдынча турганда кандай болсо, ошол калыбында жазылат. М и с а л ы:

айтылышы:

алагарга

берегой

малагөк

алагач

беригел

суугуй

ботогөз

өөдөгарма

жазылышы:

ала карга

бере кой

мала көк

ала кач

бери кел

суу куй

бото көз

өөдө карма

Б. Удаа келген эки сөздүн биринчиси жумшак (з, р, л, м, н) үнсүз менен аяктап, кийинкиси к, п тыбыштары менен башталса, айтылганда өзүнөн мурда же кийин турган үнсүз тыбыштын таасири менен жумшарып же каткалаңдашып өзгөрүп айтылат. Бирок жазууда өз алдынча кандай турган болсо, эч өзгөрүүсүз ошол калыбында жазылат. М и с а л ы:

айтылышы:

жазгелди
 каргетти
 колгой
 таңгалды
 тааппер
 жолгайда
 алыппер
 тереңөл

жазылышы:

жаз келди
 кар кетти
 кол кой
 таң калды
 таап бер
 жол кайда
 алып бер
 терең көл

54. Төмөнкү текстти окуп чыгып, анда үнсүздөрдүн эки сөз аралыгындагы алга карай ээрчишип (окшошуп) өзгөрүүсү учураган сөздөрдү көрсөтүп, анын айтылышы жана жазылышын чечмелеп айтып бергиле.

АЛП МАНАСЧЫЛАРДЫН АКЫРКЫСЫ

«О чиркин дүйнөнүн айкөлдүгүн карачы, айтууга аны тил кайда, ырдоого аны үн кайда...» — деп Ала-Тоонун арасында агып жаткан улуу дайра — манасчы Саякбай Карала уулунун керемет талантын күүгө салып кеткен акын Курбанбай Калдыбаевдин ушул саптары эсиме түшүп отурду. Дүйнөдөн эрте көчкөн таланттуу акындын Сакеме арналган поэтикалык саптарында биздин кылымдын улуу адамынын көркөм дүйнөсү кыйла таамай чагылдырылган.

Улуу «Манас» эпосунун тегерегинде канчадан бери кеп болуп келатат.

Демек, «Манас» аз-аздан суюлуп бараткан азганакай калктын муңун муңдап, эртеңкисине жол көрсөткүч кеменгери катары элдик пассионардык улуу күчүн ойготкон, алдыга баштап чыккан.

Саякбай Карала уулунун «Манасы» өзүнүн көркөмдүк бүтүндүгү, таасир этүү күчү, окуяларынын жыйынтыктуулугу, образдардын кеңири чечмелениши жагынан гана айырмаланбастан, бийик доошко ээ болгон трагедиялуулугу менен да айырмаланат.

Айтса, Сакеңдин «Манасын» шатырата төгүп жаткан жамгырга карабай угуп отургандардын кино экранда тартылып калган жүздөрүнө абай салып караңызчы. Бул дүйнөнүн көйгөйүн таптакыр унутуп, Сакеңдин артынан

улуу эпостун керемет дүйнөсүнө жутулуп кеткен карапайым адамдарды көрүп туруп, кылымдардан кылымдарды карытып келген улуу сөздүн бир жерин кемитпей, океандай толкуп-ташып, үйөрлөнгөн толкун менен баатырдыктын драмасы жана трагедиясына, ташка тамга баскандай образдуу поэзиясына угуп отургандарды толук багындырып, төгүлүп-чачылып отурган манасчынын ички абалын жогоруда эскерген ырында К. Калдыбаев абдан таамай туюндурган...

Анын сыйкырдуу саптарына катылган элдин өткөнү менен бүгүнкүсү ушу азыр да сөз кереметинин касиетин жоготпой, укканды таңгалдырып, окуганды ойго салбай койбойт. Элдин мына ушул көркөм таберигинде анын кайгы-кубанычы, салт-санаасы, улуттук үрп-адаты анан да, эң башкысы, улуу трагедиясы камтылган. Кыргыз кыргыз болгону маңдай жарган кубанычы, маанайын түшүргөн кайгысы, ич ара ынтымакка келе албаган улуттук чектелүүчүлүгү эпосто таамай, ишенимдүү берилген.

Саякбай Карала уулунун эли үчүн жасап кеткен опол-тоодой эмгеги урпактары тарабынан кастарланып, унутта калбашы керек. (Бект. III.)

§ 20. ЭКИ СӨЗ АРАЛЫГЫНДАГЫ ҮНСҮЗ ТЫБЫШТАРДЫН АРТКА КАРАЙ ЭЭРЧИШИП (ОКШОШУП) ӨЗГӨРҮҮСҮ (ЭЭРЧИШҮҮСҮ)

А. Жанаша турган эки сөздүн биринчиси к, п үнсүзү менен аяктап, кийинкиси үндүү тыбыштар менен башталса, эки сөздүн аралыгындагы үнсүздөр артка карай ээрчишип (жумшарып) өзгөрүп айтылат. Бирок жазууда алгачкы калыбындагыдай эч өзгөрүүсүз калат.

М и с а л ы:

айтылышы:

*агала
көбайтты
кебукпайт
боёгалдым*

жазылышы:

*ак ала
көп айтты
кеп укпайт
боёк алдым*

*көгөкөн
чаабал
жогеле
тобойноду*

*көк экен
чаап ал
жок эле
топ ойноду*

55. К, п тыбыштарынын эки сөз аралыгындагы өзүнөн мурда же кийинки келген тыбыштардын таасири менен өзгөрүп айтылышына далил болчу он сүйлөм түзгүлө. Өзгөрүүгө учурап айтылуучу сөздөрдүн жазылышы менен айтылышындагы айырмачылыктарды жана алардын алга же артка өзгөрүүсүн көрсөткүлө.

У л г ц:

1. Ашык аткан азат, топ ойногон тозот, көп окуган озот. (Макал.)
2. Сатыбалды тоого барып отун алды, келе жатса жолунан коён чыкты, тарс эттирип аны да атып алды, ал олжосун койнуна катып алды. (Эл оозунан.)
3. Ала койду бөлө кырккан жүнгө жарыбайт. (Макал.)
4. Газетага жазылган сөз суу кечпей калды. («КР»)

айтылышы:

*ашыгаткан
тобойногон
көбокуган
алагойду
суугечпейт*

жазылышы:

*ашык аткан
топ ойногон
көп окуган
ала койду
суу кечпейт*

кандай өзгөрдү?

*артка карай
артка карай
артка карай
алга карай
алга карай*

56. Текстти окуп чыккыла да, андагы к, п тыбыштары г, б тыбыштарына өткөн учурларын таап, андай сөздөрдү дептергерге көчүрүп жазып, аларга талдоо жүргүзгүлө.

Акыры Мыкы баатыр: «Анжыянга барабыз»,— деп үч жүз үйлүү элди көчүрүп алып жөнөйт экен.

Аларга: «Эмгектеген баланы, эңкейип калган карыны таштайлы, жер алыс, кийин алып кетебиз»,— деп жарлык түшүрөт. Эл көчкөндө: «Үч-Каркыра, Көк-Дөбө, эми бизге жок дөбө»,— деп ыйлашып, көчүп жөнөйт.

Алардын ичинен бир жигердүү жигит карыган атасын таштагысы келбей, сандыкка салып, эч кимге көрсөтпөй жүктөп алат.

Көч жүрүп отуруп, бир канча күн өткөндөн кийин баягы кары киши баласынан: «Оо, балам, эмне үчүн кээ бир жерде жымжырт болуп каласыңар?» – деп сураптыр. Анда баласы: «Суу табылган жерде чуркурап, суу жок жерде суусаганда жымжырт болуп араң баратабыз», – дептир. Атасы баласына мындай деп кеңеш бериптир. «Балам, суу жок жерге барганда жүк жүктөгөн өгүзүңдү агытып коё бергин». Бир күнү суу жок жерге туш болуп, эл өтө суусап өлө турган болгондо, баягы бала өгүзүн коё берет. Ал өгүз нары-бери басып жүрүп, бир камыштуу жерди чапчып турган экен, баласы атасына муну айтканда, атасы: «Эмесе ошол жерди чукуп каз», – дептир. Бала казса аерден суу чыгып, эл жыргап суу ичип, чаңкоолорун аябай кандырышыптыр. Андан ары эл көчүп-конуп отуруп, бир күнү дагы бир жерге келгенде талаадан күйгөн эки шам көрүнөт. Мыкы баатыр: «Шамды тапмайынча көчпөйбүз», – деп буйрук кылат. Абышка баласынан: «Эл эмне үчүн көчпөй жатат?» – деп сурайт. Баласы элинин көчпөй турганынын себебин айтат. Абышка: «Балам, ал шам эмес, каухар таш. Ушул сайда дарак бар бекен?» – дейт. Баласы: «Бир гана жалгыз тал бар экен», – деп жооп берет. Абышка: «Ал каухар таш ошол жалгыз талдын чиригинин көңдөйүн карасаң ошондон табасың, ал эки шаардын куну менен тең», – деген экен. (Эл жомогу.)

Б. Жанаша айтылган сөздөрдүн биринчиси жумшак **з, л, р, м, н, ң** тыбыштары менен аяктап, кийинки сөз каткалаң **к** тыбышынан башталса, көпчүлүк учурда ал жумшарып, **г** болуп айтылат. Бирок жазылганда өз-өзүнчө туруп, **к** тамгасы менен жазылат. Мындай көрүнүш үнсүз тыбыштардын алга карай окшошуп өзгөрүүсүнө кирет. **М и с а л ы:**

айтылышы

*жазгелди
каргетти
колгой
камгөрдү
менгелем
таңгалды*

жазылышы:

*жаз келди
кар кетти
кол кой
кам көрдү
мен келем
таң калды*

Удаа айтылган эки сөздүн биринчисинин аягындагы үнсүз тыбыштын таасири менен кийинки сөздүн башындагы үнсүз өзгөрүп айтылган учурлар да болот. Мындай кубулуштар да үнсүздөрдүн алга карай өзгөрүп айтылышына кирет. Бирок алардын жазылышында орфографиялык принцип сакталып, ар бири өз алдынча тургандагы абалы менен жазылат.

57. Төмөнкү ыр саптарын окуп чыгып, андагы кара тамга менен басылган сөздөрдүн ортосунда үнсүздөрдүн алга же артка карай өзгөрүп, же эч кандай өзгөрүүсүз айтылгандыгын айтып бергиле.

ЖАРЫШ

Чу койдум жол каржымды бөктөрүнүп,
Сабымда сууп бүткөн өңчөй күлүк.
Жанымдан шуу деп өтөт, селт дей түшөм,
Канымда кайнап барат жек көрүүлүк.

Диркиреп сезим канап, канат канап,
Үмүттүн учкундары өчөт, жанат.
Алдыда бара жаткан күлүк тобу
Көзүнүн арты менен карап барат.

Жарышта аяп болбойт, сыйлоо болбойт,
Жарышта чаңда калсаң ыйлоо болбойт.
Түз-дөңбү, адыр-тообу, чытырманбы,
Күлүктөр дайым жанын кыйноону ойлойт.

Бир күлүк түшүп барат башка жолго,
Бир тобу самсып барат кашка жолдо.
Бир күлүк жаны кейийт тер чача албай,
Бир күлүк өзүн сабайт башка жонго. (К. К.)

58. Текстти окуп чыгып, андагы кара тамга менен басылган сөздөргө көңүл бургула. Ал сөздөрдүн айтылышы менен жазылышындагы айырмачылыктар болсо, эмне себептен экендигин түшүндүрүп бергиле. Андай өзгөчөлүктөр үнсүз тыбыштардын алга карай окшошуп өзгөрүүсүнө кирер-кирбесин аныктагыла.

КАЙРАН ТОКОМ КОМУЗУ

Улуу акын Сибирден келгенден кийин да, Сибирге айдалганга чейин да, өмүрүнүн акыркы жылдарында да атактуу Беш-Таш ашуусун ашып, Талас жергесине эчен курдай келген. Таластын аягынан башына чейин нечен кыдырып, эл аралап көптөгөн тойлордо, жыйындарда болгондугун, кутмандуу Талас жергесинен көптөгөн көңүлү жакын дос тапкандыгын, аны чоң, кичине дебей сый-урмат кылгандыгын карыялардан азыр да уга калып жүрөбүз. Сөзүбүз куру болбосун үчүн өзүбүз көрүп билип жүргөн фактылардын бирине кайрылалы. Убагында сөз кудуретин жогору баалап, сөз баккан карыялардан Током тууралуу уккандарыбызды кагаз бетине түшүрө бербей, эми минтип улуу акын тууралуу билгенибизден биле эле-гибиз көп болуп отурат. Ошентсе да тагдырга таберик дегендей, жакында Токтогулдун өзү чаап, өмүрүнүн акыркы жылдарына чейин урунган кыпкызыл өрүк комузу табылды. Муну ардагер, сарамжалдуу Наскара уулу Эсенкулдун үйүнөн көрдүк.

Сурай келгенде, бул комуздун баяны төмөндөгүчө экен. Эсенкулдун атасы Наскара өз мезгилинде орто чарбалуу, оокат-ашы кенен, элге карамдуу да, алымдуу да анчалык төгүп ырдабаганы менен сөздүн кыябын келтире сүйлөй да, уга да, баалай да билген, анын куну менен кудуретин өтө жогору баалаган уламалуу адам болгон экен.

Талас районунун Талдуу-Булак айылында Кулназар аттуу өтө сөзмөр, эски уламыш менен болмуштарды да бабына келтире кызыктуу кылып сүйлөй билген санжырачы, Токомдун Талас жерине ар бир келишинде күн-түн кошо жүрүп, кошо жатып дегендей, бирге болгон өтө кадырман адам бар эле. Мына ошол Кулназар кары: «Токтогул ырдаган эле, Токтогул айткан эле», — деп Токомдун ырларынан далайды айта калып жүргөнүн бала кезде уккан элем. Кайран кишинин сөзүн убагында чогулткан, кунт кылган адам болбоду. Не бир сонун сөз казыналары, Токомдун ал киши билген ырлары өзү менен кошо кете берди.

Мына ошол Кулназар чечен согуш мезгилинде Намас уулу Наскарага (биз сөз кылган Эсенкулдун атасы) келип, Токомдун комузун алып кетип, көпкө өзүндө сак-

таган экен. Эсенкул 1946—47-жылдарда Кулназардан атайы барып кайра өзүнө алгандыгын кеп кылды. Кыясы, Кулназар сөзмөр Токомду самап-сагынып дегендей комузун эш тутуп, улуу акынга деген сагыныч-кумарын басаңдаткандай түрү байкалат. Мына ошондон ушул күнгө чейин бул комуз Эсенкул карыянын үйүндө ак дакиге оролгон боюнча өтө ыйык буюм катары сакталып турат. Балким, бул комуз бул күндө улуу Токомдон калган жападан-жалгыз өздүк буюмдур. («КМ»)

59. Текстти окуп, кара тамга менен басылган сөздөрдүн кайсынысы туура жазылгандыгын жана кайсылары туура эмес, айтылышы боюнча жазылгандыгын белгилеп, тууралап жазгыла.

Назар салып угуп ал! Даанышмандар уйкуну чакан өлүмгө тете **дебайтышкан**. Ошондуктан уктаган адам өлүгадам менен барабар. Бул экөөнүн тең дүйнөдөн кабары жок жатарын акылмандар **көбайтышкан**. Биринчиси — жандуу **өлүгөкөн**, экинчиси — жансыз дешкен.

Көбуктоо — өтө жаман адат. Тулку боюнч талыкшып, жүзүңдү сыркоого окшотуп койгонун **көбеле** байкагандырсыңар. Уйкуга жеңдирсең, ооруну өзүң **таабаласың**. Күндүз менен түн биригип 24 саат. Анын үчтөн бири — сегиз саат. Ошо сегиз сааттан **көбуктаба**. 24 сааттын үчтөн эки бөлүгү эмгек, окуу, курсантчылык менен өтсүн. Акылмандар: өмүрүңдүн **үштөмбир бөлүгүн** укта да, **эки бөлүгүн ойгоо** жүрүп, **жашабөт** **дебайтышыптыр**, айтканда да **көбайтышыптыр**.

Бул сөздөрдү ар дайым дилиңде сакта. Аны эртең менен **турубатканда** да, кечинде төшөгүңө **жатыбатканда** да унутпа.

Кабагачып, сергек жүргүң келсе, эртелеп ойгон. Эрте тургандын бир ырыскысы артык **дебайтылганды** чыгарба ойдон.

Уядагы жумуртка **жатыбалбайт** жумуртка бойдон. Ал ачылса куш болот, асманда учкан обологон. Балдарым, силер да жүрө бербейсиңер ушул бойдон, бийикке чыгып, алыска учкуңар келсе, азыртан **азыраагуктап**, акылмандар сөзүн угуп, **көбүрөөк** ойлон... («Кабус нааме».)

Адабий тилдин жазууда колдонула турган бирдиктүү нормаларын туура сактап, сөздөрдү бир түрдүү жазыш үчүн, атайын иштелип чыккан эрежелердин системасы **орфография** деп аталат.

Сөздөрдү адабий тилдеги бирдиктүү норма боюнча айтууга жетектей турган жалпы эрежелердин жыйындысы **орфоэпия** деп аталат.

Тилдеги сөздөрдү белгилүү норма боюнча туура жазуу канчалык мааниге ээ болсо, аларды туура айтуунун да ошончолук мааниси бар. Ансыз тил маданиятынын жогорулашы мүмкүн эмес.

Тилибиздеги сөздөрдүн баары эле айтылышы жана жазылышы боюнча бирдей эмес. **М и с а л ы:**

айтылышы:

*көрүмбөйт
кешти
көссал
таабал
көрөлөк
кебук*

жазылышы:

*көрүмбөйт
кечти
көз сал
таап ал
көрө элек
кеп ук*

§ 21. КЫРГЫЗ ОРФОГРАФИЯСЫНЫН НЕГИЗГИ ПРИНЦИПТЕРИ

Кыргыз тилиндеги уңгу сөздөрдүн жана сөз мүчөлөрүнүн жазылышы эки түрдүү орфографиялык принципке негизделген:

1. Морфологиялык принцип.
2. Фонетикалык принцип.

1. Морфологиялык принцип. Бул уңгу сөздөрдүн бир түрдүү жазылышын камсыз кылат. Башкача айтканда, уңгу сөздөрдүн ар кандай тыбыштык өзгөрүүгө учурап айтылышы боюнча эмес, алардын баштапкы түрүндөгү тыбыштык көрүнүшү сакталып жазылат.

М и с а л ы:

*комусчу эмес, комузчу
кештурду эмес, кеч турду*

Сөздөрдүн айтылышы менен жазылышындагы мындай айырмачылыктар тууралуу буга чейин да айтылган.

2. Фонетикалык принцип. Кыргыз орфографиясында сөз мүчөлөрүнүн жазылышы фонетикалык принципке негизделген. Тактап айтканда, уңгуга уланган мүчө кандай өзгөрүүлөргө учурап айтылса, ошол тыбыштык түрү жазууда толук сакталат. Мисалы, илик жөндөмөсүнүн -нын мүчөсү 12 вариантка ээ. Алар уңгу сөздөрдүн аяккы муунуна карата 12 түрдүү айтылат. Мынчалык көп вариантка ээ болгон мүчөлөрдү бир формага келтирип жазуу мүмкүн эмес. Ошондуктан кыргыз тилиндеги туунду сөздөрдү жазууда фонетикалык принцип колдонулат.

М и с а л ы: *ак куулар, тоолор, үйлөр, текчелер, тактар, жемиштер, оттор, чөйчөктөр, каздар, колдор, көздөр, белдер.*

Мында -лар мүчөсүнүн калган варианттары фонетикалык принциптин негизинде ишке ашты.

§ 22. КЫРГЫЗ ОРФОГРАФИЯСЫНЫН ЖАЛПЫ ЭРЕЖЕЛЕР СИСТЕМАСЫ

Кыргыз орфографиясынын атайын иштелип чыккан эрежелеринин системасы негизинен төмөнкүдөй бөлүмдөрдөн турат:

1. Сөздөрдүн уңгусу жана сөз мүчөлөрүн жазуу эрежелери;
2. Сөздөрдү бирге жана бөлөк жазуу эрежелери;
3. Баш тамгаларды коюп жазуу эрежелери;
4. Сөздөрдү ташымалдап жазуу эрежелери.

Сөздөрдүн уңгусун жана сөз мүчөлөрүн жазуу эрежелери

а) Кыргыз тилиндеги уңгу сөздөрдүн жана ага жалганган мүчөлөрдүн жазылышы морфологиялык жана фонетикалык принципке негизделген. Уңгу сөздөр морфологиялык принцип боюнча ар кандай тыбыштык өзгөрүүлөргө учурап айтылышы эсепке алынбастан, жазууда алардын уңгу түрүндөгү баштапкы тыбыштык көрүнүшү сакталат. Ал фонетикалык принцип боюнча ага уланган мүчөлөрдүн тыбыштык өзгөрүүгө учурап айтылышы (мүчөлөрдүн варианттары) боюнча жазылат.

б) Оозеки кепте ар түрдүү варианттарда айтылып жүргөн сөздөрдү жана диалектилик фактыларды бир калыпка түшүрүү үчүн, тактап айтканда, айтылышынын да, жазылышынын да бир вариантын алуу үчүн орфографиялык сөздүктөргө кайрылуу зарыл. Алсак:

Оозеки жана диалектилик варианттар:

жыңайлак
жаңгыз
абан
балкыч
баки, паки
быяз, мыяз

Орфографиялык варианттар:

жылаңаяк
жалгыз
обон
балчык
маки
пияз

в) Кээде айрым сөздөргө мүчө уланганда морфологиялык принцип толук сакталбай, ага фонетикалык принцип үстөмдүк кылып кеткен учурлар болот. Башкача айтканда, кээ бир уңгу сөздөр айрым мүчөлөрдүн таасири аркылуу тыбыштык курамын өзгөртүп айтылып калат:

эки + оо = экөө
там + ып = таамп
мен + га = мага

бала + лар = балдар
орун + а = орду
жумуш + а = жумша

Сөздөрдү бирге жана бөлөк жазуу эрежелери

а) Сөздөрдү бириктирбей, ар бирин айрым-айрым жазуу айтылып жаткан ойду так, туура түшүнүүгө, сүйлөмдөгү ар бир сөздүн чегин ажыратып таанууга толук мүмкүнчүлүк берет.

Оозеки кепте удаа айтылган сөздөрдүн көпчүлүгү бири-бирине кошулуп айтылат. Бирок алар бири-биринен басым аркылуу айырмаланып турат. Андай жана-ша келип, дээрлик биригип айтылган сөздөр жазууда өз алдынча бөлөк-бөлөк жазылбаса, сөздүн мааниси түшүнүксүз болуп калышы мүмкүн.

Салыштырып көргүлө:

карамай
куралды
малалат

кара май
кур алды
мал алат

б) Сөздөрдү бириктирип жазуу төмөнкүдөй учурларда болот. Тарыхый жагынан татаал, ал эми азыркы учурда жөнөкөй сөз катары колдонулуп жүргөн сөздөр бирге жазылат: **бүгүн** (бул – күн), **унчук** (үн – чык), **токсон** (тогуз-он), **агайын** (ага-ини), **таяке** (тай – аке) ж. у. с.

Адамдарга, жаныбарларга коюлган энчилүү аттар бир нече сөздөрдөн турса, алар биригип жазылат: *Керимкул*, *Турдубай*, *Тураатбек*, *Гүлүбү* (булар – адам аттары); *Бөрүбасар*, *Аккула*, *Тайтору*, *Суречки* (булар – жаныбарлардын аттары).

Эскертүү: Өз аты менен катар же өз атынын ордун басып, ылакап катары колдонулуп кеткен аттар бөлөк-бөлөк жазылат: *Жаңыл мырза*, *Тоголок Молдо*, *Молдо Нияз*.

Баш тамгаларды коюп жазуу эрежелери

Жазуу иштеринде баш тамгалар төмөнкү учурларда колдонулат:

- сүйлөмдүн башында;
- энчилүү аттарды жазганда;
- баш тамгасынан кыскартылган сөздөрдө.

Сөздөрдү ташымалдап жазуу эрежелери

Эгерде жазып келе жаткан сөз саптын аягына батпай калса, анын батпай калган бөлүгүн жаңы сапка ташып жазууга туура келет. Бирок сөздөрдү бир саптан экинчи сапка туш келди эле ташый берүүгө болбойт. Алар төмөнкүдөй жолдор менен ишке ашат:

а) Сөздөр бир саптан экинчи сапка муунга ажыроо тартиби боюнча ташылат: *деп-тер, ка-ран-даш, ку-бат-туу* ж. у. с.

б) Эгерде сөз бир гана муундан турса, андай сөздөрдү ташууга мүмкүн эмес: *топ, беш, жаак, суу*.

в) Эгерде муундар жалаң гана үндүүдөн турса, аларды мурдагы саптын акырына бөлүп калтырууга же жаңы сапка ташууга жол берилбейт: *эне (э-не), ысык (ы-сык), өмүр (ө-мүр)*. Ошондой эле йоттошкон тамгаларды жалгыз бөлүп ташууга да болбойт: *я-щик, ю-мор, сы-я*.

г) Баш тамгаларынан кыскартылган сөздөрдү ташууга жол берилбейт. **М и с а л ы:**

АКШ, БУУ (ООН), КМШ, ЖОЖ, КДК ж. у. с.

§ 23. ОРФОЭПИЯНЫН НЕГИЗГИ ЭРЕЖЕЛЕРИ

1. Үнсүздөрдүн артка карай ээрчишүүсүнөн улам өзгөрүүгө учураган тыбыштар орфоэпиянын эрежесине ылайык айтылат, бирок аларды орфографиянын эрежеси боюнча жазабыз.

айтылышы:

*сөссүз
тамба
карыммай
күштүчү*

жазылышы:

*сөзсүз
танба
карын май
күчтүчү*

2. Эки сөз ортосунда **к, п** тыбыштары жумшарып айтылат, бирок жазууда морфологиялык принцип сакталат.

айтылышы:

агулак
тагайт
кебук
таабал

жазылышы:

ак улак
так айт
кеп ук
таап ал

3. Жанаша айтылган эки сөздүн мурункусу үндүү менен аяктап, кийинкиси үндүү менен башталса, ал үндүүлөрдүн бирөө түшүрүлүп айтылат:

айтылышы:

сарала
көрелек
туралбайт

жазылышы:

сары ала
көрө элек
тура албайт

4. Адабий тилде **н** тыбышы сөз башында туруктуу сакталып айтылат: **нарк, найза, нокто, нечен, ныпта** (*арк, айза, окто, эчен, ыпта* эмес).

5. Орус тилинен же ал аркылуу башка тилдерден кирген сөздөрдүн аягындагы айрым жумшак үнсүз (**б, в, г, д, ж, з**) тыбыштар (**п, ф, к, т, ш, с**) болуп каткалаңдашып айтылат: *клуб* (клуб), *актив* (актив), *склад* (склад), *тираш* (тираж), *эскис* (эскиз) ж. у. с.

60. Тексттеги кара тамга менен басылган сөздөргө көңүл бөлүп, алардын жазылышында кандай ката кетирилгенин таап, оңдоп жазгыла. Аларды оңдоодо кайсы эрежелерге таянганьңарды айткыла. Кетирилген ката менен силер оңдоо киргизген фактылардын ортосундагы орфографияга, орфоэпияга тиешелүү өзгөчөлүктөрдү мүнөздөп бергиле.

САРЫЧЕЛЕК КОРУГУ

Борбор азияда жайгашкан өлкөлөрдүн ичинде кыргыз Республикасы – кооз көлдөргө бай. Анын көлдөрү бири-биринен чоңдугу, тереңдиги, суусунун көлөмү, өңүтүсү айлана-тегерегиндеги жаратылышы, абасы жана башка белгилери менен айырмаланат, анткени алар ар кандай бийиктикте жатат. **Күңгөй** менен тескей тооло-

рунун аралыгындагы кеңири өрөөндүн чуңкурлуу бөлүгүн ээлеп, 1609 метр бийиктикте миң кубулуп кыялдана толкуган кыргыздын **ЫсыкКөлүн** кимдер гана билбейт. Деңиз деңгээлинен 3000–3500 м жогору көтөрүлгөн бийик тоолордун арасында созулган **соңкөл** жана чалкыган **чатыркөл** да баарыга белгилүү.

Ал эми **СарыЧелекчи!** Ал чаткал тоолорунун ат ойнокко тутумдашкан чыгыш бөлүгүндө жайгашкан. Жайкысын кайсыл убакта барбагын, кандай маалда көрбөгүн **тереңгөлдүн** көшүлгөнү көшүлгөн, суйкайганы суйкайган. Көл деңиз деңгээлинен 1858 метр бийиктикте орун алган. Узундугу 6,5 чакырым. Туурасы өтө жазы келген, түштүк жагында 1,5 километрден ашык. **Сарычелек Ысыккөлдөн** кийинки эле **тереңгөл**. Анын эң терең жери – 244 м. Тоскоолду тең ортосунан бөлүп, көлдөн суу агып чыгат. **Сарычелек** көлүнүн айланасы укмуштуудай кооз. Ал аймакта өскөн өсүмдүктөрдүн жүздөгөн түрлөрү арча, кайың, карагай аралашкан токоюна көрк бериш турат. Анын ичинде сейрек учуроочу айбанаттар, канаттуулар да кезигет. Ошолордун өсүп-өнүгүшү үчүн, сейрек кезиккен жаныбарлар да, өсүмдүктөр да атайын корукка алынган.

Өзүнүн укмуштуудай кереметтүү табияты, **таңгаларлык** кооздугу ар бир кишини кызыктырып, кучагына тартып, **гөрөлөк** адам болсо, өзүнө чакырып турат. Ушундай өзгөчөлүгү менен кишини **таңгалдырган Сарычелек** коругу жалпыга маалым. (*«Мурас» журналы.*)

§ 24. ОРФОЭПИЯЛЫК ЖАНА ОРФОГРАФИЯЛЫК ТАЛДОО

Орфоэпиялык жана орфографиялык талдоо жүргүзүү үчүн төмөнкүлөр көңүлдүн борборунда болууга тийиш:

1. Адабий тилдин нормаларын сактап сүйлөө жана аларды туура жазуу үчүн кандай негиздерге таянышыбыз керек?

2. Адабий тилдин жазууда колдоно турган бирдиктүү нормаларын туура сактап, сөздөрдү бир түрдүү

жазуу үчүн атайын иштелип чыккан эрежелердин системасын кандайча атайбыз?

3. Атайын иштелип чыккан ар бир тилдин жазуу эрежелери кандай принциптерге негизделет?

4. Орфоэпия жана анын негизги эрежелери жөнүндө эмнелерди билесиңер?

5. Айтылышы менен жазылышы бирдей боло бербеген сөздөрдүн туура айтылышы кайсы эрежеге ылайык келет?

6. Сөздөрдү бөлөк, бирге жана алардын араларына дефис коюп жазууда кандай эрежелерге таянуу керек?

7. Ташымалдоонун кандай жолдору бар?

8. Баш тамгалардын, кыскартылган сөздөрдүн жазылуу эрежелерин эске салгыла.

Ушул эскертилгендерди эске түшүргөн соң, орфографиялык жана орфоэпиялык талдоолорду жүргүзүү мүмкүнчүлүгү ачылат.

61. Төмөндө келтирилген сөздөрдү дептериңерге туура жазылышы жана айтылышы боюнча эки тилкеге бөлүп чыккыла. Аларды орфоэпиялык, орфографиялык эрежеге ылайык экендигин көрсөткүлө.

Качты, кашты, таңгалды, экөө, таабалды, таап алды, өкөө, жообал, түңкү, клуб, клуп, куваныштуу, чебер, убада, чевер, кубанычтуу, портфель, партфел, убада, көп иште, жыгаччы, көбиште, жыгашчы, сен гимсиң, сен кимсиң, комузчу, комусчу.

У л г ц:

**орфографиялык
эрежеге ылайык:**

цзсцн

кцчтцц

экөө

жооп ал

62. Энчилүү татаал аттардын жазылышы боюнча эрежелерге таянып, адам аттарына, жер-суу аттарына, мекеме-уюмдардын, газета-журналдардын аттары катышкан 15–20 сүйлөм түзгүлө. Ал сүйлөмдөрдөгү энчилүү татаал аттардын жазылышында кетирилүүчү каталардын себептерине байланышкан оюңарды айтып, өз пикириңерди билдиргиле.

У л г ц:

Молдокерим агай колундагы «Эркин-Тоо» газетасын көрсөтүп, Кумтөрдүн аймагында алтын кенинин кору мол экендигин геологдор изилдеп чыккандыгын айтып жатты.

Бул сүйлөмдө адамдын, газетанын, жердин атына байланышкан үч энчилүү татаал ат колдонулду. Эрежеге ылайык энчилүү татаал аттардын адамга коюлганы чогуу, газетага берилгени тырмакчага алынып, айрым- айрым, ал эми жерди билдирген атоонун ар бир сөзү баш тамгалар менен жазылып, арасына сызыкча коюлду. Булардын баары орфография эрежелерине ылайык келет. Бул сүйлөмдү жазууда төмөнкүдөй каталар кетирилиши мүмкүн: а) адам аты Молдо Керим болуп эки бөлүнүп, б) жер аты Кумтөр болуп чогуу жазылып же тырмакчага алынып жазылышы. Мындай каталыктар, биринчиден, орфографиянын эрежелерин так билбегендиктен, экинчиден кийинки кезде басма сөздөрдө айрым адамдардын же уюмдун сунуштарын мыйзамдаштырбай туруп эле өз иштеринде колдонуп жаткандыктарынан болушу мүмкүн.

Орфография эрежелерин кайталоо үчүн суроолор:

1. Э, е тамгаларынын кыргыз тилинин төл сөздөрүндө жазылышынын кандай өзгөчөлүктөрү бар? Четтен кирген сөздөрдү жазууда ал эреже сакталабы?
2. Баш тамгалар менен кандай учурларда жазабыз?
3. Кыскартылган сөздөрдүн кандай түрлөрү бар жана алар кандайча жазылат?
4. Татаал сөздөрдүн кандай түрлөрү биригип, кайсылары бөлөк-бөлөк өз алдынча жазылат?
5. Ташымалдап жазуунун кандай эрежелери бар?
6. Сөздөрдү бириктирбей, бөлөк-бөлөк жазуу кандай мааниге ээ (*малалат, мал алат; бат ат, батат; белен деди, белендеди* д. у. с.).

Кыргыз тилиндеги сөздөрдө басымдын колдонулушу

Б а с ы м – сөздөгү бир муундун көтөрүңкү үн менен айтылышы. Сөздөгү басым эки түрдүү болот: динамикалык жана музыкалык. Эгерде басымдуу муун сөздүн тутумундагы башка муундардан үндүн жогорулашы менен бөлүнүп айтылса, ал **динамикалык басым** деп аталат. Эгерде басымдуу муун сөздүн тутумундагы башка муундардан тонунун өзгөрүшү менен бөлүнүп айтылса, **музыкалуу басым** деп аталат. Кыргыз тилиндеги басым – динамикалык басым. Муну менен катар кыргыз тилиндеги басымдуу муун сөздүн тутумундагы башка муундардын узундугунун узарышы менен да мүнөздөлөт. Кептин тигил же бул элементин бөлүп айтуу сөздө да, сүйлөмдө да болот. Ушундан-улам **фразалык жана сөздүк басым** болуп, басымдын эки тиби ажыратылат. Фразалык басым сүйлөмдүн курамынын бир элементин башка элементтерден, ал эми сөздөгү басым сөздүн бир элементин башка элементтеринен айырмалоо аркылуу мүнөздөлөт. Ушун үчүн басым түшүп айтылган муунду **басымдуу** муун, басым түшпөгөн муун **басымсыз** муун деп аталат. Фонетикалык каражаттардын негизинде сөздөгү бир муунду башка муундардан күчтүү жана үндү бийик чыгарып, айырмалап айтуу аркылуу басымды билдиребиз. Демек, басым деген сөздүн тигил же бул элементин баса бөлүп айтуу. Кыргыз тилинде эки жана андан көп курамдуу бардык сөздөрдүн бир мууну басым түшкөн муун болот. Кыргыз тилинде басым сөздүн негизги белгиси катарында колдонулат. Кыргыз тилинде басым төл сөздөрдө дайыма сөздүн эң акыркы муунуна түшөт.

Үйрөтүүчү жана текшерүүчү жазуу жумуштарына көнүгүүлөр

63. Төмөнкү текстти окуп чыгып, андагы кара тамга менен басылган сөздөрдүн жазылышын байкап, катасы болсо аны орфографиянын эрежелерине ылайык оңдоп көчүрүп жазгыла.

ДОСТУКТАН ШИРЕЛГЕН ӨМҮР

20-жылдары жыламыш кыштагында жаңы мектеп ачылып, анда жарды-жалчылардын балдары окуй башташканын байманаптар көрөлбастык менен карашкан. Алар: «Жарды окуп кимди жарытмак эле», – дешип, келекелешкен. Бирок Аманкул мындай сөздөрдүн эченин укса да терикпеди. Эки жылдын ичинде эркин окуп, таза жазып калууга жетишти. Сабаты ачылган жаш жигит андан кийин кыска мөөнөттүү курсдан окуп, айылга мугалим болуп келди.

Күндөрдүн биринде Аманкул окуу куралдарын алуу үчүн шаарга гелди. Ошол учурда окуу жөнүндө сөссүйлөгөн жаш жигиттин сөзү анын көңүлүн өзүнө бурду. Анын бири:

– Обулустук эл агартуу мекемесинин алдында музыкалык тийатр койчу төгөрөк ачылыптыр. Окуу алтайга созулат экен, – деп калды.

...Бул күтүлбөгөн окуядан кийин, Аманкул Прогресс деген жумушчулар клубуна келди. Клуптун ичи жаштарга жык толгон...

Анда окууга ышкыбоздорду тандап алуу үчүн, Мацуцин жана Еленин дегендер экзамен алып жатышыптыр.

Алар адегенде эле:

– Фамилияң ким? — деп сурап калышты.

– Куту байдын уулумун. Атым Аманкул деди...

– Сен ырдаганды билесиңби? Мынавул обонго салып ырдап берчи, – деп рояль ойной баштады.

Бул обон мага тааныш болгондуктан, эркин ырдадым. Анан тиги киши жанындагысына кайрылып:

– Николай Николаевич, бул жигитти сөссүз окууга кабыл алуу керек, – деди.

... Н. Н. Еленин студиянын окуу программасын мурда гөрөлөк жаштарга чын бейили менен үйрөтө берди. Көбувакыт өтпөй эле, мени ал өзүнүн «Молдо Насирдин» аттуу үч көшөгөлүү комедиясындагы башкы ролго дайындады. Адегенде артисттикке гөналбай жүрүп, анан тезеле коллективке камыр-жумур болуп аралашып кеттим. Болочоктогу кыргыз элинин көркөм өнөр чеберлеринин бири Аманкул Куттубаев менен Н. Н. Елениндин чыгармачыл байланышы, ширелген достугу ошолгүндөн

башталып, алардын өмүрүнүн аягына чейин уланган.
(«Залкар таланттар» деген китептен.)

64. Бул аңгемедеги татаал географиялык аттардын кандай жазыларын айтып бергиле.

Сарычелек – Кыргызстандагы айтылуу көлдөрдүн бири. Анын узундугу сегиз жарым километр, айрым жерлеринде туурасы төрт жарым километрге чейин созулат. Көл деңиз деңгээлинен 1925 метр бийиктикте турат. Айрым жерлеринин тереңдиги 400 метрге чейин жетет.

Сарычелек тоо массивдеринин ортосуна жайгашкан. Оң жагында Упалуу тоосу бойу созулган, сол тарабында Ат-жайлоо тоосу керилет. Төр жагын Музтөр деп коёт. Ал андан ары атактуу Атойнок тоосу менен чектешип кетет.

Сарычелектин айланасында Кыла, Чөйчөккөл, Ийрикөл, Арманкөл деген дагы башка көлдөр бар. Мурда бул көлдөрдү жээктеп айыл отура турган. Сарычелек корукка айландырылгандан бери анда жайлоого тыюу салынган.

Бул көлдөргө 1960-жылы карп балыгынын чабактары коё берилген. Азыр карп балыктары эң сонун өөрчүп жатат. Кээ бир балыктардын салмагы 15 килограммга чейин өсүп жеткен. («Кыргызстан маданияты» жумалыгынан.)

65. Х. Карасаевдин түзгөн орфографиялык сөздүктөрүнөн пайдаланып, бул татаал сөздөрдүн ичинен кошмок сөздөрдү өзүнчө, кош сөздөрдү өзүнчө бөлүп көчүргүлө. Кош сөздөрдүн арасына дефис белгисин коюп жазгыла.

Аба ырайы, ала шалбырт, ала була, букум терим, ата-мекен, өнөр жай, маңдай тескей, бет маңдай, бет алды (бет алды кете берүү) жалгыз жарым, жоро жолдош, үзөңгү жолдош, жан жөкөр, ит куш, тоту куш, ит мурун, эмгек куралы, курал жарак, баш макала, баш көз, бала чака, музоо баш, музоо торпок, кийим кече, эртели кеч, кара курт, кир кок, болор болбос, жаан чачын, бака жалбырак, ай балта, айлап жылдап, мелт калт.

66. Текстти окуп, кашаага алынган сөздөрдүн кайсынысы кош сөз, алардын кандай жазыларын айтып бергиле.

(Ой тоону) чулгаган калың кар. (Кез кез) асман тунарып, (жер жүзүн) түгөл бүркөгүдөй булут каптап борошо

урат. Суукка каткан теректин, (кара жыгачтын) бутактары кычырап, жел жүргөн сайын (аркы терки) термелет. (Бак дарактардын) бутагында жай учурундагыдай сайран куруп жүрүшкөн келгин куштар азыр жок. Канаттарын далдайткан (ала каргалар) сагызгандар тооктон жем талашып, (короо короого) үйүр болгон таранчылар гана көрүнөт.

Анткени менен шаардын көчөлөрүндөгү кыймыл баягыдай эле. Көчөлөрдөн машиналар (каршы терши) өтүп турат. (Катар катар) тизилген вагондорун сүйрөп, жүк тарткан паровоздор шаардын (чет жакаларындагы) (темир жолдордо) зымырайт. (Эртең менен) эрте жумушчулар (завод фабрикаларга) жөнөсө, окуучулар мектепке, кичинекей балдар (бала бакчага) бет алышат. Мына ошентип, (күнү бою) тынбаган кыймыл түнкүсүн гана (бир азга) тынчыйт да, эртеси кайрадан башталат. (*«Ала-Тоо» журналы.*)

Бир тилдеги сөздөрдүн жалпы жыйындысы лексика деп аталат. Ал эми сөздөр жөнүндөгү окуу, илим лексикология болот. Деги эле сөз кандайча пайда болот деген суроо туулат.

Бизди курчап турган чөйрөдөгү жандуу, жансыз нерселер, кубулуштар, окуялар ж. б. бардыгы атоого муктаж. Адам акылына, көзүнө, кулагына таасир эткен конкреттүү жана абстракттуу түшүнүктөр, адамдар ортосундагы мамилелер зат жөнүндөгү туюмдарды топтоштурат да, конкреттүү, абстракттуу маанидеги заттык атоолорду алып келет. Заттардын түшүнүгүн билдирген сөздөр: *адам, тоо, суу, мөңгү, темир, жаан, жирөк, акыл, сүйүцү, кыял* ж. б.

Заттын өзүнө тиешелүү, мүнөздүү белгилери (сапаты, формасы, даамы ж. б.) атоо катары сын атоочту (чоң, сүйрү, ачуу ж. б.), кыймыл-аракеттин мүнөзүн туюндурган (тез, ылдам, жай ж. б.) тактоочту, санды туюндурган сан атоочту, заттын кыймыл-аракеттик белгилерин, абалын туюндурган этиш сөздөр пайда болот. Мына ошентип, биздин айланабыздагы туюмдар менен байланыштуу атоолор – сөздөр лексиканын корун түзөт.

Түшүнүктөр менен байланышкан атоолор сөздүк маанини туюндурат, сөз маанилери жөнүндөгү илим семасиология деп аталат. Эми сөз маанилери кантип ажырайт, кандайча окшош болот деген суроо келип чыгат.

Заттар же кубулуштар өзүлөрү бирине бири окшош келет, ошондуктан атоодон мурун адам баласынын акылында типтештирилген окшоштук же кескин айырмачылыктар байкалат. Бири-бирине типтеш туюмдар бирдей аталып, жакын маанилеш сөздөрдү – полисемияны (көп маанилүүлүктү) түзүп, ага образдашкан окшош элестүү, көркөм боёкчолуу маанилер өтмө маанилерди

түзүп калат. Кокустуктан тыбыштык түзүлүшү бирдей келип калган сөздөр омонимдик түгөйлөргө айланат, ар башка аталыштагы бир типте жата турган түшүнүктөгү сөздөрдүн катары синонимди түзүп, таанып-билүү учурунда бирине бири көлөмдүк, сапаттык ж. б. белгилери боюнча карама-каршы келген сөздөр антонимдер болот. Ошентип, сөздөрдүн семантикалык маанилеринин түрлөрү келип чыгат.

§ 25. СӨЗДҮН КӨП МААНИЛҮҮЛҮГҮ (ПОЛИСЕМИЯ)

П о л и с е м и я – көп маани, көп маанилүүлүк жөнүндөгү илим. Сөздүн көп маанилүүлүгү кантип пайда болот?

Бизди курчап турган айлана-чөйрөдө окшош заттар, кубулуштар, окуялар болот. Алар бирин бири толук окшоштурбаса, айрым бир белгилери боюнча окшошот, дал келет. Улам жаңы заттарды ойлоп табышат. Ошентип бирин бири тууроочулук да келип чыгат. Мындай учурда окшош заттар, кубулуштар, окуялар бирдей түшүнүктү пайда кылат да, алардын аталышында улам жаңы сөз ойлоп таппастан, мурдагы эле сөздөр менен атай салышат. Ошентип көп маанилүүлүк (полисемия) кубулушу пайда болот. Алар омонимдер менен окшош, бирок айырмалуу жактары маанилик өзгөчөлүктү түзөт да, окшоштугу сырткы кейпинде гана учурайт. Аны жогоруда көрдүңөр.

Айырмачылыктын негизин полисемия менен омонимиянын пайда болуу булактарынан көрөбүз. Эгерде омонимия кокустуктан окшош аталып калган ар башка түшүнүктөн пайда болсо, полисемия заттардын, окуялардын, кубулуштардын окшоштугунун негизинде пайда болот. М и с а л ы:

Туяк – 1. Малдын шыйрагынын учундагы катуу мүйүзчө. 2. Өтмө мааниде. Адамдын артында калган эркек баласы.

Тырмак – 1. Адамдын колунун, бутунун манжаларынын учундагы жумшак сөөкчө. 2. Тырмактын учундагы кесип салуучу бөлүкчө (тырмагым өстү).

Табак – 1. Тамак салынуучу, эт тартуучу идиш. 2. Тамак-аш (табакты кайсы дасторконго тартабыз). 3. Тамак ичүүгө келген элдин саны (канча табак эл экен?).
(Полисемия пайда болуу ыгына карата **метафоралык, метонимиялык, синекдохалык** жолдор менен пайда болот.)

Метафоралык жол менен пайда болгон көп маанилүүлүк заттардын, кубулуштардын, окуялардын тышкы окшоштугунун негизинде маанилер оошот. Тышкы жалпы окшоштуктар, белгилер метафоризацияланууга негиз түзөт, натыйжада тектеш маанилердин бутагы келип чыгат.

М и с а л ы: **Ком** – 1. Төөгө жүк артуу үчүн өркөчүнө, белине орой таңылган кабат-кабат кийиз же башка калың нерселер, чом. *Төөлөргө жүк жүктөлбөйт ком болбосо (Барпы)*. 2. Уйдун, төөнүн абдан семиргенде пайда болгон жон майы. Төө семирп ком алган, ком алганда чоң алган (*Тоголок Молдо*).

Метонимиялык жол заттардын маңыздык, мезгилдик, мейкиндик жалпылыгынын негизинде пайда болот, айрым учурда маңыз катары заттын эмнеден жасалгандыгынан да келип чыгат.

М и с а л ы: Мейкиндикте алган орду боюнча пайда болгон метонимия:

Класс – 1. Мектеп окуучуларынын жаш өзгөчөлүктөрүнө карата топко бөлүнүшү (5-класс); 2. Ошол топтогу окуучулар үчүн арналып бөлүнгөн мектеп бөлмөсү.

Мезгилдик катышка карата пайда болгон метонимия:

Ай – 1. Планетанын бирөө. 2. Күндүн жана өзүнүн огунда айлануунун негизинде пайда болгон он экиден бир бөлүгүн билдирүүчү мезгил.

Маңыз, көлөм, зат жайланышкан орунду ж. б. билдирүүдөн пайда болгон метонимия:

Чыны – 1. Суюктук, чай куюу үчүн пайдаланылуучу идиш. 2. Чынынын ичиндеги тамак, суу (беш чыны ичтим).

Жыгач – 1. Көп жылдык дарак өсүмдүктөрүнүн жалпы аты. 2. Отун (жыгач суу болуп, от күйбөдү). 3. Жыгач эмерек, мебель (үйү толтура эле жыгач).

Ч. Айтматов – 1. Жазуучу. 2. Айтматовдун чыгармаларынын жыйыны (Айтматов басмадан чыгыштыр; Айтматовду окудум).

Синекдохалык жол менен пайда болгон полисемия заттын тышкы белгилерине, көлөмүнө, б. а., бүтүндү бөлүк катары, бөлүктү бүтүн катары атоо менен пайда болот.

Мисалы:

Кол – 1. Адамдын эки ийининен баштап, манжаларынын учуна чейинки мүчөсү. 2. Малдын алдыңкы буту. 3. Беш манжа.

67. Төмөнкү полисемиялуу сөз маанилеринин кайсы жол менен жасалганын аныктап, ар бир маанисине мисал келтиргиле.

Кыял – 1. Ойлогон ой; тилек кылган, эңсеген ой; фантазия. 2. Мүнөз. 3. Оюнун бир түрү.

Мүлтүлдө – 1. Бир калыпта турбай кылтылдоо, ойнуктоо. 2. Улам бирине жагынып, же өз пайдасына карай эки тараптын улам бирине ооп кылтылдоо, чыныгы жүзүн билдирбөөгө аракет кылуу.

Муун – 1. Адамдын жана жаныбарлардын сөөктөрүнүн же чемирчектеринин кыймылга келип туруучу кошулган жери. 2. Каруу, күч, кубат. 3. Өтмө мааниде. Кээ бир өсүмдүктөрдүн бөлүк-бөлүк болуп турган жери, муунактары. 4. Ата-бабанын укум-тукуму; жашташ адамдар, курбулар. 5. Грамм. Сөздөгү бир ыргак менен айтылган бир же бир нече тыбыш.

Ички – 1. Ич жагын караган. 2. Ич жактагы, төр жактагы. 3. Ичтеги, жарыялана элек, көмүскө. 4. Өз ич арасына гана таандык, башкаларга, бөтөн тарапка тиешеси жок.

68. Төмөнкү «Көз» деген сөздүн маанилеринин ичинен метафоралык, метонимиялык, синекдохалык маанилерди ажыраткыла. Ар бирине мисалдар келтиргиле.

1. Адамдын, жан-жаныбарлардын көрүү мүчөсү.

2. Бир нерсенин тешиги, жылчыгы, ачык бөлүгү, көзөнөгү.

3. Куржундун бир жак бөлүгү.

4. Көбүнчө шакектин кичине асыл таш, мончок ж. б. орнотулган жери, бөлүгү.

5. Терезенин ачылууга ылайык бөлүгү.

6. Күндүн, айдын бети.

69. «Баш» жана «Тарт» деген сөздүн маанилерин сөздүктөн карап, жогоркудай талдагыла.

Эскертүү: Көп маанилүү сөздөр сөздүктөрдө араб цифрасы менен, ал эми омонимдер рим цифрасы менен берилерине көңүл бургула.

Көп маанилүү сөздөр туунду жана өтмө маанилердин негизинде пайда болот. Омонимдин ар бир мааниси түз маани катары колдонулат, андай болбой туунду, же өтмө маанини (мындай маани коннотациялык маани деп аталат) пайда кылса, анда ал көп маанилүүлүккө айланат.

М и с а л ы: **Жык** деген сөздүн омоним да, полисемия да экенин карагыла:

Жыйнаштыр. Этиш 1. Жыйнаштыруу, жыйнап, иреттеп коюу. 2. Токтотуп коюу, кандайдыр бир ишти андан ары улантпай, токтотуп таштоо.

Жык I. Этиш. 1. Тикесинен турган нерсени узунунан түшүрүү, жыгылган абалга келтирүү. 2. Жеңүү, жеңилүүгө аргасыз кылуу. 3. Буруу, бир жакка багыт алдыруу (суу жөнүндө). 4. Дуушар кылуу, бир нерсеге милдеттүү кылуу, чыгымдатуу.

Жык II. Абдан толуу, абдан көп болуу.

Көңүл бурдуңарбы, **жыйнаштыр** сөзү көп маанилүүлүккө гана ээ, ал араб цифрасы менен гана белгиленди. Экинчи **жык** сөзү омоним I, II рим цифрасы менен, ал эми полисемиялык маанилер 1, 2, 3, 4 араб цифрасы менен берилди.

70. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүнөн бир канча полисемиялуулуктарды таап, дептеринерге көчүргүлө.

71. Тексттен көп маанилүүлүккө, өтмө маанилүүлүккө ээ болгон сөздөрдү таап, түшүндүргүлө.

МЕНИН МЕКЕНИМ

Ар бир адамдын өз мекени бар. «Мекен» деген сөз кыргызда – ата-бабанын жери, туулуп-өскөн жер дегенди билдирет. Ал, албетте, бүт эле гүлбакча эмес. Мен азыркы дүйнө жөнүндө кеңирээк сөз кылардан мурда өзүмдүн

өмүр башатыма ой жүгүртөм. Абдан сагындырып, бир көрүүгө куштарланткан Талас жергемди, ак-карасы аралаш жаткан өз келбетинде көз алдыма элестетүүгө аракеттенем. Эгер мен аалам койнун аралаган космикалык саякатта жүрүп, жер жөнүндө ойлончу болсом, сөзсүз, аны өз айлым Шекердин образы аркылуу элестетерим бышык. Анткени менин башатым ушул – Шекер. Ушул жерде аталарым жана бабаларым жашаган. Ушул жерде мен жарык дүйнөгө келип, турмуш тааныгам, өз тагдырымды тапкам. Ата Журт деп аталган туулуп-өскөн жердин тирлик тартиби, салт-санаасы, ыр, жомогу, жаратылышы, абасы – бүткүл турпаты адамдын адам болуп калыптанышында жана өз тагдырына ээ болуусунда зор таасири бар экендигине бекем ишенемин.

Биздин айылдын абышкалары ар бир баладан: «Кана, жети атаңды айт!» – деп, катуу талап менен сурашар эле. Элдин акыл-эс мурасы да, муундардын байланышы да мына ушуга негизделген. Бул жөнүндө мен «Ак кеме» повестимде бала менен машина айдаган казак жигит экөөнүн аңгемелешүүсүндө айтууга аракеттенгем. Турмушта жети атасын билбей эле жашап жүргөн адамдар бар экендигине бала аябай таң калат:

– Жети атаңдын аттарын үйрөткөн жок беле акең?
— деди бала.

– Ит билеби. Ага не тансык болдың? Жети атам билбейм, бирок көрүп турасың гой, көп катары жасап жүрмин.

– Атам айтат, адамдар ата-тегин унутуп койсо, бузуп кетет дейт.

– Не үшин?

– Анда дейт, атам айтат, баары бир балдарым, балдарымдын балдары билбей калат деп, адамдар арам иштен жийиркенбей, тартынбай калат дейт...

Бул жөнөкөй элдик философияны мен бала кезде уккан шекерлик абышкалардын насаат сөздөрүнөн алгамын. (Ч. А.)

§ 26. ОМОНИМДЕР ЖАНА АЛАРДЫН ТҮРЛӨРҮ

Силер ушул учурга чейин билгендей, пикир алышуунун каражаты катары колдонулган сөздөрдүн жалпы жыйындысы лексикалык корду (составды) түзөт. Заттарды, түшүнүктөрдү атоо мүмкүнчүлүгүнө карата ар башка сөздөрдөн турган жакын маанилеш синонимдерди, карама-каршы түшүнүктөрдөн турган антонимдерди, сөздөрдүн өтмө, туунду, образдуу маанилеринен пайда болгон полисемияны, ар башка маанилүү, бирок бирдей айтылып, бирдей жазылган омонимдерди жакшы билесиңер. Булар туюндурган түшүнүктөрүнө, маанилик катышына жараша өз ара байырланат жана карым-катышта болот. Мына ошондой сырткы түзүлүшү боюнча бири-бирине окшош келген тилдин лексикалык бутактарынын бири о м о н и м и я ж а н а п о л и с е м и я кубулушу болуп эсептелет.

Омонимия жана полисемия экөө тең эки же андан көп мааниден турат, айтылышы да, жазылышы да бирдей келет. Бирок алардын маанилик карым-катышы, пайда болуу булактары ар башка.

О м о н и м д е р – айтылышы жана жазылышы бирдей, бирок маанилери ар башка сөздөр. Сырткы түзүлүшү боюнча алар көп маанилүү сөздөргө окшош келет, анткени омоним да, полисемия да көп мааниге ээ болуп, тыбыштык түзүлүшү бирдей болот. Эгерде полисемия (көп маанилүүлүк) кубулуштун, заттардын атынын түпкү мааниси бирдей экендигине таянса, омоним сөздөрдүн мааниси бири-бирине окшошпойт. Аны төмөндөгү мисалдар менен далилдөөгө болот.

Жай I зат жаз айларынан кийин келүүчү мезгил, жаз менен күздүн ортосу.

Жай II зат орун, турак, мекен.

Жай III тактооч акырын, шашпай.

Жай IV этиш жазуу, төшөө, жайып коюу, таратуу, маалым кылуу, малды жайытка коё берүү.

Бул жердеги жай деген сөздүн төрт түрдүү омоним маанилери бири-бирине окшош эмес. Сөз түркүмдөрү боюнча да ар башка. Бул сыяктуу сөздүк маанилер омоним болуп саналат. Эми жай деген сөздүн башкача көрүнүшүнө токтолуп көрөлү.

1. **Орун, турак, мекен.** *Көпүрө салууга жыгач жок, аттамчыкка жай коёлу деген акыл менен бир күнү майда балдарды үйгө узатып жиберип, Дүйшөн экөөбүз таш жыйнап, үстүнө чым коюп, ишке кириштик. (Ч. А.) Ой, жаныңды жеген Апенди, кудайды карап калп айтсаң боло, болуптур, атаңдын ошончолук узун укуругу бар болсо, аны кайсы жайга коюп жүрдү экен? – дейт калпычы. (Жом.)*

2. **Төшөк, жата турган орун.** *Өзүңөр башыңарды жууп, анан жай салып, балкып уктап жаткыла, – дейт жез кемпир. (Ж. М.)*

3. **Ал-абал, шарт.** *Жаман жайын айтам деп, баарын айтат. (Мак.)*

4. **Мекеме, ишкана, уюм.** *Агрөөнөр жай комплекси айыл чарбасынын бардык тармактарын өзүнө камтыйт. («СК»)*

Омоним менен полисемиянын маанилик бутакташынын төмөндөгүдөй элестетүүгө болот.

Салыштырып көргүлө:

Кабык I зат. Нерсенин сыртынан каптап турган бөлүгү, катмары.		Кабык II зат. Жууркан, төшөктүн же сырт кийимдердин кабылып тигилиши.

Кагаз

Кагаз зат. 1. Жыгач, чүпүрөк жана башка нерселерден даярдалып, жазууда, басмада колдонууга, бетине сүрөт тартууга арналган материал.

2. Жазылган ар кандай документ, кат ж. б. (*Кагазга кол койдурам.*)

3. Өтмө. Кагазга оролгон буюм. (*Дүкөндөн эки кагаз чай, эки-үч кагаз тамеки ала үйүң көздөй жөнөдү.*)

Жогорку мисалдардан кандай жыйынтык чыгарууга болот? Бир эле сөз эки башка мааниге ээ. 1. Затты сыртынан каптап турган бөлүк. 2. Кийим тигүү ыкмасы. Экөө бири-бирине эч кандай байланышпай пайда

болгон сөздөр экендиги даана байкалып турат. Ал эми кагаз сөзүнүн маанилери бири экинчисин, үчүнчүсүн пайда кылганын билиш кыйынчылык туудурбайт. Ал турмак, үч маанинин заттык жасалышы бир гана буюмдан улам чыкканын көрөсүңөр. Демек, көп маанилүү сөздөрдүн туюндурган түшүнүк түйүнү бир булактан келет, ал эми омонимдер ар башка булактан кокусунан окшош айтылып калган сөздөрдүн жыйындысын түзөт. Сөздөрдөн издеген учурда маани берип карасаңар, омонимдер рим цифрасы, көп маанилүү сөздөр араб цифрасы аркылуу ажыратылып берилет.

Кыргыз тилиндеги омонимдер төмөндөгүдөй жолдор менен пайда болот:

I. Фонетикалык кокустуктан (тыбыштык дал келүүдөн);

II. Сөздөргө мүчө жалгануу менен пайда болгон омонимдер;

III. Сөздөрдүн маанилери алыстап кетүүнүн натыйжасында пайда болгон омонимдер;

IV. Башка тилдерден кабыл алуу учурунда тыбыштык окшоштуктардын натыйжасында пайда болгон омонимдер.

I. **Фонетикалык омонимдер.** Заттардын атын атоо учурунда ар башка заттар же түшүнүктөр кокустуктан бирдей аталышка ээ болуп калат. Андай омонимдердин кээ бирлери тилдин тарыхый өзгөрүшүнөн, өнүгүшүнөн улам тыбыштык өзгөрүүгө учураса, кай бирлери кокустуктан тыбыштык окшошууга дуушар болуунун натыйжасы.

М и с а л ы: байыркы кыргыз тилиндеги айрым созулмалар кыскарып, окшош сөздөрдүн катарын түзгөн:

бар I *этиш* баруу

баар же **бар** II *этиш* бир нерсенин бар болушу

ат I *зат* жылкы

аад же **ат** II *зат* адамдын ысмы

ат III *этиш* мылтыктан атуу ж. б.

күл I *зат* оттун күлү

күл II *этиш* күлү

күл III *зат* койдун терисиндеги оору

сыр I *зат* боёк

сыр II *зат* адамдын ички, купуя ою
сыр III *зат* быштак.

II. Морфологиялык омонимдер. Уңгу сөздөргө сөз жасоочу мүчөлөр жалгануу менен морфологиялык омонимдер жасалат. Мындай учурда омоним уңгуга мүчө жалганганда андан келип чыккан сөздүн мааниси окшошпостон, ар түркүн түшүнүктү берет. Кээде уңгу сөзгө туунду сөздөр омонимдешет:

чалма I *зат* жылкы кармоочу курал

чалма II *зат* там салууга ылайыкталган баткак

чалма III *зат* баш кийим

тутуу I *зат* боз үйдүн кийизи

тутуу II *этиш* кармоо.

Омонимдик түгөйлөрдүн бири уңгу сөз тибинде, экинчиси туунду түрүндө болуу менен бирдей аталышка ээ болуп калганын көрөбүз:

бармак I *зат* колдун манжаларынын бири (баш бармак)

бармак II *этиш* кыймыл-аракеттин келер чагын билдирет

шыбак I *зат* талаадагы жыттуу өсүмдүктөрдүн түрү

шыбак II *зат* шыба этишинен жасалган, тамдын, дубалдын сүртүлгөн шыбагы

ачуу I *зат* каар, жини келгендик, кыжырлангандык

ачуу II *сын* даам, жагымсыз, ачуу, кычкыл

ачуу III *кыймыл атооч, ач* этиш сөзүнөн жасалган (*жабык нерсени ачык абалга келтирүү*) ж. б.

III. Семантикалык омонимдер. Көп маанилүү сөздөр бара-бара ажырап отуруп, кыйла мезгилдерден кийин, омонимдик түгөйдү пайда кылат:

жем I *зат* азык, тамак

жем II *зат* тегирмендин чанагынан түшүп жаткан данды кичинеден жана бир калыпта чубурта турган, чанактын алдына орнотулган бөлүгү

шайман I *зат* бир нерсе жасоого, иштөөгө керек болгон жарак-жабдыктар, курал-жарактар

шайман II *зат* күч, кубат, ал-күч, дарман

чыр I *зат* чатак, жаңжал, чатак чыгарган нааразылык

чыр II сын урушчаак, жаңжал чыгарганды жакшы көргөн адам.

IV. Омонимдер башка тилдерден кабыл алуу жолу менен да пайда болот. Кыргыз эли башка элдер менен такай карым-катнашта болгондуктан, алардын сөзү эне тилибизге аралашып турган. Кабыл алынган сөздөрдүн айрымдары кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшүнө карай фонетикалык өзгөрүүгө дуушар болгон. Ал турмак, омонимдик түгөй өз сөз катары колдонулуп жүргөндөрү да жок эмес.

М и с а л ы:

ак I (кырг.) кардын, сүттүн өңүндөй түс

ак II (ар.) каргыш, балалыктан кечүү, терс бата берүү (*Кечтим сенин балалыгыңдан! Ак кылдым!*) (Т. К.)

ак III (ар.) Кудай, Теңир

ак IV (ар.) чын, чыныгы, чындык, таза

Орус тили жана ал аркылуу башка тилдерден кабыл алынган сөздөр да кыргыз тилиндеги айрым сөздөргө окшошуп, омонимдерди пайда кылат:

билет I чыпта

билет II билүү, аңдоо

баян I зат жөн-жайды, ал-абалды билдирген кабар, маалымат

баян II зат татаал системадагы кыяк, гармонь, музыкалык аспап

метрика I ыр түзүлүш закондорунун жыйындысы

метрика II баланын туулгандыгы тууралуу күбөлүк

Жогоруда силер омонимдердин пайда болуу булактары менен тааныш болдуңар. Эми төмөнкү класста окуган омонимдердин түрлөрүн эсиңерге түшүргүлө:

Омограф – айтылышы айырмаланган, бирдей жазылган сөздөр; **карта** – жылкынын ички эти; **карта** – географиялык түшүнүк; **ток** – электр кубаты; **ток** – курсагы ток; **корк** – коркуу сезими; **Корк** – Англиядагы шаардын аты.

Омофон – айтылышы окшош, формалары да бирдей сөздөр (алар омоформалар деп да аталат): **тапта** – *этиш* табына келтирүү, шыктандыруу, демилге берип, үйрөтүп даярдоо; **тапта** – *этиш* тегиздөө, бырышын жазуу, ныктоо; **тапта** – *этиш* шилтеп, чаап, уруп

жиберүүгө камынган, обдулган абал; *кайыш* – зат ийленген, иштелген тери; *кайыш* – этиш ийилүү, майышуу, катуу азап чегүү жанга батып, кыйноо тартуу; *ага* – ага-ини, тууган; *ага* – ал ат атоочунун барыш жөндөмөсү менен өзгөргөн түрү.

72. Төмөнкү сөздөрдүн омонимдик маанилерин карап, тыбыштык өзгөрүүсүн байкагыла. Кабыл алынган сөздөрдү сөздүк дептериңерге жазып, көп маанилүүлүгүнө көңүл бургула. Маанилерге өзүңөр сүйлөм түзгүлө. (Бул сөздөр, маанилер, чыгыш теги Х. Карасаевдин «Өздөштүрүлгөн сөздөр» аттуу сөздүгүнөн алынды.)

Илеп I Илаб (*ир.*) 1) эрин. *Абыл Бегайымдын көзүнөн өбөйүн дегенде илебине ачуу жаш тийди.* (К. Ж.) 2) өтмө кашат, жээк. *Буркулдаган чоң дайра, илебинен ашыптыр.* («С»)

Илеп II (*ир.*) жалын, ысык, тап. *Илебине нан бышып турган кези.* (Ыл.)

Жам I (*ар.*) чогуу, жалпы, бардык. *Жакын көрдүң байларды, Жам букара бирикти, Таба албассың айлады.* (Т.)

Жам II (*ар.*) деңиз, дарыя, суу. *Отко-жамга түшүп деген сөз айкашында гана жолугат.*

Жам III (*ир.*) 1) түштүк диалектиде кир жуугуч чылапчын; 2) чөйчөк, бокал. *Сары алтындан жам кесе.* («М»)

Маңги I Баңги (*ир.*) нашаа чегүүчү, нашаачы. *Жети таз өзү маңги таз, Акылы жок аңги таз.* (Т. М.)

Маңги II (*ар.*) диний, түбөлүк, баки, таптакыр. *Шайтан маңги тозокто калган имиш.*

Сооп I собоп (*ар.*) диний, жанга аралжы боло турган иш, тиги дүйнөдө жанга аралжы болучу иш. *Сообуңду өзүң ал, Султаным Чубак келатат.* («М»)

Сооп II собоп (*ар.*) адилет, туура. *Таяк жегениң сага сооп болуптур.*

73. Кыргыз тилинин омонимдер, түшүндүрмө сөздүктөрүнөн бута, жан, жөн, карк, кары, түндүк сөздөрүнүн омоним маанилерин дептериңерге көчүрүп жазып, түрлөрүнө карата ажыраткыла.

74. Тексттеги сөздөрдүн омоним түгөйлөрүн сөздүктөрдөн таап, өзүңөргө сөздүк түзгүлө (кара менен басылган уңгу сөздөрдү карагыла).

Жар ташка сүйөнүп тура бериптирмин, шылкый-ып артка тарттым. Жыгылып жаткан оюнчук машинеге келдим. Дөңгөлөктөрү көктү карап, оодарылып жатат. Көзүмөн жаш чыгып кетти. Мына! Баары бүттү! — деп, чоң машинам менен мундашып, капотунан сыладым. Мотордун ысык деми бетке урду. Уулум менен эң акыркы жолукканымдын жалгыз күбөсү ушу жансыз машине да мага азыр жакын көрүндү... (Ч. А.)

75. Ыр саптарындагы белгиленген сөздөрдүн өтмө маанилүүлүгүн, образдуулугун айтып бергиле. **Таш, жар** сөздөрүнүн омонимдик маанилерин, түгөйлөрүн белгилеп, мисал түзгүлө.

Ысык-Көл канча булак, канча өзөн
куюп жатат, куюп жатат шаркырап.
Ошондо да ашып-ташпай мелтиреп,
уюп жатат ал чыдап!
Мен — мөл булак, көл табалбай тызылдап,
жарга урунган, ташка урунган нук издеп.
Аттиң, сенин жүрөгүң
Ошол көлдөй туруп берсе «Куюл» — деп. (Т. Мук.)

76. Төмөнкү сөздөрдүн маанисин ажыраткыла. Сөздүн кандай маанилерин түзөт белгилегиле, мисал келтиргиле.

карта I
карта II
ток I
ток II
сөгүш I
сөгүш II
сөгүш III
тик I
тик II
тик III

бак I
бак II
бак III
жээк I
жээк II
жээк III
так I
так II
так III

§ 27. СИНОНИМ, АНЫН ТҮРЛӨРҮ, ПАЙДА БОЛУУ ЖОЛДОРУ

Бизди курчап турган чөйрөдөгү окшош, типтеш заттар, кубулуштар, окуялар, кыймыл-аракеттер бирдей же жакын маанилеш сөздөр менен аталат. Эгерде маанилеш, тектеш сөздөр полисемия деп аталса, айтылышы боюнча айырмаланган, жакын маанилеш сөздөр синонимдер деп аталат.

М и с а л ы: *жорук, кылык, жоро, жосун, жөндөм, ийкем, шык, эп, ык, талант.*

Синонимдер көркөм каражат катары стилдик максатта пайда болот. Анткени бирдей түшүнүктөрдү кайра-кайра бир эле сөз менен айта берсе, кептин мааниси супсак, жагымсыз туюлат, ошондуктан аларды улам башка бир сөз менен атап, пикир алышкан учурда ийкемдүү, коозураак сезилет. Ошондой болсо да синонимдердин алгачкы туюмду атоону берген түпкү маанилүү сөзү учурайт, аны синонимдин **доминанты** дейбиз, т. а., басым кылуучу, башкы маани деген түшүнүктү берет.

М и с а л ы: *каала* сөзүн алсак, ал доминант болот да, *каала, сама, тиле, күсө, эңсе, көксө* деген синонимдер синонимдик уяны түзөт.

Синонимдеш келген сөздөрдүн жалпы жыйындысы уя деп аталат, алардын ичиндеги өтө жакын маанилеш сөздөрдүн тобу **катар** деп аталат.

Көңүл буруп, карап көргүлө: *курбу, курдаш, теңтуш, замандаш, куракташ, курбалдаш, тең, катар, жолдош, класшташ* деген синонимдерди алсак, доминанты *курбу*, калган маанилеш сөздөр уяны, ал эми калгандарын синонимдердин ар кандай катарларына бөлсө болот. 1-катар: *курбу, курдаш, теңтуш, жолдош*; 2-катар: *теңтуш, курбалдаш, тең, катар*; 3-катар: *теңтуш, жолдош, класшташ*.

Синонимдер маанилик катышына карай толук жана толук эмес, контексттик синонимдер болуп бөлүнөт. **Толук синонимдер** сүйлөмдүн катарында бирин бири менен алмаштырса, маанилик жактан эч өзгөрүү болбостон алмаштырууга мүмкүн: *Накыл, санат, насыят. Омкор, томкор, оодар.*

Толук эмес синонимдер сүйлөм тутумунда биринин ордун бири толук маанилик жактан алмаштыра албайт, бирде алмаштырса, экинчи бир учурда синоним-дешпейт: *сулуу, кооз, көркөм, жакшынакай, жагымдуу, чырайлуу, жылдыздуу* ж. б. десек, *сулуу* – адамга, *көркөм* – чыгармачылык менен бүткөн нерселерге (чыгарма, сүрөт, архитектура ж. б.), *жакшынакай* – жалпы жагымдуу туюмга, *чырайлуу* жана *жылдыздуу* – адамга карата колдонулат. *Сулуу* жана *чырайлуу* толук синоним боло алат, *сулуу* менен *көркөм* синоним боло албайт, *сулуу кыз, сулуу байбиче* десек, *көркөм кыз, көркөм байбиче* дебестен, *көркөм сүрөт, көркөм фильм* дейбиз, *сулуу фильм* дебейбиз. *Чырайлуу адам* дейбиз, *чырайлуу тоо* дебейбиз. Ошентип, толук же толук эмес синонимдерди сүйлөм катарына коюп көрүү менен аныктайбыз.

Контексттик синонимдерди контексттеги маанилешүүсүнө карата аныктайбыз: Узун үстөлдүн башында райондун чоңу Асанакун Шамыратович отурат. Көкүрөк тушунда лук-лук урган жүрөгүнүн түрсүлдөшүн туйду.

Келтирилген мисалдарда **чоң** – башчы деген сөзгө, **жүрөгүнүн түрсүлдөшү** – *коркуу сезими* деген түшүнүктөргө синонимдешет. **Чоңдун** синоними — *зор, эбегейсиз, коркуунун* синоними – *сестенди, кооптонду* деген сөздөрдү келтирсе болот. Бирок бул жерде контексте өтмө мааниде туруу менен маанилеш сөздөр катары колдонулууда.

Синонимдерди пайда кылуучу булактарды ички жана тышкы таасирдин негизинен көрүүгө болот. Ички мүмкүнчүлүктүн таасириндеги пайда болгон синонимдерге кыргыз тилинин өзүнүн булактарын эсептейбиз. Ал эвфемизмдин, табунун, фразеологизмдердин, диалектизмдердин таасиринде өнүгөт.

Табу жана эвфемизм

Т а б у деген түшүнүк элдин аң-сезими менен байланыштуу. Жаратылыштан, табияттан коркунуч алып келет деген сезимде түшүнүктөрдү башка сөздөр менен айырбаштайт, б. а., **тергөө сөздөр** деп да аталат: *Карышкыр* деген сөздү айтса, малды жеп, кырып кетет

деп, *кудайдын ити, кашабаң, бөрү, көк серек* деген синонимдер менен алмаштырышкан.

Тергөө, табу сөздөрдүн пайда болушуна социалдык, гносеологиялык жана психологиялык себептер өбөлгө түзгөн. Табу дайыма эле синонимди пайда кыла бербейт, көпчүлүк учурда нагыз түшүнүктүн аты аталбай калат, т. а., тергелген нерсенин аты колдонулбастан, анын ордуна табу сөз гана колдонулуп, ал элге кеңири тарап кетет. Табу көркөм чыгармаларда өтө аз учурайт. Себеби ал өтмө мааниде колдонулбайт, т. а., табу өзүнүн табияты боюнча түздөн-түз атоого жакын турат. Ал эми бул болсо анын эл үчүн коркунучтуу жана ыйык туулган нерселердин атын атагандыгы менен шартталат. Алсак, кыргыздар ыйык жандык катары эсептелген *бугу* деген түшүнүктү берүүдө Ч. Айтматов *Мүйүздүчү эне, Бугу эне, Умай эне* деген табуна колдонгон.

Табу сөздөр элдин коомдук-социалдык абалы менен тыгыз байланышта болгондуктан, көбүнчө ал оозеки чыгармаларда, эпостордо же кары адамдардын кептеринде учурайт. Адамдын аттарын тергеп айтуу да бүгүнкү күндө кездешет. Ошентип, табу сөздөр аркылуу кыргыз элинин өткөн доордогу жашоо турмушунан, үрп-адат, көз караштарынан маалымат алабыз.

Э в ф е м и з м одоно, айтууга ыңгайсыз сөздөрдү башка жагымдуу сөздөр менен алмаштыруудан келип чыгат. Бул элдин маданияты менен байланышкан. Элдик жана тилдик маданияттуулук катары эсептелет. *Бооз* деген түшүнүк малга карата колдонулса, адамга карата *боюнда бар, кош бойлуу, кош кабат* деген сыяктуу синонимдер менен алмаштырылат.

Эвфемизмдер – синонимдердин бир түрү. Эвфемизмдер лексикалык курамда өтмө маанини пайда кылып, айрымдары адабий нормага айланат. Алар тилде синонимдүүлүктү жаратат. **М и с а л ы:** *кечигүчү – кармалуу, толду – эттенди – семирди*. Эвфемизмдер коомдогу адамдардын жүрүш-турушунан, этикалык нормадан, сылыктыктан улам жаралып, көпчүлүгү нукура эвфемизмдер катары адабий тилибизден орун алса, айрымдары контексттик, индивидуалдык синонимдер катары белгилүү бир көркөм чыгармада гана жашап калат.

Эвфемизм – көркөм сөз каражаттарынын бири. Элдин жашоо турмушу, ички маданияты менен тыгыз байланышта. Эвфемизмдер тээ алмустакта эле жаралган. «Манас» эпосунан көптөгөн эвфемизмдерди жолуктурабыз:

Казы байлап бул өзү
Толгон экен шиши да.
Кумга төөсү төлдөгөн
Көп байлыгын жыйноого
Кытайдын алы келбеген.
Этегин эч ким ачпаган,
Эчактан сыйлап көпчүлүк
Ээнбаш сөздү айтпаган.

(«Манастан»)

Эвфемизмдер көркөм чыгармаларда түгөйлөр катары кеңири учурайт. Эвфемизмдер структуралык жактан сөз түрүндө да, фразеологизм түрүндө да учурайт жана алардын мааниси контекст аркылуу аныкталат.

Фразеологизмдер өтмө мааниде туруу менен түз маанидеги сөздөргө маанилеш келет: *Жыш токой, эгин* дегендин ордуна *чычкан мурду жөргөлөгүс* деген фразеологизм колдонулат.

Фразеологизм – өтмө, образдуу маанини берүүчү ыкма.

Диалектизм же тилдин территориялык чектелген түшүнүгү болуу менен адабий тилде синонимди пайда кылат: *Дос, жолдош, орток*.

Бул сыяктуу ыкмалар ички булактардан пайда болгон синонимдер деп аталат. Мындан тышкары башка тилден кирген сөздөр да эне тилибиздеги сөздөргө маанилеш келет, булар тышкы булактардын негизинен пайда болгон синонимдер болуп эсептелет: *колдоо, демөөр, спонсор, мелдеш, соревнование, мөөнөт, срок ж. б.*

77. а) Төмөнкү сүйлөмдөрдөгү синонимдерди түрлөрүнө ажыратып, толук, толук эмес, контексттик экенин далилдигиле.

Апамдын деги кимге сүйлөп, ким менен жекелешип, урушуп жатканы белгисиз. Ошондон улам байкуш апамдын кара жини кармай кетти окшойт. Урушкан сайын атама айтып жүргөн дооматына өтүп кетти окшойт. Биз

бала болсок да апамдын бул дооматына өзгөчө бир чатак бардай карачубуз. Анткени башка эч бир жемеге чым этип койбогон атам ушул алтын сөйкө дегенди укканда каны бир башкача бузулуп кетер эле... Көрсө, ошентип араздашкандардын аз-аздан ачуусу кетет тура. (К. А.)

б) Төмөнкү синонимдерге мисалдар түзүп, маанисинин алыс-жакындыгын аныктагыла.

Чөнтөк, калта, чонтой; Үлгү, өрнөк, таалим, нуска, мисал; Кумар, мооку, ышкы; Жашы, жашоору, ыйламысыра, бошо; Акылсыз, бейакыл, наадан, эселек, эсер; Кеч, сакоо, чүчүк.

78. Төмөнкү тексттен кара менен басылган сөздөрдү маанилешине карата ажыраткыла. Доминанттарын таап, салыштыргыла.

Катты окуп бүткөнүмдө бир шүмшүк үстүмө жугунду куюп жибергендей эле болду. Өлчөсү курусун, эң жаман кат экен. Мынчалык ачуу сөздөрдү өмүрү угуп көргөн эмесмин. Калыстыгы жок бир бейадеп баарыбыздын бетибизге жок жерден көө сыйпап жибергенине чыдабай, адегенде аябай катуу жиндендим.

Аз-аздан кийин бой токтотуп, ойлоп көрсөм, маркум апамды жашырганыбызга үч жылга аяк басыптыр. Айылдагы аталаш туугандарыбыз кышкысын атаңарды шаарга алып кеткиле, ошол жерден бир бойдок кемпир таап кошуп коёбуз дептир. Айылда башы бош кемпир деген калбай калса керек.

Нечен жылдар бою апам эмнегедир ал аял менен араздашып, үйлөрүбүз көчөмө-көчө турса да киришкенибиз жок. Айтору Мунабия тууралуу апам бир да жылуу сөз айтканы жок. Ал мастан бизге жакшылык санабайт. Ал шүмшүк биздин үйдүн кутун учурду. Ал жез кемпир дегенден апам жадачу эмес.

Сени уул, кыркка чыккан киши дейт. Бул жакта жалгыз атаңар бир мастанга апаңардын ак шейшебин тебелетип, салтта жок жосунду жасап отурат. Бейиши болгон жеңем, көрүндө ала салып аткандыр. Жайына кеткен кишинин керезин аткаруу керек. Көрдүңбү кичине бала, о дүйнө кеткен адамдын сөзүн угуу керек.

Бош керебетти үйдүн ортосуна чыгарып, сөөктүн бетин ачып, азага карата үн чыгарышып жатышты. (К. А.)

79. Ыр саптарындагы кара менен белгиленген сөздөрдүн синонимин ордуна коюп көрүп, анын көркөм каражат катары колдонулганын аныктагыла. Доминантын, маанилеш жакындыгын айтып бергиле.

Кечиккен соң зарыгып,
Унутту деп таарынып,
Коргоол менен күн санап
(төлгө таш жөнүндө айтып жатат),
Жүргөндүрсүң камыгып.

Түндө жатып уктабай,
Күндүзүндө токтобой,
Жолоочудан жол сурап,
Тургандырсың Ала-Тоо!

Баламдан кабар укчу – деп,
Санаймын эрте-кечти – деп,
Кагылбаган жаш балам.
Кандай жолго түштү – деп
Зардап, ыйлап, үн салып,
Башынан түшпөй күү чалып.
Дөңдөн түшпөй эрте-кеч
Тургандырсың Ала-Тоо!

Айлар-жылдар өттү – деп,
Кабарсыз болуп кетти – деп,
Катпаган балтыр баламды,
Кимиси мерт этти – деп,
Булуттан жоолук оронуп,
Ак чачың музга боёлуп.
Көз жашың менен сай-сайды
Жуугандырсың Ала-Тоо! (К. Т.)

80. Бул эвфемизмдердин, табулардын колдонулуш себебин айткыла. Доминантын тапкыла. Ар бирине мисал берип, сүйлөмдөр түзгүлө, катарын таап, ага да мисал келтиргиле.

Төрөдү, көзү өттү, оозунан ак ит кирип, кара ит чыкты, бети ачыла элек кыз, жаман оору, сылтып баскан адам, азиз киши.

81. Кара тамга менен басылган сөздөрдү мааниси жана пайда болушу боюнча кайсы түрдөгү синоним экенин аныктагыла.

Өзү да үшүгөн Инкамал апай өзүнөн бетер көк тумшук болгон балдарга география сабагын өтүп жатат... Талаадан куурай оруп, өлүп-талбай, эки колду чөнтөккө салып, чыйт түкүрүп коюп жүрө берет экенсиң.

Эмнесин айтасың, ажайып укмуштун баары Цейлондо. Кардың ток, кайгың жок, жүрө бер көчөнү как жарып. Бир плантаторлор элдерди кулдай жумшап кулакка чаап иштетет экен... Фашист иштебей, кутурган арам тамактардан чыгат турбайбы.

Үшүп турган балдардын ичинен бирөө ыкшып жетөлсө, сөзүн токтото калып, өзү далысын күйшөп коюп, суук класста Инкамал апай сабак өтүп турат. Султанмурат Цейлондо төрөлбөй калганына ичи күйөт. Ал жакта жаныбарлар кандай төлдөйт экен, бир жылда канча жолу? Ана турмуш, ана жашоо деген деп санаасы алыста жүрсө да көз кыйыгы терезеде. Мугалимди тиктеп тургансып, бир байкатпай терезеге көз кыйыгын салып тура берүүчү. Азыр сыртта кар кымкарлап, айнекке тийип бурч-бурчуна үйүлүп жатат. Цейлондо терезенин деле кереги жок го, а түгүл тамдын кереги не, эки талдын башын ийип, чөп алачык куруп ал да, жашай бер. (Ч. А.)

Көңүл бургула!

Терезе деген сөздүн мааниси эшик менен үйдү бөлүп туруучу, көрүп туруучу мааниде, андан тышкары айнек маанисинде, эшик – көчө маанисинде колдонулуп жатат. *Терезени кара* – бул айнекти эмес, көчөдөгү болуп жаткан кыймыл-аракетти кароо. *Терезеге кар үйүлүп жатат* десе – анда эшик менен үйдүн ичин бөлүүчү тамдын бир бөлүгү. *Айнек* бул контекстте алгачкы доминант маанисинде, б. а., кумдан жасалган химиялык элемент маанисинде пайдаланылган эмес. Көрдүңөрбү, синонимдер көркөм чыгармаларда атайын сөз каражаты катары катар колдонулуу менен бирге толук жана толук эмес, контексттик маанилери ачылып турат. Жогорудагы баса белгиленген сөздөрдү дал ушул сыяктуу түшүнүүгө, талдоого алууга аракет жасагыла. Өзүңөр мугалим менен бирдикте адабияттан өтүп жаткан чыгармалардан таап, сөз – каражат экенин байкагыла.

§ 28. АНТОНИМ, АНЫН ТҮРЛӨРҮ ЖАНА ПАЙДА БОЛУУ ЖОЛДОРУ

Бизди курчап турган чөйрөнүн өзүндө бири экинчисинен кичирээк, дагы бирөө үчүнчүсүнөн чоңураак, бири-биринен сапаты жагынан жакшыраак болгон заттардан, кубулуштардан турат. Аба ырайы бир күнү суук, бир күнү ысык, дагы бир күнү суугураак, ысыгыраак, суунун агымы бирде катуу, бирде жай экенин күндө эле байкап жүрөсүңөр. Мына ушунун өзү тилибизде бирине экинчисин карама-каршы коюу менен антонимдерди пайда кылат.

Антонимдерди көп маанилүүлүккө, синонимге салыштырмалуу карасаңар, ал таза тилдик көрүнүш эмес, ал табиятынан, жаратылышынан бири-биринен айырмалануунун негизинде келип чыкканын көрөсүңөр. Ошондуктан, карама-каршы маанидеги сөздөрдү өз ара антонимдештирбесек, анда ар биринин аталышы өзүнчө эле түшүнүктөрдү атоо катары колдонулат. Мисалы, **ак** деген сөздү алсак, ал кардын, сүттүн өңүндөй таза, кирсиз деген атоону берет. Ага карама-каршы **кара** деген түс көмүрдүн өңүндөй, актын каршысы деген гана атоону берет. Биз түс катары катар коюп салыштырсак, алардын карама-каршы антоним мааниси келип чыгат. Ошентип, антоним сөздөрдүн маанилик гана карама-каршылыгы деп карабастан, табиятынан болгон кескин айырмачылыктардын негизинде антоним келип чыгарын көрөбүз. Демек, антоним – мааниси боюнча карама-каршы сөздөр.

Антонимдерди жаратылышынан, табиятынан карама-каршы жана сапаты боюнча карама-каршы сөздөр деп бөлүүгө болот: *чоң – кичине, ачуу – таттуу, чоң – майда, караңгы – жарык, жакшы – жаман, катуу – жумшак, кир – таза ж. б.*

Антонимдер маанисине карай толук, толук эмес, контексттик болуп бөлүнөт. Толук антонимдер синонимдер сыяктуу эле маанилери бирине бири толугу менен карама-каршылаша алат. Мындай антонимдерге *келди – кетти, өйдө – төмөн, чоң – кичине, ак – кара* сыяктуулар кирет. Б. а., маанилик жактан толугу менен бирине бири карама-каршылашат.

Толук эмес антонимдер дегенде бир түгөйү экинчи түгөйүнө толугу менен каршылаша албастан, бирде каршылашып, бирде каршылаша албайт. Мындай түрүнө *ысык – жылуу, узун – орто бойлуу, жакшы – начар* (жаман эмес, бир аз начарыраак), *чоң – кесек* (майда эмес), *таттуу – даамдуу* (ачуу эмес) ж. б.

Контексттик антонимдер өз алдынча турганда карама-каршылаша албастан, контекстте гана антонимдешет. Алардын бир түгөйү же экөө тең өтмө мааниде туруп, көркөм сөз каражаты катары колдонулат: «Буга окшогон куу томаек жетим эмес, нанды «нана» деп жүргөн эркелер да окубай жүрөт». Кандай укмуш ээ, бийиктиги канчалык! Досберген, бери карачы, тетиги этекте көгөргөн кайсы айыл? (Ч. А.)

Антонимдердин ичинен омонимге да, полисемияга окшошураак түрү – **энантисемия**. Ал кыймыл-аракеттин, көрүнүштүн кайсы бир окшоштугу боюнча полисемияга, ар башка маани бериши боюнча омонимге, маанилеринин карама-каршылыгы боюнча антоним болуп, тилдик каражаттардын, контексттин жардамы менен айкындалат. Тактап айтканда, бир эле сөздүн карама-каршы мааниси болуп эсептелет.

М и с а л ы: *көөлө* деген сөздү алсак, *казанды көөлөсө, казан тазаланат, кийим көөлөнсө булганат. Чыгуу* деген сөздү алсак, *үйгө чыгуу жана үйдөн чыгуу маанисинде чыгыш жана барыш жөндөмөлөрүнүн мүчөлөрү антонимдештирет.*

Антонимдердин көркөм каражат катары колдонулуучу түрү – **оксюморон**. Ал карама-каршы маанидеги сөздөрдөн турган атайын стилдик фигура болуп саналат: ✓

*Үшүсөм ысык үйдө суук сөздөн,
жүрөгүм жылып кетти кышкы түндөн. (Ф. А.)*

Тилдүү дудук: *көздүү сокур, колдогу куш ж. б.*

Антонимдер морфологиялык жол менен -луу жана -сыз (-бей префикси) мүчөлөрү аркылуу жасалат: *ыймандуу – ыймансыз, кийимдүү – кийимсиз, туура – наттуура ж. б.* ✓

82. Бул антонимдердин толук же толук эмес маанилеш экендигин аныкташ үчүн мисалдар түзгүлө. Кайсы сөз түркүмдөрүнөн экендигин айткыла.

Байыртан – азыртан, акылуу – бекер, бакыт – балакет, сараң – берешен, сараң – март, соо – оору, соо – кызымтал, мас, төмөн – жогору, төр – иреге, төр – жака, теоретик – практик, кургак – ным, кургак – сыз.

83. Төмөнкү тексттеги антонимдердин маанилик катышын, түрлөрүн тапкыла. Антонимдердин көркөм сөз каражат экенин далилдегиле.

АПА

(Т. Кожомбердиевдин поэмасынан үзүндү)

Тузсуз жеген сыяктандык тамакты,
Караңгылык уялады кабакты,
Апам кетип, от ажырап табынан,
Жетим кылды чайнек, чыны, табакты.

Бийиктердин жапыздады барааны...
Жүрүп калды мүңкүрөөнүн арааны.
Апам кетип, **казан түбү муз болуп,**
Жетим кылды тулга менен чараны.

Дөңгөлөнүп, өмүр барат **өрүндө.**
Урмат менен сый көрмөкпү **көрүндө?**
Эмне болмок сени менен бир барып,
Конок болсо досторуңдун **төрүндө.**

Мүрзөң тымтырс. Кесе тиштейм бармакты.
Сезем жондо качыраган салмакты.
Өбөр элем, өзүң эмес, **апаке,**
Өңү сага кебетелеш **арбакты.**

Жашап келем **кечти көрүп, таң көрүп,**
Элесинди маңдайымда шам көрүп.
Эне гана ушинталмак жадабай,
Эртели-кеч баласына кам көрүп.

Алды жактан күндөй **жарык түн келет,**
Алды жактан шаңга толгон үн келет.
Алды жактан «жетим» деген сөзү жок,
Апа баарын жөнгө салчу күн келет.

84. Төмөнкү энантиосемияларга антоним маанисиндеги мисалдарды келтирип, карама-каршылыгын аныктагыла.

Түтөө (күйүү) – түтөө (жакшы күйбөө), тара (чачты тарап, иретке келтирүү) – тара (окуудан туш-тарапка тарау), атты (мылтыктын огу денеге кирүү) – кан атты (жараткан кан сыртка катуу агуу).

85. Төмөнкү оксюморондорго өзүңөр мисалдар түзүп, антоним түгөйлөрдүн кайсынысы өтмө мааниде экендигин аныктагыла.

Тирүү өлүк, жарыксыз нур, күнөөсүз күнөөлүү, көрүнүп барып көрүнбөй, түгөнгөн сайын түтөө, эскинин жаңысы, пайдалуу чатак, арбын туруп аз болуу.

86. Текст ичиндеги антонимдерди маанилерине карата бөлүштүргүлө, карама-каршылашуунун мүнөзүн аныктагыла.

Кызырандаган жигиттин сөзү элге тарай электе жакшы да, жаман да айтып, бал тилге салып көрүштү. Ит кыял неме экен, сөзгө көнбөдү. Басыкең муну жөн коёбу, эс-акылы түзүк немени мээсинде дарты бар деп колундагы адамдарга нечен-нечен тил кат жаздырбадыбы? Акыры ал чабан кой артында жүрүп, аскадан учуп өлгөндө да сыртынан каңырыгы түтөп, ичинен кудундап барбады беле бата кылганы, ошондо кайсы бир киши анын ак кепинде жаткан денесин ача койсо, кудай бетин салбасын, анын көзү тирүү жандыкынан бетер умачтай ачылып, жансыз болсо да чырактай жанып турган экен го.

Сен жашайм деп кур үмүт кылбагының. Сенин күнөөң ошончолук көп, ошон үчүн өлүм менен өмүрдүн ортосунда жаның үзүлө албай кыйналасың. (С. Р.)

87. Төмөнкү тексттеги антонимдерди таап, аларды маанисине карай бөлүштүргүлө.

Тирүү болгон соң иштеш керек. Эмгек эч кимди өлтүрбөйт. «Иштеген киши өлбөйбү?» – дейм чындап таңдана. «Өлбөйт! – дейт, атам ишенимдүү. – Иштедиңби – өлбөйсүң. Ошон үчүн иштейт да, болбосо...» Эмне дээрин таппай калат. Мен кээде ишенсем, кээде ишенчү эмесмин. Анын үстүнө иштесең эле болду, өлбөйсүң деп какшап жаткан ушул эле атам көп өтпөй: «Туулмак ак, өлмөк ак, – деп ойго чөкчү. Туулдум дегениң, өлдүм дегениң. Туулган соң, эртеби-кечпи кетериң анык, дүй-

нөгө түркүк болчу эч ким жок». Мына ушуну да унут-поо керек!.. Мени карап сырдуу муңаят: – Өлүмдү ойлой жүргөн жакшы, балам... Бирок ошентсе деле: «Кишини өлтүрбөй коё ала турган эмгек деген эмне?» – деп баш катыра берчүмүн.

Эңкейсең – эмгек, мына бүгүн иштедикпи, мунун өзү – эмгек, – дечү атам.

Анан мен эмгекти терге окшоштура берчүмүн. Бир күнү иштеп жатып атам экөөбүз тең көл-шал болуп тер-дедик. Анан мен тердеген колумду жалап көрдүм – ачуу экен. Ишенген жокмун. Атамдын колун жаладым, аныкы да апачуу. Тер мындай болот деп үч уктасам, түшүмө кирген эмес. Коркуп кеттим: «Ата, ата, – дедим эледеп. – Тер ачуу болот тура!» «Жок, балам, – деди атам. – Терден таттуу эч нерсе жок. Тер адамды баарынан – жамандыктан, жада калса оорудан да арылтат!» Кийин мен эсиме түшкөн сайын теримди жалачумун, бирок бир да жолу таттуу даамданбады, туз эле даамданып тура берчү. А атам айтканынан кайтчу эмес: «Бу сенин тилиң эмне, элдикинен бөлөкпү, – дечү күлүп. – Тер деген тапталтуу. – Өзүнүн колун жалап тамшана кетчү. – Атаңдын көрү, карачы жарыктыкты, тапталтуу!..» Чуркап барып атамдын колун жалайм да, элейип туруп калам, баягыдай эле туз даамданат! Атам боору эзилгенче каткырат: «Тердин даамын биле электигиң ушул, – дейт анан ойлуу. – Кийин билесиң...» Чын эле, бул айткандарынын төркүнүнө эми түшүнүп келе жатам. (Б. У.)

Көңүл бургула!

Бул текстте өтмө мааниде колдонулган сөздөр бар. Аларды көп маанилүүлүккө, синонимге жата тургандарына карата да талдагыла. Контексттик антонимдердин өтмө мааниде тургандыгын байкагыла.

88. Төмөнкү антонимдерге мисал түзүп, маанилик катышын айткыла.

Келтир – кетир, кемеңгер – кеңкелес, ме – келе, муң – кубаныч, нымдуу – нымсыз, адептүү – бейадеп, чыдамкай – жалакай, айрык – бүтүн, айлалуу – айласыз, дайындуу – белгисиз, жылуу – салкын, кат – көрсөт.

§ 29. КЫРГЫЗ ЛЕКСИКАСЫНДАГЫ АКТИВДҮҮ ЖАНА ПАССИВДҮҮ СӨЗ КАТМАРЛАРЫ

Тилдеги сөздөр коом менен байланыштуу. Ал өзгөрсө, өркүндөсө, лексикадагы сөздөр да өзгөрүүгө учурап, кээси коомдук шартка туура келбегендиктен, колдонуудан чыгып турса, айрым бир жаңы заттар, кубулуштар менен бирге жаңы сөздөр келип толукталып олтурат. Ошондуктан тилдин лексикалык курамы кыймылдуу келип, өзгөрүп, өнүгүп турат.

Күнүмдүк жашоо-турмуштагы байма-бай колдонулуп туруучу буюмдардай, дайыма пикир алышуунун негизин түзүп турган сөздөр бар: *кел, кет, тур, суу, нан, жаша, айт, сүт, аба, тамак* ж. б. көптөгөн сөздөр дайыма биздин пикирлешүүбүз катары активдүү катмарга кирет.

Коомдун өнүгүшү менен айрым бир түшүнүктөр учурдун талабына жооп бербей калгандыктан, алар эскирип, кээ бирлери такыр колдонуудан чыгып калса, кээлеринин аталышы башка сөздөргө орун бошотот. Мындайлар көөнөргөн сөздөр деп аталат да, пассивдүү катмарга кирет. Көөнөргөн сөздөрдү эки топко бөлүштүрүүгө болот, алар – архаизмдер, историзмдер.

Архаизмдер – колдонуудан биротоло чыгып калган түшүнүктөр болбостон, түшүнүгү бар, аталышы учурга жооп бербестен, башкача аталышка ээ болуп калган сөздөр: *буурусун* – соко, *буулум* – кымбат кездеме, *төңкөрүш* – революция, *комсомол уюму* – жаштар кошуну, *аткаруу комитети* – акимчилик ж. б.

Историзмдер же тарыхый сөздөр деп аталган катар коомдук тарыхый шартка карата келип, колдонулуш чөйрөсү зарылчылыкты түзбөй калганда колдонуудан чыгып кете берет. Мындай сөздөрдүн катарын көпчүлүк учурда коомдук, саясий, административдик башкаруу ж. б. түшүнүктөрүн туюндурган сөздөр түзөт. Алар колдонуудан биротоло чыгып, илимий изилдөөлөрдө, тарыхый чыгармаларда атайын каражат катары колдонулат: *удайчы* – хан ордосун кайтаруучу, *парванчы* – хандын жарлыгын жарыялоочу, *мударис* – медреседе сабак берүүчү, *дарс* – сабак, *каракелтек* – элден чо-

гулган жардамчы күч, *ополчение, жаңгер* – согушчул, жеңүүчү.

Лексиканын пассивдүү катмарын бир гана архаизмдер, тарыхый сөздөр түзбөстөн, терминдик кесиптик жана неологизм сөздөр да түзөт.

Терминдик жана кесиптик сөздөр илимдин же эл чарбачылыгынын тиешелүү тармагына гана түшүнүктүү болуу менен бирге ошол тармактарда гана колдонулгандыктан, жалпы элдик пикир алышуунун куралы боло албайт.

М и с а л ы: медицинадагы: *анастезиолог, операция, папаверин, но-шпа, вич* ж. б., физикадагы: *масса, оордук, тартылуу күчү, ампер, вольтметр* ж. б., жыгач устачылыктагы: *сүргү, араа, мык, көк, керки* ж. б. ошол кесипчиликте, иш убактысында гана колдонулуусу менен чектелген мүнөзгө ээ. Бул сөздөрдү бардык элдин сүйлөшүү куралы деп эсептей албайбыз, иш уюштуруу, же маалында жалпы иш кызыкчылыгына карата колдонулат деп билебиз.

89. Төмөнкү архаизмдерди, тарыхый сөздөрдү түшүнүү менен ар бирине ылайык чакан түшүндүрмө жазгыла. Түшүнүгүңөрдүн аныктыгын билүү үчүн сөздүктөргө кайрылгыла.

Хан, бек, нөөкөр, ордо, элүү башы, эмир, шах, султан, аталык, кыр көрсөтүү, кесипчилик уюм, дилде, от араба, кол араба, айдакчы.

90. Төмөнкү чакан тексттен алынган көөнөргөн сөздөр түшүндүрмөсү менен берилди. Бул Х. Карасаевдин «Камус на-аме», «Манас» сөздүгү деп аталган чыгармаларынан алынды. Көөнөргөн сөздөрдү түр боюнча ажыраткыла.

«Байла, Жакып чалды – деп,
Басып калды жабылып.
Бай Жакып шондо кеп айтат:
«Балдарым токто» — деп айтат.
Күнөөм болсо, балдарым,
Күндөңдү мага камдагын
Шоктугум болсо, балдарым,
Зоолуңду мага камдагын.
Дос кишини кам көрүп,
Убалга бөөдө калбагын».

(«Манас» эпосунан)

«Күндө», «зоолу» деген фарсы сөзү. Экөө тең эле колго, бутка салына турган кишен. «Күндө» – арабча кылмыш, «дос» – фарсыча тамыр, ынак.

«Ойлогула балбандар,
Көк темирден туулга,
Кимдер ыкшап кийбеген».

(«Семетей» эпосунан)

«Туулга» – байыркы түрк-монгол сөзү, жоокерлердин баш кийими. Монголчо – «дуулга», калмакча – «дуулгх», өзбекче – «дабылга», казакча – «дулыга».

91. Х. Карасаевдин «Накыл сөздөр» сөздүгүнөн алынган тексттен көөнөргөн сөздөрдү таап, талдоого алгыла, сөздүгүн түзгүлө.

«Алыска минсе чарчабас,
Кара байыр казанат».

(«Манастан»)

«Казанат минип ойноткон
Калгандыр дүйнө кыйладан».

(Элдик ырлардан)

«Казанат» – эл адабиятында айтылуучу буудан, күлүк, чыдамкай аттардын сапаты.

Ушул күнгө чейин чыгып келген сөздүктөрдүн биринде да, «казанат» деген сөздүн теги ачыла элек. «Казанат» – эки сөздөн биригип калган. Иран тилдеринде «хане» – үй, «зад» – бала деген маанини туюндурат. Демек, «ханезад» – үйдө туулган жылкы.

«Кара байыр» – мыкты аттын сапаты. Биздин оюбузча, «кара» – мал, «байыр» – үйүр деген мааниде, *казанат* // *каназат* синонимдер.

«Калем тарткан сыядай,
Кашыңды бир пас ырдайын.
Каз элечек жарашкан,
Башыңды бир пас ырдайын».

(Элдик ырлардан)

«Каз элечек» – койкойто оролгон жакшы, апакай элечек. Кээ бирөөлөр кадимки каз сыяктуу апакай жана койкойгон деп түшүндүрөт. Бул туура эмес.

«Каз» сөзүнүн төркүнү – Өзбекстанда чыгарылган ак жибек кездемеге барып такалат. Аны көбүнчө селдеге, аялдардын баш кийимине колдонушкан. Кийин фабрикада токула баштагандан кийин бул кездеме колдон токулбай калган, ошол жибектин аты «каз» деп аталар эле. «Каз» кыргыз, өзбек тилдеринде «каса, хоса» делинип, каз элечек – жибектен оролгон элечек деген түшүнүктү берет.

92. Тексттеги көөнөргөн сөздөрдү ажыраткыла.

Азыр мектеп жашындагы балдардын көчөдө майда бизнес жасап жүргөндөрүн көрүп, өзүбүздүн бала кезибиз эске түшөт. Ыдырап кеткен СССР мамлекетинде ар бир жаш адамдын орду бар эле го. Октябртка өтөбүз деп ак көйнөгүбүздүн жакасын камдап, Володянын сүрөтүн тагууга түнү бою уктабай чыгар элек, пионерге өтүү андан да салтанаттуу эле. Пионердик антты жаттап, «Дайым даяр» туруу үчүн боюбузду түздөйт элек. Ал эми комсомолго татыктуулар өтөт десе, жакшы окуп, жакшы иштеп, кары-картаңдарды шефке алуу деген бар эле.

Замандын оош-кыйышы бар дечи. Азыркы заманыбызда эгемендүүлүккө ээ болуу менен катар, моминтип жаштарыбыздын ичинде көп таланттуу өспүрүмдөр билимсиз калып жатканы өкүнүчтүү. (*«Кыргыз руху»*)

93. Бул тексттен пассивдүү катмардагы сөздөрдү таап, ал кайсы топко кире турганын аныктагыла.

Адам баласы геометриялык фигуралардын касиеттери жөнүндөгү алгачкы маалыматтарды курчап турган дүйнөнү байкап жана турмуштук иш-аракеттеринин натыйжасынан табышкан. Учурда окумуштуулар, геометриялык фигуралардын кээ бир касиеттери башка касиеттеринен талкуу жүргүзүү жолу менен табыларын байкашкан. Ошентип, теорема жана далилдөө пайда болгон.

Геометриялык фигуралардын түздөн-түз тажрыйбаларынан алынган касиеттеринин санын мүмкүн болушунча кыскартуучу табигый каалоолор пайда болот. Касиеттери далилдөөсүз калган ырастоолор аксиома болуп калган.

Геометрия алгачкы мезгилде жогорку деңгээлде өзүнүн өзгөчө өнүгүүсүнө Египетте жетишкен. Биздин доорго чейинки биринчи миң жылдыкта геометриялык маалыматтар египеттиктерден гректерге өткөн. Биздин заманга чейинки VII кылымдан III кылымга чейин грек математиктери жеке эле геометрияны көптөгөн жаңы теоремалар менен байытпастан, аны дагы так негиздөө үчүн маанилүү кадам жасашкан. (*Геометрия, 7—11-кл.*)

94. Төмөнкү текстти окуп, илимий негизди түзүп турган пассивдүү лексиканы тапкыла. Кайсы тармакка тиешелүү терминдер экенин аныктагыла.

Түзүлүшү менен функцияларынын өзгөчөлүктөрүн укумдан тукумга сактоочу же утур кийинкисине берүүчү организмдердеги бардык касиеттер тукум куучулук деп аталат.

Чочко жаңгагынан эмен өсүп чыгарын, күкүктүн жумурткасынан анын балапандары пайда болорун ар ким билет. Маданий өсүмдүктөрдүн белгилүү бир сортунун уругунан ошол эле сорттун өсүмдүктөрү өсүп чыгат. Үй жаныбарларынын породасынын касиети кийинки жумурткаларда сакталат.

Эмне үчүн укум-тукуму ата-энелерине окшош болот? Дарвиндин убагында тукум куучулуктун себептери толук изилденген эмес. Азыркы убакта тукум куучулуктун материалдык негизин хромосомаларда орун алган гендер түзөрү белгилүү. Ген – татаал органикалык зат, ДНК-нын молекуласынын бир участогу экендигин билесиңер. Гендин таасири астында белгилер түзүлөт. Ар кайсы түрлөрдүн организмдеринин клеткаларында бирин-серин же ондогон хромосомалар, ошондой эле жүз миңдеген гендер болот. Гендер жайгашкан хромосомалар жыныс клеткаларында да, дененин клеткаларында да болот. (*Жалпы биология, 9–10-кл.*)

§ 30. НЕОЛОГИЗМДЕР

Коомдук өзгөрүүлөргө, илимдин, техниканын, эл чарбачылыгынын, соода экономикасынын ж. б. өнүгүшү менен катар жаңы түшүнүктөр, анын атын атаган сөздөр лексикалык курамга кирип отурат. Тилдеги мындай сөздөр **неологизмдер** деп аталат. Алар пассивдүү катмарга кирет, анткени андай сөздөр бардык элдер үчүн түшүнүктүү болуп, пикир алышуу каражаттары катары кызмат аткаrsa, алар неологизм касиетин жоготуп, активдүү катарды түзүп калат.

Неологизмдер лексикалык, грамматикалык, семантикалык жолдор менен пайда болот.

Лексикалык неологизмдер башка тилдерден атоо катары сөзмө-сөз кирип, сөздүк катарды көбөйтөт: *алле, блейзер, бейсик, рейтинг, рокер, рэкет, социум, электорат* ж. б.; **грамматикалык неологизмдер** көпчүлүк учурда эне тилдин сөз жасоо жана сөз өзгөртүү категориясынын жардамы менен, которуу жолу менен (жарым-жартылай которуу, же толук которуу): *мыйзамдык чек, социалдык фонд, чет өлкөлүк инвестициялар, нормативдик укук актысы* ж. б.; **семантикалык неологизмдер** башка тилдердеги түшүнүктөр эне тилдеги мүмкүнчүлүктөрдү аракетке келтирип, кыргыз тилиндеги сөздөрдүн маанисин кеңейтет: *мамлекеттик катчы, келечек план, жаза (штраф), унаа (транспорт)* ж. б.

95. Тексттен неологизмдерди таап, манисин түшүндүргүлө.

1. Кыргыз Республикасынын Премьер-министри соодадагы техникалык тоскоолдуктар боюнча макулдашуулардагы милдеттенмелерди жана Бүткүл дүйнөлүк соода уюмунун маалымат жана маалыматты жыйноо, иштеп чыгуу жана берүү бөлүгү боюнча санитардык жана фитосанитардык чараларды ишке ашыруу максатында «Бүткүл дүйнөлүк соода уюму менен техникалык регламенттерди, стандарттарды, санитардык жана фитосанитардык чараларды иштеп чыгуу, кабыл алуу жана колдонуу маселелери боюнча өз ара байланыштар боюнча маалымдама кызматын түзүү жөнүндө» токтомго кол койду.

2. 2-февралда «Манас» аэропортунда Кыргыз Республикасынын Өкмөтү Түркиянын Өкмөтүнө гуманитардык жардам иретинде майыштар үчүн 100 колясканы жер титирөөдөн зыян чеккендерге берди. (*«Эркин-Тоо» газетасы, 2000-жыл, 4-февраль.*)

96. Тексттеги неологизмдердин мүнөзүн аныктагыла.

Формативдик баалоо деген эмне жана ал суммативдик баалоодон эмнеси менен айырмаланат? 1960-жылдары Майкл Скривен тарабынан баалоонун эки түрү сунуш кылынган: формативдик жана суммативдик. Билим берүүдөгү адистер баалоонун ушул баштапкы концепциясына таянуу менен баалоого тиешелүү төмөндөгү терминдерди киргизишкен. Алар мисалы: класстагы баалоо, ички баалоо, тышкы баалоо, окутуу процессиндеги баалоо, формалдык жана формалдык эмес баалоо ж.б.

Суммативдик баалоо – белгилүү бир убакыттын ичинде окуучулардын эмнени билерин жана эмнени жасай ала тургандыгын, эмнени билбесин жана жасай албай тургандыгын аныктоо максатында мезгил-мезгили менен жүргүзүлүп турат. Бул – окуучулардын белгилүү бир убакыт аралыгында билимди өздөштүрүүсүн жана компетенциясынын калыптанышынын деңгээлин аныктоо болуп саналат. Суммативдик баалоонун айрым түрлөрүнө: мамлекеттик сертификациялоо экзамендери, чейрек, жарым жылдык жана көчүрүү экзамендери, теманы өткөндөн кийинки текшерүү иштери кирет. Баалоонун кайсы түрүнүн маанилүү экендигине карабастан, ал билим берүү процессинин айрым жактарын гана баалоого жардам берет. Суммативдик баалоо формативдик баалоодон айырмаланып, окутуу процессине өзгөртүү, оңдоо киргизүүгө ылайыксыз. Суммативдик баалоодон айырмаланып, формативдик баалоо окутуу процессинин ажырагыс бөлүгү болуп эсептелет. Формативдик баалоонун стратегиясы ар түрдүү форматтарда байкалса да, анын суммативдик баалоо усулдарынан белгилүү бир деңгээлде айырмачылыктары бар. (*Окуучуларды баалоо. Жаңыча мамилелер жана усулдар: Алымова А., Буркитова А. Мугалимдер үчүн окуу-методикалык курал ж.б. – Б., 2010. 156 б.*)

97. Төмөнкү неологизмдерди сөздүктөрдөн карап, маанисине түшүнүп, сүйлөмдөр түзгүлө.

Фристайл, фуετε, холдинг, чипсы, шарм, шоу, шейпинг, экю, дисплей, дискет, диаспора, килобайт, кондоминат.

§ 31. КЫРГЫЗ АДАБИЙ ТИЛИ ЖАНА АЛАРДЫН ЖЕРГИЛИКТҮҮ ДИАЛЕКТИЛЕР МЕНЕН КАРЫМ-КАТЫШЫ

Адабий тил жалпы элдик тилдин негизинде калыптанат. Ал бардык диалектилер үчүн түшүнүктүү болгон, тилдик нормаларга (фонетикалык, орфографиялык, грамматикалык ж. б.) баш ийген, мамлекеттик, коомдук иштерди жүргүзүүгө ийкемдүү болгон орток тил болуп саналат. Ал эми диалектилерди адабий тилден айырмалап турган тилдик-территориялык белгилери боюнча аныктайбыз. Айрым бир аймакта жашаган эл тилдик өзгөчөлүккө ээ болуу менен адабий тилден ажырымда экендиги байкалат. Мындай айырмачылык жергиликтүү өзгөчөлүккө учуроо менен ал жерде жашаган адамдар үчүн байкала бербейт. Бирок коомдук иштерди аткаруу учурунда, жазуу иштеринде, окутууда кагаздарын толтурууда, массалык маалымат каражаттарында пайдаланууга ийкемсиз. Анткени коомдук иштер адабий тилдин нормасында аткарылуу менен, адабий норманын чегинде бардык элдер үчүн түшүнүктүү, ынанымдуу болууга тийиш.

Жергиликтүү тилдик өзгөчөлүктөрдү диалектилер деп айтабыз. Кыргыз тилинде түндүк жана түштүк диалекти деген эки чоң топ бар экендигин билесиңер. Ал эми территориялык жактан анча чоң эмес аймактагы тилдик өзгөчөлүктөр **говорлор** деп аталат. Кыргыз тилинде Чүй, Талас, Ысык-Көл, Нарын, Тогуз-Торо, Чаткал ж. б. говорлор бар.

Тилдик өзгөчөлүктөрдү адабий нормадан айырмалап турган фонетикалык, лексикалык, грамматикалык белгилери боюнча бөлөбүз. Эгерде адабий нормадан айрым бир тыбыштык жагынан гана өзгөчөлөнүп турса, ал **фонетикалык диалектизм** деп аталат: *Тоо//тов, суу//суw, келде//кэллэ, сызгыч//чызгыч, сагыз//чаккыч, кэм//кэм, маки//баки, пияз//мияз, үбөлүк//увалик, галош//кэлиш, баар//бапор, атлас//аллас, депкир//кэпкир, тарелка//далинке ж. б.*

Адабий нормадан түшүнүктү атоо учурунда сөз катары айырмаланып калган болсо, анда лексикалык диалектизмдер деп аталат: *Балапан//жөжө//чыбый; кур//белбоо; сөйкө//иймек//сырга; музоо//торпок; акча//пул; дөңгөлөк//кылдырек; чака//челек; таз//кэл, сокур//көр ж. б.*

Адабий нормадан айрым бир грамматикалык категориялардын колдонулушу боюнча айырмачылыкка ээ болсо, ал грамматикалык диалектизмдер деп аталат: *ушул жерде//ушуетте, бул жакта//буетте, келет//келеттер, келе жатат//келе жатыры, башынан//башыдан, куурдак//куурма, ачыма//ачкыл.*

Диалектилик сөздөр адабий тилдин ар тараптан өнүгүшүнө тиешелүү даражада түрткү болот, бир аймактагы жок түшүнүктөр – атоолор экинчи аймакка тароого, адабий тилдин базасын кеңейтүүгө шарт түзөт, тилде синонимдин катарларын пайда кылат.

М и с а л ы: **чыны** деген сөз менен катар **пиала, эрин** менен катар **илеп, төмөн** (адам) сөзү менен **пас, сөйкө** менен бирге **иймек, сулуу** менен **чырайлуу ж. б.** сөздөр катар синонимди байытып келет. Түштүк аймактагы айрым өсүмдүктөрдүн аттары адабий нормада болбогондуктан алар адабий сөздөрдүн өзүнчө катарын түзүп калды: *бээ, алма, анар, пахта, инжир ж. б.*

Диалектизмдер көркөм адабий чыгармаларда окуя болуп жаткан доорду, кейипкерлер жашаган чөйрөнү, анын кулк-мүнөзүн ж. б. чагылдырыш үчүн атайын ыкма катары пайдаланылат. **М и с а л г а**, өзүңөр окуп келген Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» жана «Келкел» тарыхый романдарындагы диалектизмдер өзүнүн доору, аймагы менен шайкеш.

98. Төмөнкү диалектилик кепте жазылган сүйлөмдөрдөгү диалектизмдерди түрлөргө (фонетикалык, лексикалык, грамматикалык) ажыраткыла. (Бул материал Б. М. Юнусалиевдин «Тандалган эмгектер», Фрунзе, 1985, 270-б. илимий монографиясынан алынды).

1. Ушуйетте тушлуп, ушуетте кэттэ болгонууз, ич жакка барган эмеспиз. 2. Эми шалыны (күрүчтү) мына эки айдап, көң салдык, сушкамдадык, ылаймач (баткак) кылып септик. 3. Муну гэлэ гөш менен жэнчтик (гэл гөш (гэл – майда гөш – өгүз) майдалап, топурагын жанчтык

деген мааниде) 4. Чаар-Таш, Ак-Сери *эйлөш* лөрдө мал баккамын. 5. Ол убакта курулуш болгон эмес, талаада жатып, талаада багып, кечеси менен, күндүзү менен күтүп баккамбыз. 6. Анан *жэйлөмө-жэйлөш* багып, дал шул өтөктөргө багып, Орто-Төбөдө келевиз. 7. Ак эмгек иштечи эдек да. 8. Ана шулорду багып кегеммин да.

99. Төмөнкү сөздөрдү диалектилик-тилдик өзгөчөлүккө карай топторго бөлүштүргүлө. Адабий тилдеги синонимин, диалектизмдин коюп, сүйлөмдөр түзгүлө, кайсы говорго тиешелүү экенин байкагыла.

Күйөш, баратыры, жайлош, (айлана-чөйрө, квартал), аташ күрөк (кычкач) (кыпчыкей), шайлоо (сайлоо), зардек (сабиз), жүрүң, жакандос (жер төшөк), ише (шише), зыя (сыя), оногу (ал), моногу (мына бу), барыштылар, бадбод (чоң кесе), айза (найза), атасыга, атасыны, атасыда, атасыдан.

100. Төмөнкү тексттеги диалектизмдердин стилдик колдонулуш максатын байкагыла, синонимин коюп көргүлө.

– Ошого ичим күйөт да, кайсы күнү кызым ол эжекейлердин үйүгө сув алып келип бериптир. Мен шунча алаам кылып, ону жекирип койдум. Өзүмө жардам бербейт анан каяктагы...

Бардык аялдар Ажар эжени кетире койбой тегеректеп алышты.

– Жанындагы шеригичи?

– Нуржандыкы таңды-кеч тиктегени эле китеп, кагаз. Ачкосун тагып алат көзүнө. Менин тилим да кевейт аспырантур беле, бир балаа деген окуу бар имиш, шондо окууга барат имиш.

– И-и, баса, ол эжекей өзүям раса күчтүү деп калышат, аа?

– Оо, келиндер, – деп бек улантты сөзүн Ажар эже, – ошон көрө, шол эки мейман эжекейди колдон келишинче сыйлап жүргөн дурус. Бирөвдүн элиде мусаапыр болуп жүрөттүр.

– Ырас, ыймандуу, акыл-эстүү кыздар, бовосо биздин шу тов-таштарыбыздын арасында иштегени келибатты эле, шартыга көнүп, – дешип жайма-жай сөздөр сүйлөнө баштады. (Б. С.)

101. Төмөнкү сүйлөмдөрдөгү диалектизмдерди да өзгөчөлүгүнө карай талдагыла.

1. Нич ким жок экен. 2. Ойагы жантакзар, буйагы чычырканакзар экен. 3. Бир жүзү алтымыш жыл өттү. 4. Онон нарагы калып каган. 5. Жигирмээ бешинчи жылдары кэн чыккан. 6. Ушу кэндин чыкканыга элик жылдан ашты. 7. Мурда келип көшлөп кеткен дешет. 8. Жамгырдын сууну толтуруп коюп, эгин сугарып, тиричилик кылган экен. 9. Бозунач эгиз (бийик) жерге чыгат. 10. Сары сэмил (өсүмдүк) болот кэттэ тошлордо дечу эделери, биз көрбөдүк. (Б. Ю.)

102. Өзүңөр жашаган аймакта адабий нормадан айырмаланган тилдик өзгөчөлүк барбы? Болсо аларды мугалиминер менен бирдикте талдап көргүлө, адабий тилден эмнеси менен айырмаланарын айткыла.

§ 32. КЫРГЫЗ ОНОМАСТИКАСЫ ЖАНА АНЫН КОЛДОНУЛУШУ

Ономастика – энчилүү аттар жөнүндөгү илим. Энчилүү аттар бир канча түргө бөлүнөрү силерге белгилүү. Адам аттары, жер-суулардын, жылдыздардын, мекемелердин, мамлекеттердин, басылмалардын ж. б. аттары атайын коюлуп, өзүнчө бир мааниге ээ. Ар бир аттын коюлушу белгилүү бир коомдук, тарыхый же дагы бир шартты туюндурат. Биздин күнгө чейин келип жеткен энчилүү аттардын айрымдарынын сыры бизге белгилүү болсо, айрымдарыныкы белгисиз, чечмеленүүнү талап кылат. Адам аттарынын кээ бирлери башка тилден кирип, түшүнүксүз кала бергендери бар: *Жамал* – сулуу, ажарлуу, *Абды* – кул, *Азиз* – урматтуу, кымбат, *Аким* – кудурети күчтүү, *Кадыр* – урмат, нарк, *Зуура* – Чолпон ж. б. аттар араб сөздөрү болуп эсептелсе, кыргыз элинин жашоо-шартына карай: *Большевик*, *Колхозбек*, *Артелбек*, *Шайлоо*, *Космосбек* ж. б. аттар пайда болгон. Орус тилинин таасири менен ал тилден жана ал аркылуу башка тилдерден да аттар келип кирген: *Спартак*, *Аида*, *Венера*, *Радмир*, *Альбина* ж. б.

Жер-суулардын аттары өзүнчө бир чечмелөөгө муктаж. Байыртадан келе жаткан Ат-Башы, Нарын, Дөрбөлжүн, Жалал-Абад, Күрмөнтү, Долоноту, Ысык-Көл, Кара-Суу, Каракол ж. б. аттардын келип чыгышы кызыгууну туудурат. Айрымдары легендалар менен бай-

ланышса, кээси илимий тактоонун натыйжасында чеч-меленет.

Нарын жана Дөрбөлжүн кыргыз жана монгол тилдеринде бирдей кездешүү менен, *Нарын* – ичке, кууш дегенди билдирсе, *Дөрбөлжүн* – төрт чарчы дегенди туюндурат, *Кара* деген сөз монгол тилинде *чоң, кол* – монгол тилинде *суу* деген түшүнүктү берет. Демек, *Кара-Суу* да, *Каракол* да синоним – Чоң суу деген туюмду билдирет. *Абад* – шаар (араб тилинде), *Жалал* – адам аты же таштак, демек, Таштуу шаар же Жалалдын шаары, **-ты** мүчөсү **-луу** менен синонимдеш. *Күрмөнтү* таштак менен синоним, *Долоноту* долонолуу менен синоним. Ысык-Көл жөнүндөгү ар кандай легендаларды негиз кылып албасак, илимий жагынан *туздуу, тоңбогон* деген мааниге шайкеш келет.

Ошентип, ономастика жалпысынан энчилүү аттар жөнүндөгү илим болуу менен, бир канча тармакка бөлүнөт. Адам аттары – *антропонимика*, суу аттары – *гидронимика*, жер аттары – топонимика, жылдыздардын аттары – *космонимика* илимдери болуп аталат.

103. Төмөнкү аттар эмнеден улам келип чыккандыгын баамдап, айтып көргүлө.

Дүйшөмбү, Дүйшөкан, Шейшембек, Шейшекан, Шаршембай, Шаршекан, Бейшембек, Бейшегүл, Жумабай, Жумагүл, Ишембек, Ишенгүл, Жекшенбек, Жекшекан.

104. Өзүңөр жашаган жерлердин, суулардын аты эмне үчүн ушундай аталгандыгын айыл адамдарынан сурап тактагыла.

105. Чолпон-Ата деген жердин аты тууралуу легендага көңүл бургула. Бул сыяктуу легендалардын варианттарын чогултуп, класста талкуу, аңгеме-дүкөн кургула.

Азыркы Чолпон-Ата шаары турган жерде бир кедей адам жашаган экен. Ал байдын малын багып оокат кылуучу дейт. Көпкө чейин балалуу болбой, жашы улгайып бара жатканда, бир кыздуу болот. Ал абдан сулуу, эстүү болуп бой тартат. Кызы чоңоюп келе жатканда, апасы дүйнөдөн көзү өтөт. Абышка менен кызы катуу кайгырат, бирок айла жок, тирүүчүлүк өтө берет, кызы Чолпон экөө эптеп күн өткөрүп, оокат кечирет.

Күндөрдүн биринде ошол тегеректеги бай адам Чолпондун сулуулугуна, акылдуулугуна суктанып, бой тартып келе жаткан кызга куда түшөт. Атасы да ага каршы болбойт. Кыязы, жетишпеген жашоодон өзү да кыйналса керек, кызым кыйналбаса деп ойлогон го. Кызы ары айтып, бери айтып, байга, анан калса, жашы өтүп калган адамга баргысы келбегенин түшүндүрсө, атасы көшөрүп болбой коёт. Ошентип, ата-баланын ортосу сууй түшөт.

Күндөн күн өтөт. Атасына түшүндүрө албаган кыз бир күнү атасы мал артынан кеткенде, тоого чыгып, көз жашын көлдөй төгүп, бул жашоодон аша кечип, тоодон боюн таштамакчы болот. Эңкейип секире берер абалында ал ташка айланат да, калат.

Кечинде атасы үйгө келсе, кызынан дайын жок. Ана келет, мына келет менен кыйла убакыт өтөт. Айылдагылардан сураса, эртең менен тоого бет алганын айтышат. Атасы күйүгүп тоого чыкса, таш болуп катып калган Чолпон эңкейип турат. Картайганда көргөн кызынын абалын көргөн атасы сакалынан жаш агызып ыйлап турат. Же кемпири болбосо, кызынан тирүүлөй ажыраса, айласы куруган чал да секирип өлгүсү келет. Ошол учурда жалгыз кызынан ажыраган абышка да ташка айланат.

Күн ачык турганда Чолпон-Ата шаарынын үстүндөгү тоонун кырында эңкейип турган кыз жана секирип келе жаткан сакалдуу адамдын элеси катып турат дейт. Мына ушул жерди айылдагылар Чолпон жана атасынын элесинен Чолпон-Ата деп атаган экен байыркы заманда. (Жомок.)

106. Бул үзүндүнү окуп, семантикалык талдоо жүргүзгүлө (көп маанилүү, өтмө маанилүү, синонимдик, омонимдик, антонимдик маанилердин түгөйүн тапкыла), стилине ажыраткыла.

«Кечинде атасы келди. Ал балдарынын муңайым кейпинен улам, бир жосун болгонун билди. Ичинен сызып, үндөбөдү.

– Асылгүл кайда? Уктап калдыбы? Эрте жаткан го? – деди, өзүнүн мыжылганын билдирбегендей.

Баары үнсүз баш ийкеди. Атасынын үнүн угаары менен Асылгүл ордуна ыргып турду да, чуркап келип мойнуна асылып, солуктап ийди:

– Апамдын түркүгүн кыям деп... Апамдын түркүгү...

– Ким? Качан?

Бирөө да батынып жооп бере албады, бышактап ыйлай башташты.

Аялы албууттанып коё берди:

– Мен кыям дедим! Мына мен! Эмне, союп жейсиңби? Мына мен, уктудбу? Мен кыям дедим! Апамдын түркүгү деп коюшат, кастарлап коюшат! Өзүңөр жутуп алган апаңардын ордуна ушул чириген сөңгөк апа болуп береби? – Кичине тынып алды да, кайра өкүрдү: – Апаңар өлгөн, аны эчак жуткансыңар! Ал келбейт! Өлгөн киши тирилмек беле! Түркүк деген отунга да жарабайт, чирип калыптыр. Апаңар өлгөн дейм, өлгөн...

...Атасы баягы каргашалуу күндөгүдөй, Асылгүлдү бооруна кысып: «Эмне дейсиң?» – деп бакырып алды. Дене-боюн калтырак басып, өзүн токтото албай калчылдап жатты. Анан Асылгүлдү боорунан бошотту да, бир да жолу колу тийбеген, тиймек турсун өйдө карап ооз ачпаган аялын жулмалап кирди. Эч бир аяган жок, башка-көзгө койгулай берди.

Жаңы апа кокуйлап өкүрө баштады. Элдер чогулуп калышты, экөөнү араң ажыратышты. Жаңы апа, өгөй апа, дагы эле алкынып жүрөт:

– Апаңарды жуткансыңар! Ал өлгөн!

Жаңы апаны алкынтып элдер ары алып кетишти. Ал ошол бойдон кайрылып келбеди... Ошонун эртеси эле атам менен Асылгүл ноокастап, төшөккө жатып калган. Араң айыгышкан...» (Б. У.)

107. Текстти окуп, өтмө маанидеги сөздөрдүн маанисин тундургула. Энчилүү аттар жөнүндө айтып бергиле.

Жаратылыш Чыңгыз Айтматовдун калеминин сыйкырлуу күчү менен жанданып, таң калтырып, өзүнүн табигыйлыгы, башта байкалбаган жомоктогудай сыры менен, жаңылыгы менен адамды өзүнө тартып турат. Жазуучу өзүнө мүнөздүү ийкемдик менен жаратылыштын өзгөчө дүйнөсүнө сүңгүп кирип, анын улуулу-гун, көркөмүн, жандүйнөсүн кадимкидей түшүнүп, аны окуучусуна аңтарып ачып берет. Айталы, Чыңгыз Айтматов бизге «теректердин бөтөнчө үндүү жандүйнөсүн», жер адамынын кубаныч-кайгысын өзүнө батырган Жер энинин дүйнөсүн ачып көрсөттү. Гүлсарынын сезимтал дүйнөсүчү! Анын ар бир кыймылын автор художниктик

көрөгөчтүк менен тартып, «жандүйнөсүнүн» абалы менен сырткы аракетин гармониялаштыруусу? Мындайды элес алуу, байкоо жан-жаныбарларды чын дилден сүйгөн адамда гана болушу мүмкүн. Повесттеги Гүлсарыны үйрөтүү жана майрамдагы Аламан байгени сүрөттөгөн учурларды эле эске түшүрөлүчү... Бул өзүнчө эле бир чоң сүйүүгө жуурулган поэзия го! Ал эпизоддордо Гүлсарынын күлүктүк касиети бүтүндөй ачылып, анын ар бир кыймылы психологиясына шайкеш. Ал эми эң негизгиси — ошол сценалардан Гүлсарынын өзүнүн кожоюну Танабай менен болгон сезимди козгогон ынактыгынын чыга келүүсү. Автор эч кандай аша чабуусуз, жасалгалабай эле алардын өз ара түшүнүүлөрүн, жан-биргеликтерин билгичтик менен чебер сүрөттөйт. Танабайдын ички дүйнөсүндө болуп жаткан уйгу-туйгу сезимдердин бардыгы анын атына өтүп турат. «Гүлсарыны минип баратканда Танабай эл көзүнө көйрөңдөнүп коюудан тартынбады. Сымаптай чайкалган жоргонун үстүндө көйрөңдөнбөскө чара барбы? Аны Гүлсары да жакшы сезчү. Айрыкча жаккага түшүп келатканда, эгин талаасында иштеп жүргөн топ келин жолукса, аларды алыстан көрө сала Танабай ээр үстүндө боюн түзөп, үзөңгүнү чирене тээп, чалкалай олтурат да, тизгинди бошотот. Ээсинин кыймылын Гүлсары да сезе коёт, арымдап жоргосун күүлөп жиберет».

(Л. Ү.)

108. Тексттеги кара тамга менен басылган сөздөрдүн омоним, полисемия, синонимдерин тапкыла. Эңчилүү аттар жөнүндө билгениңерди бышыктап айтып бергиле.

САМЫНДЫН ТАРИХЫ

Самын мындан 400 жыл мурда Байыркы Египет, Кытай, Вавилон, Ассирия элдеринде кир нерсени тазартуу үчүн пайдаланылып келген. Биздин заманга чейинки XVI кылымдагы байыркы Египетте самынды дары-дармек катары колдонгондугу белгилүү.

Мурдагы доорлордо бук карагайынын күлүнө эчкинин, койдун, өгүздүн майын кошуп жасаган самынды өтө пайдалуу дары-дармек жана косметикалык май катары

баалап келишкен. Ошол эле учурда аны жууганга да колдонушкан.

Орто кылымда самын өндүрүү Франциянын Марсель шаарында пайда болгон. Самын Россияга Петр Инин падышачылыгынын мезгилинде келген. Самындын жакшысы менен жыттуусун бай, төбөл адамдар гана пайдаланышкан. Ал эми карапайым эл жыгачтын күлүнө ысык суу куюп, отко коюп аралаштырат да, андан пайда болгон коймолжун затты самын катары колдонушкан.

Кыргыз элине самынды соодагерлер Кытай тараптан алып келип турушкан. Көбүнчө алабата чөбүн өрттөп, анын күлүн малдын майы менен аралаштырып кайнатып, самын жасап пайдаланышкан.

§ 33. ЭТИШТИН ТАТААЛ ФОРМАЛАРЫ

Этиштин татаал формалары эки же андан ашык этиш сөздөрдүн бир мааниге бириккен тобу аркылуу уюшулат. Бирок алардын тутумун түзүп турган бөлүктөрү берген маанилери боюнча бирдей даражада болбойт. Алардын бири кыймыл-аракеттик негизги маанини билгизет да, калгандары анын маанисин толуктайт, грамматикалык жактан ал маанини жыйынтыктайт.

Ушул өзгөчөлүгүнө байланыштуу алар өз ара негизги жана жардамчы этиштер болуп бөлүнөт: 1. *Көк майсаңдан жай алган чакан айылдан анча алыс эмес жердеги капчыгайдан салт атчан киши чыга келди.* 2. *Өзөңдүн баш-аягынан агылып эл келе баштады.* (Ч. Н.)

Мында кыймыл-аракет жөнүндөгү негизги түшүнүк чакчыл формасындагы алардын биринчи түгөйлөрү (*чыга, келе*) аркылуу берилди. Ал эми экинчи түгөйлөрү аларга кошумча маани киргизүү менен грамматикалык жактан жыйынтыкталды.

Демек, негизги жана жардамчы этиштер маанилик жана грамматикалык жактан өз ара ажырагыс болуп уюмдашып келип, кеңири маанидеги кыймыл-аракетти билдирсе, **этиштин татаал формалары** деп аталат.

Негизги жана жардамчы этиштер өздөрүнүн лексикалык маанилери жагынан болсун, грамматикалык түзүлүшү жагынан болсун, бири-биринен айырмалуу.

Негизги этиштер лексикалык баштапкы маанилерин дайыма сактайт да, чакчылдын *-а// -е// -й* жана *-ып, -ганы* формаларында турушат. Мындай чакчыл формалар, биринчиден, негизги жана жардамчы этиштерди өз ара байланыштырса, экинчиден,

этиштик татаал формаларды уюштурууда негизги каражат болуп эсептелет: 1. *Эси эки болгон баатырың, оозун ачып туруп калды.* 2. *Кайрадан эл тынчый түштү.* 3. *Баатырлар ортого чыгышып, бет алышып тура калышты.* (Ч. Н.)

Мисалдардагы баса белгиленген чакчыл формасындагы этиштердин алгачкы лексикалык маанилери сакталган жана сөз болуп жаткан окуядагы кыймыл-аракеттин негизги түшүнүгүн билдирип турат. Ошондуктан, этиштин татаал формасынын тутумундагы мындай этиштер негизги этиштер деп аталат.

Жардамчы этиштер өздөрүнүн баштапкы лексикалык маанилеринен, негизинен, алыстаган болот да, негизги этиш билдирген түшүнүктү маани жагынан толуктоо, жыйынтыктоо кызматын аткарат. Грамматикалык түзүлүшү жагынан жардамчы этиштер көбүнчө жак жана чак формалуу келишет. Тагыраак айтканда, негизги этиш тарабынан берилген кыймыл-аракеттин кайсыл жак тарабынан жана качан аткарылгандыгын да билдирет. Демек, жардамчы этиштер төмөнкүдөй белгилерге ээ: 1) баштапкы лексикалык маанисинен ажыраган болот да, абстракттуу мааниде колдонулат; 2) негизги этиш аркылуу берилген кыймыл-аракеттин кайсы жак тарабынан аткарылганын жана качан аткарылганын (кайсы чакта экенин) билдирет; 3) негизги этишке кошумча маани киргизет (негизги этиш аркылуу берилген кыймыл-аракеттин кандайча мүнөздө болуп өткөнүн, болуп жатканын, болорун); 1. *Төлө баатыр тер баскан атын моюнга чапкылай, жай гана четке чыга берди.* 2. *Анын канталаган тумшугу жакындап келип калган душманга оро-пара келе түштү.* 3. *Тобурчак четти көздөй ойт берип, жеңиштүчү кишенеп жиберди.* (Ч. Н.)

Мисалдардагы белгиленген жардамчы этиштер (*түштү, берди, жиберди*) аттан түштү, алма берди, үйгө жиберди деген сыяктуу өзүлөрүнүн баштапкы лексикалык маанилерин сактабастан, негизги этиш билдирген түшүнүктөрдүн кандай мүнөздө өтүшүн (күтүлбөгөн жерден тез аткарылганын) билдирип турат. Экинчиден, кыймыл-аракеттин үчүнчү жактагы субъект тарабынан аткарылгандыгын, ошондой эле сөз

болуп жаткан учурдан алда канча мурда болуп өткөндүгүн көрсөттү. Демек, мындай этиштер жардамчы этиштер деп аталат.

Негизги этиштер канчалык лексикалык алгачкы маанисин сактаганына карабастан, этиштик татаал форманын тутумунда турганда, жардамчы этиш сыяктуу эле өз алдынча колдонула албайт. Анткени анын мааниси жардамчы этиштер аркылуу гана жыйынтыкталат, такталат. Ошондуктан алар өз ара ажырагыс болуп тутумдашат да, бир гана кыймыл-аракеттик татаал маанини туюндурат. Ошондой эле экөө биригип, сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткарат.

Этиштин татаал формалары көбүнчө эки сөздөн турса, айрым учурларда үч сөздөн да болушу мүмкүн. Мындай учурда, анын биринчи түгөйү негизги этиш катары келет да, калган экөө жардамчы этиштин милдетин аткарат: 1. *Өр чапчып чыккан аттар антаңдап дем алып, кээде токтой калып жатты.* (И. М.) 2. *Экинчи балбаныбыз да жеңилип, биз кубана албай турабыз.* («ЛЖ»)

Мисалдардагы этиштик татаал формаларда негизги маани биринчи түгөйлөрү (*токтой, кубана*) аркылуу берилди да, калган түгөйлөрү (*калып, жатты, албай турабыз*) алардын маанисин толуктоо, тактоо үчүн жардамчы, кошумча маанилерде колдонулду.

Негизги жана жардамчы этиштердин өз ара орун алуу багыты да туруктуу, б. а., негизги этиш дайыма мурун, ал эми жардамчы этиш андан кийин орун алат.

Эскертүү: Чакчылдар менен жак формасындагы этиштердин айкашы (катар келиши) дайыма эле этиштин татаал формасын түзө бербейт: 1. *Жигит не дээрин билбей оңтойсуздана күлдү.* 2. *Жигит не дээрин билбей, оңтойсуздана баштады.*

Жогорку кара менен басылган этиштер бири экинчисине карата бирдей эле каражат (чакчылдын -а формасы) аркылуу байланышканына карабастан, анын биринчисинде этиштердин (*оңтойсуздана күлдү*), ар бири өзүнүн лексикалык баштапкы манилерин сактап турат. Ошондуктан алар маанилик жактан бири экинчисине көз каранды эмес. Сүйлөмдө жеке-жеке сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат. Ал эми экинчи учурда жак формасындагы этиш (*баштады*) өзүнүн лекси-

калык баштапкы маанисинен алыстап калган. Ошондуктан мындай этиштер негизги этишке карата дайыма маанилик жактан көз каранды болот да, аны менен ажырагыс биримдикте колдонулуп, этиштин татаал формасын түзөт. Демек, мындай түзүлүштөгү катар келген этиштерде алардын жак формасындагы түгөйүнүн өз алдынча лексикалык мааниге ээ, же ээ эместиги чечүүчү ролду ойнойт.

Төмөнкү мисалдарга көңүл буралы: 1. *Кыз жетпей койду да, кыткылыктап кылду.* 2. *Аял жылмайып үндөбөдү.* 3. *Кыз чуркап кетти.* 4. *Аял жылмайып койду.*

1–2-мисалдардагы этиштердин ар бири өз алдынча мааниге ээ болсо, 3–4-мисалдардагы этиштер татаал формалуу этиштер.

Негизги жана жардамчы этиштердин өз ара байланышуу жолдору да, жогоруда айтылгандай ар түрдүү. Аларды төмөнкүдөй схема аркылуу туюндурууга болот.

109. Текстти окуп, андан этиштин татаал формаларын ажыраткыла жана алардын мүнөздүү белгилерин айтып бергиле:

а) тутумундагы негизги жана жардамчы этиштерди ажыраткыла;

б) негизги жана жардамчы этиштердин ар бирине кеңири мүнөздөмө бергиле.

1. Кечкирип келе жаткан. 2. Жоломан экөөбүз коюбузду бөлүп алдык да, жон ылдый куюлтуп жөнөй бердик. 3. Жер алай-дүлөй түшүп, кардуу бороон ышкырып турган. 4. Бети-башыбызды тумчулап, араң жүрүп келебиз. 5. Бир кезде мен артыма бурулуп карай калдым. 6. Үч карышкыр булак этип, жонго чыга түштү да, так Жоломандын коюнун тушунан качырып сала берди. 7. Мен көрө коюп, чыйылдаган жапыз үнүм менен кыйкырып калдым эле, бирөө жалт кайра тартты. 8. Жоломан болсо көрбөйт, тебетейин көзүнө баса кийип алыптыр, жерди

карап келет. 9. Мен чуркап жеткиче, эки карышкыр эки-үч койдун куйругун жулуп жиберип, бирден койду бөлүп алып, сайды карай зыркыратты. 10. Жоломан ошондо гана көрүп калды да, узап кеткен карышкырдын артынан кыйкыра жөнөдү. 11. Карышкырлар алактап, анда-санда жалт этип, артын карап коюп, койдун куйругун кызыл ала кылып, кыйратып кетип барат. 12. Жоломан терезе аркылуу асман тиреген алыскы кырка тоолорду телмирип карап баратты. 13. Өсүп-чоңойгон жери ошол тоолордун ары жагында, ыраакта калгансып жатты. 14. Ал өз сагын-кусалыгын ошол тоолорду карап тараткандай болду. 15. Бирге өсүп, бирге чоңойгон курбулары жакын эле жүргөндөй сезилип кетти. 16. Тууган жердин жыты келе калды. 17. Ошого кубанып, өзүнөн өзү эреркей түштү. 18. Эми анын өмүрү да дал ушул кырка тоолор болгон өрөөндөргө окшоп экиге бөлүнгөнү кетти. 19. Аял ушуга окшогон түркүн ойлордун кучагында термелип келет. 20. Бир кезде эмнегедир кыздын чыканактай далысын тиктеген калыбында ойлоно калды. 21. Менин кызым да ушундай болуп калгандыр.

– Эчедесиң, карагым? 22. Кыз ошол замат чочугандай артын жалт карап алды, бирок ошол эле замат аялдын мээримдүү ырайынан жалтана түштү.

– Он төрттөмүн, – нары карап кетти кыз.

– Кайда бара жатасың, калкам?

– Таласка.

«Кашка жерден тура!» – аялдын деми сууй түштү.
(Э. М.)

110. Көп чекиттин ордуна сүйлөмдүн маанисине ылайык келүүчү этиштин татаал формасынын тиешелүү түгөйүн койгула.

1. Экөө караңгыда темселеп жүрүп, куурап түшкөн чегедектерден бир далай чогултуп 2. Булактын боюна жакын шамал тийбеген ыктоого от... салышты. 3. От алоолоп күйгүчөктү сууган аттарды суунун боюна тушап ... беришти. 4. От барган сайын алоолонуп, денеге жагымдуу бир аптап таратып 5. Абага көтөрүлгөн түтүн көөдөй асманга житип көрүнбөй ... жатты. 6. Бекежан тилке-тилке болуп кесилген сан этти чегедектин үстүнө калап таштап (И. М.) 7. Кош-беш айтышып жөнөгөнү ... алиги жигит. 8. Күлсүн да ордунан ... баштады.

(«КМ») 9. Профессор колун ... берди эле, спиртке малынган марлини кармата 10. Кыздын акырегинен тартып, киндигине чейин эки-үч жолу дыкаттап сүртүп 11. Менин денем болор-болбос ... түштү. 12. Хирургдун колундагы скальпель жүрөктүн тушундагы кабыргалардын ортосун жиреп 13. Профессор Ахунбаев биринчи кимдин жүрөгүнө операция жасады экен деген ой бүт денемди аралап 14. Буга байланыштуу бир көргөн элес көз ирмемдей бет алдыма ... калды. (М. С.)

§ 34. ЖАРДАМЧЫ ЭТИШТЕРДИН ТҮРЛӨРҮ

Татаал этиштин тутумунда турган жардамчы этиштердин колдонулушундагы кошумча маанилери бирдей эмес. Мына ушул өзгөчөлүктөрү боюнча алар кыймыл-аракеттин узакка созулушун, багытталышын жана толук иштелишин билдирүүчү жардамчы этиштер болуп үчкө бөлүнөт.

1. Кыймыл-аракеттин узакка созулушу **жат, отур, тур, жүр** жана **бер** деген жардамчы этиштер аркылуу уюшулат да, анда кыймыл-аракеттин бүтүшү же бүтүү чеги көрсөтүлбөйт: **жүрүп отурду, бара жатты, окуп жүрдү.**

2. Кыймыл-аракеттин багытталышында **кел, кет, бар** деген жардамчы этиштер чакчылдар формасындагы негизги этиштер менен айкалышып, кыймыл-аракеттин бир жакка багытталышын билдирет: **кирип келди, жөнөп кетти, айта бар.**

Бирок жогорку маанилерди билдирүүдө негизги этишке жалгануучу чакчыл формалар менен жардамчы этиштердин өз ара айкалышуу мүнөзү кыргыз тилинде бир кылка эмес, өтө ар түрдүү. Демек, ал маанилерди билдирүүчү жардамчы этиштер жана алардын чакчыл формалар менен айкалышуу мүмкүнчүлүктөрүн схема аркылуу төмөнкүдөй чагылдырууга болот.

3. Кыймыл-аракеттин качандыр бир мезгилде же сөз жүрүп жаткан учурда толук иштелип бүткөндүгү татаал этиштин тутумундагы **ташта, сал, кой, жибер, кал, чык, бол, ал** деген жардамчы этиштер аркылуу

уюшулат: *окуп чыктык, карай калды, ырдап жиберди, айтып салды.*

Негизги этишке жалгануучу чакчыл формалар					Жардамчы этиштер жана алардын түрлөрү
-а	-й	-ып	-ганы	-мыш	
					Кыймыл-аракеттин узакка созулушун билдирүүчү жардамчы этиштер
+	+	+	+	-	<i>отур</i>
+	+	+	+	-	<i>тур</i>
+	+	+	+	-	<i>жат</i>
+	-	+	-	-	<i>жыр</i>
+	+	+	-	-	<i>бер</i>
					Кыймыл-аракеттин багытталышын билдирүүчү жардамчы этиштер
+	+	+	-	-	<i>кел</i>
+	+	+	-	-	<i>кет</i>
+	+	+	-	-	<i>бар</i>
					Кыймыл-аракеттин толук иштелгенин билдирүүчү жардамчы этиштер
+	+	+	-	-	<i>сал</i>
-	-	+	-	-	<i>жибер (уй, ир)</i>
-	-	+	-	-	<i>чык</i>
+	-	+	-	-	<i>ташта</i>
+	+	+	-	-	<i>кой</i>
-	-	+	+	-	<i>кал</i>
+	+	+	-	-	<i>ал</i>
-	-	+	+	+	<i>бол</i>

Эскертүү:

Таблицада этиштин терс формасынан (-ба) кийин жалгануучу чакчылдын -й формасындагы негизги этиш менен жардамчы этиштин айкалышы берилген жок, анткени мындай учурда жардамчы этиштер кошумча мааниси боюнча кандайдыр бир бөтөнчөлөнгөн жаңы мааниге ээ боло албайт.

111. Тексттеги жардамчы этиштердин кандай маанилерде колдонулганын аныктагыла жана аларды маанилик түрлөрү боюнча көчүргүлө.

1. Бала көзү ачык бойдон магдырап жата берди.
2. Анын көңүлүн айнытып албайын дегенсип, эне учукпай калды. 3. Комуз черткен бала эмне кыларын билбей, ал да момоюп отура берди. 4. Бир маалда Абдыракман башын көтөрө калды.

– Черт!

5. Баланын колундагы комуздун кылдары жүрөктү сайгылап, дирилдей баштады. 6. Бул убакта бирин-сериндеп келген кишилер үйгө толуп кетти. 7. Бала черткен бул күү Талас өрөөнүндө белгилүү болуп бараткан. 8. Келгендер күү аяктаганча, тынч угуп отурушту. 9. Күү аяктап калган. Аңгыча Султаналы кирип келди. 10. Үйдөгүлөр жапырт туруп калышты. 11. Зуура да шашканынан колундагы чынысын таштап жиберди. 12. Комузду кучактай кармаган Атай гана бейкапар керегеге сүйөнүп турду. 13. Ичине муң толгон Субан Султанылыга эркедиби, жаш балача эчкирип ыйлап жиберди.
(К. К.)

112. Кал, жат, бер, кел, бол деген сөздөрдү жардамчы этиш катары пайдаланып, таблицадагы (140-б.) алар менен айкалышуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон бардык чакчыл формаларды маанисине ылайык келген негизги этиштерге жалгоо аркылуу адегенде этиштин татаал формаларын жасагыла, андан кийин аларды катыштырып, чакан аңгеме түзгүлө. Аңгемедеги ар бир жардамчы этиштин ар башка чакчыл формадагы негизги этиштер менен айкалышуусундагы маанилерине байкоо жүргүзгүлө. Эгерде алардын ортосунда маанилик айырма болсо, анын пайда болуу себептерин түшүндүргүлө.

У л г ц:

Кал жардамчы этиш катары (таблицада көрсөтүлгөндөй) төмөнкүдөй чакчыл формалуу этиш менен айкашып, татаал формалуу этишти түзөт: *көрө калды, карай калды, карап калды, жеткени калды.*

§ 35. ЭТИШТИН ТАТААЛ ФОРМАЛАРЫНЫН ЖАСАЛЫШЫ

Этиштин татаал формалары негизги этиштерден жана жардамчы этиштерден жасалат.

М и с а л ы: *Вертолёт Аламөңгүнүн ак кар, көк муздуу ашуусун ашып, булуттан ары көрүнбөй, добушу угулбай кеткенден кийин деле бүткөн бою калчылдап, калыбына келе албай жатты. (Аргасын түгөтүп келаткан коркунучтан Акбара улуп жиберди. Чоң боз бабырган жаңы талпынган балапандарын ээрчитип, бирине бири үч салып, улам бир жерге конуп-учуп жүрүшөт. (Ч. А.)*

Бул сүйлөмдөрдөгү кара менен басылган чакчыл формасындагы этиш сөздөрдүн алгачкы лексикалык маанилери сакталган жана ошондой эле сөз болуп жаткан окуядагы кыймыл-аракеттин негизги түшүнүгүн туюндуруп турат.

М и с а л ы: *Беккул болуп бир топ балдар жүгүрүп барып, көк шибердин арасында жайнап калган буудайды тоокчо терип жеп жатышты. Чуркураган чаржайыт үндөр уламдан-улам күчөй берип, жаман үйдү көтөрүп кетишти. Бурмаке бөкчөңдөп, калтыраган кары колу менен кыдырып, ооруларга суу берип жүрөт. (М. Э.)*

Бул сүйлөмдөрдөгү *жатышты, кетишти, жүрөт* деген жардамчы этиштер *керебетке жатышты, үйгө кетишти, тоодо жүрөт* сыяктуу өзүлөрүнүн баштапкы лексикалык маанилерин сактабастан, негизги этиш билдирген түшүнүктөрдүн кандай мүнөздө өтүшүн туюндуруп турат. Ошондой эле кыймыл-аракеттин үчүнчү жак тарабынан аткарылгандыгын, сөз болуп жаткан учурдан мурда болуп өткөндүгүн билдирип турат.

Этиштин татаал формалары эки сөздөн гана эмес, үч сөздөн да жасалышы ыктымал. Мында биринчи сөзү негизги этиштен, ал эми калган экөө жардамчы этиштерден жасалат.

М и с а л ы: *Людмила Зыкина жаратылышынан берген талантты тынбаган эмгеги менен өргө тартып, өздөштүрүп жүрүп отурган. Ярославлда сүйүк-*

*түң ырчысын төрт саат бою пристанда эл жык-жый-
ма болуп кетпей, жаандын жааганына карабай күтүп
турушкандыгы эле Людмила Георгиевнага болгон эл-
дин сүйүцүсү өчмөк тургай, кайра ого бетер тутанып
жаткандыгын көрсөтүп турбайбы. («КТ»)*

Сүйлөмдөрдөгү этиштик татаал формаларда негизги маани биринчи түгөйлөрү (өздөштүрүп, тутанып) аркылуу берилди да, калган сөздөр (жүрүп отурган, жаткандыгын көрсөтүп турбайбы) алардын маанисин толуктоо, тактоо максатында кошумча мааниде колдонулду.

Этиштин татаал формаларынын жасалышында негизги жана жардамчы этиштердин өз ара орун алуу багыты да туруктуу, тактап айтканда, негизги этиш дайыма мурун, ал эми жардамчы этиштер андан кийин жайгашат.

Чакчылдар менен жак формасындагы этиштердин айкашы же катар келиши дайыма эле этиштин татаал формасын жасай бербейт.

М и с а л ы: *Атасы уулунун суроосуна ыңгайсыздана жылмайды. Атасы уулунун суроосуна ыңгайсыздана түштү.*

Кара менен басылган этиш сөздөр бири экинчисине карата бирдей эле каражат (чакчылдын -а формасы) аркылуу байланышканына карабастан, анын биринчисинде этиштердин (ыңгайсыздана жылмайды) ар бири өзүнүн лексикалык баштапкы маанилерин сактап турат. Ошон үчүн алар маанилик жактан бири экинчисине көз каранды эмес. Сүйлөмдө жеке-жеке сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат. Ал эми экинчи вариантында жак формасындагы этиш (түштү) өзүнүн лексикалык алгачкы маанисинен алыстап калган. Ошондуктан мындай этиштер негизги этишке карата ар дайым маанилик жактан көз каранды болот да, аны менен ажырагыс биримдикте колдонулуп, этиштин татаал формасын жасайт. Демек, мындай түзүлүштөгү катар келген этиштерде алардын жак формасындагы түгөйүнүн өз алдынча лексикалык мааниге ээ, же ээ эместиги негизги милдетти аткарат.

М и с а л ы: 1. *Ит бейтааныш адамга карата айбаттуу үрдү.* 2. *Апасы кызынын билгичтигине ичинен кубанып жылмайды.* 3. *Ит бейтааныш адамга кара-*

та үрүп жатты. 4. Апасы кызынын билгичтигине кубанып турду. Мындагы алгачкы эки сүйлөмдөгү этиш сөздөрдүн ар бири (айбаттуу үрдү, кубанып жылмайды) өз алдынча турганда мааниге ээ, ал эми акыркы эки сүйлөмдөгү этиш сөздөр татаал формалуу этиштер болуп саналат.

113. Тексттердеги этиштин татаал формаларынын тутумундагы негизги жана жардамчы этиштерди белгилегиле. Негизги жана жардамчы этиштердин мүнөздүү белгилерин айтып бергиле. Эки жана үч сөздөн жасалган этиштин татаал формаларын өз-өзүнчө жазгыла.

ЖЫЛКЫ

I

Жуматай Көк-Түздө чачырап жүргөн жылкылардын четине келгенде асмандагы кара булуттар ого бетер оордоп, аба ным тарта баштаган эле. Ана, так төбөдөн чарт жарылып, күн күркүрөдү. Кандайдыр бир дөө шапалак менен булуттарды тиле-тиле чаап жаткансып, булут арасына көз уялткан тилимдер түштү...

Жылкылар кошкуруп, туяктар дүпүрөй баштады. Мына, кара айгыр айбаттуу кишенеди. Ал бээлерди бир жерге үйрүп аткандай. – А-а-а-у-у!.. Түнкүсүн, тоо арасында, карышкыр алыстан улуса да, бүт тоо жаңырыктап, карышкырдын кайдан улуп атканы билинбей калат. Жылкылар кайсы тарапка агыларын билбей, Көк-Түздүн орто ченинде дүпүрөп турганын сезди бала. Көөдөй түндөн алардын карааны көрүнбөйт, ажыратып болбойт. – А-а-а-у-у!.. – Бүт тоо жаңырыктады.

Жылкылар дүпүрөп, төрдү көздөй салганын сезди бала. Ошондо ал шашкалактап атын теминип, жылкыларды тосмой болду. Бирок астындагы аты улам мүдүрүлүп, көзгө сайса көрүнгүс түндөн сестенип, чуркачудай эмес. Ошондо ал жонундагы мылтыгын ала коюп, асманга каратып туруп атып жиберди. Ошо тапта, асман да күрс-тарс этип, мылтыктын атылганын басып кетти. Чагылгандын көз уялткан нуру Көктүздү эки-үч курдай жайлап өттү. Бала жылкылар төрдүн оң тарабындагы Көк-Жарды көздөй жапырылып баратканын көрө койду. Жүрөгү шуу эте түштү. Анткени ал жер өтө бийик эле,

эгер андан жылкылар учса, бири да тирүү калмак эмес. Жардын түбүндөгү коргулга түшүп, баарынын талпагы жайылмак.

– Ка-а-айт! Ка-а-айт! – Жуматай эки колун оозуна сурнай сыяктанта болгон кудурети менен кыйкырды. – Ка-а-айт! Баланын үнүн уктубу, Кара айгыр кишенеп жиберди. Анан туяктар дүпүрөй калып токтоп калышканысыды. – Ка-а-айт! – Бала болгон үнү менен дагы айкырды. Ана, туяктар кайра тилге кирди, дүбүрөй баштады. Жуматай жылкылардын дүбүртү жакындап келатканын сезди. Кубанганынан дагы айкырды: – По-по-по-о-о-о-о!

Дүбүрт өтө чукул кирип келгенсиди. Калың жылкынын селдей каптаган илеби билине баштады. Ошо тапта, алдындагы тору ат келаткан калың дүбүрттөн сестенип, кошкуруп, өзүнөн өзү эле балага ээ кылбай, тизгинге баш ийбей, үстү жактагы этекти көздөй чыга берди. Тигине, миң сан дүбүрт, кошкурук-бышкырык жер дүңгүрөтүп кирип келди да, алиги бала турган жерден селдей каптап өтө берди...

II

Жуматайдын торуга аябай ачуусу келип, аны камчы менен башка-көзгө койгулап, тилдеп атты. Бирок үрккөн жылкылардын калың дүбүртүнөн анын үнү да, камчысынын чыпылдаганы да угулбады. Калың дүбүрт эми батыш тараптагы жыш карагайды көздөй бет алды.

– А-а-а-у-у-у-у! – Карышкырдын кайдан улуп атканы белгисиз, бүт тоо кайрадан жаңырды. Калың дүбүрт уламдан-улам алыстап баратты. Жуматай карышкыр жалгыз эмес экенин, алар дал ошол калың карагай тараптан улуп атканын сезген эле.

– Ка-а-айт! – Эми жаны чыга дагы кыйкырды. Бирок анын үнү калың дүбүрттөн жылкыларга угулмак эмес. Ошондо ал мылтыгына чапталуу кур дүрмөттөн дагы салып, жылкылар кетип бараткан тарапты каратып туруп атып жиберди да, соңунан: – Ка-а-айт! – деп бакырды. Дүбүрт улам акырындап, улам акырындап барып токтоп калгансыды. – Ка-а-айт! – Бала эки колун оозуна сурнайдай кыла коюп, дагы бакырды. Дүбүрт токтоп калгандыктан анын үнү эми жылкыларга шашпай жетти. Тигине,

Кара айгыр баланын кыйкырыгына жооп кыла кишенеп жиберди. Кийин дүбүрт кайра башталды. Ал эми кайра жакындай баштады. Түз эле баланы көздөй келатты. Ошол кезде асман чарт жарылып, жарк-журк күн күркүрөдү. Өзүн көздөй каптап келаткан калың жылкыны бала даана көрдү. Эми, кубангандай дагы кыйкырды.

Тигине, калың дүбүрт чукулдай берген кезде тору ала качып, кайрадан четке чыга берди... Жылкылар шуу-шуу этип, баланын тушунан дагы өтө берди. Эми алар кайрадан Көк-Жарды көздөй бет алды. Баланын кыйкырыгы калың дүбүрттөн угулмак эмес, бирок ал жаналы калбай кыйкыра берди. Тизгинге ээ бербей алып жүрүп кеткен торуну башы-көзүнө карабай камчыга алды. – А-а-у-у-у! – Тоолор кайрадан улуй баштады. Жылкылар ого бетер үркүп, дүбүрт күчөдү. Ал дүбүрт уламдан-улам алыстай баштады. (О. А.)

114. Төмөнкү тексттен этиштин татаал формаларын жана жөнөкөй этиш сөздөрдү тапкыла. Этиштин татаал формаларынын жасалышын аныктагыла.

... Асман күр-р, шар-р этип, кайрадан калайман түштү. Кара айгыр баштаган жылкылар калың тилке болуп удургуп баратканын көрдү. Эми бала алдындагы торуну сабалап, алардын артынан айкырып чаап жөнөдү. Көзгө сайса көрүнгүс боло түшкөн көөдөй түндө ат жакшы чуркай албады. Ошентсе да камчынын уусу өтүп кеткен жаныбар мүдүрүлгөнүнө карабай чуркап баратты.

– Ка-а-айт! – Баланын үнү дагы угулбай калды. – Ка-а-айт! – деди дагы.

Жуматай эми чаап бараткан бойдон мылтыгын дүрмөттөп, асманга каратып бир койду. Артынан дагы кыйкырды.

Калың дүбүрт эми гана акырындап: алды жактан Кара айгырдын жылкыдан бөтөнчө кошкуругу угулду. Бала ушу көзгө сайса көрүнгүс түндө анын кошкуругун жазбай тааныды. Ал мылтыкты чаап баратып кайра дүрмөттөп дагы атты, дагы кыйкырды. – Ка-а-айт!

Ушул өз үнү өчө электе ал жылкылардын бир капталына илээшип калды. Байкаса, жылкылар оң жагында дүпүрөп бараткан экен. – Ка-а-айт!

Кара айгыр дагы айбаттуу кишенеди да, жылкылардын алдын кайыра баштады. Дүбүрт акырындай берип

уюлгуй түштү. Эми бала калың жылкынын арасында калды. Сүрдүгүү, жөөлөшүү, кошкурук, бышкырыктан баланын үнү угулар эмес. Тигине, Кара айгыр кишенеп, кайра алдыга түшүп, бүтүндөй жылкы анын артынан селдей агып, келген жолу менен кайра агылды... Жылкылар өлөр-тирилерине карабай сызып баратты. Үстүндөгү баланы эчак унутуп калган тору элигиш, эми туш келди урунуп-беринип, топ жылкыга кошулуп жин ургандай сызды. (О. А.)

§ 36. ЭТИШТИК ТАТААЛ ФОРМАЛАРДЫН ТҮРЛӨРҮ

Чакчыл формасындагы негизги этиштер менен жардамчы этиштердин тутумунан турган этиштин татаал формалары өзүлөрүнүн берген маанилери боюнча ар түрдүү болушат: 1. *Бабам Манас колдо деп, кутурган тиги калмакты качырып сала бергени.* 2. *Ниязбек калтаарыган колдору менен терин аарчыды да, күлүмүш болду.* 3. *Үйүр-үйүр жылкылар, жайыт толо малдарды айдап кетип жатышты.* (Ч. Н.)

Мисалдардагы этиштик татаал формалар кыймыл-аракеттин маанисин биринчи учурда күтүлбөгөн жерден тезинен өткөндүгүн, экинчиде жасалма мүнөздө экендигин, үчүнчүдө анын созулушун билдирип турат.

Этиштик татаал формалардын мындай ар түрдүү мааниде колдонулушу аларды уюштуруучу каражаттардын мүнөзүнө (негизги этишке жалганган формаларга жана көмөкчү этиштин маанилик оттенкаларына) тыгыз байланыштуу болот. Демек, ушул өзгөчөлүктөрүнө карата этиштик татаал формалар төмөнкүдөй негизги маанилик топторго бөлүнөт.

§ 37. КЫЙМЫЛ-АРАКЕТТИН УЗАККА СОЗУЛУШУН БИЛДИРҮҮЧҮ ЭТИШТИК ТАТААЛ ФОРМАЛАР

Негизги этишке *-а//, -е//, -й* жана *-ып* чакчыл формалары жалганат да, ага *жат, отур, тур, жүр, кел, бер* деген жардамчы этиштер айкашып, кыймыл-аракеттин узакка созулушун же кайталанышын билдирет: 1. *Жайлоонун салкын жели бир калыпта эбелектеп ойной берди.* 2. *Төрт үйдүн ортосунда акты-каралы быкылдаган көп кой жуушап жатты.* (М. Э.)

Мисалдардан көрүнүп тургандай, мындай этиштик татаал формалар аркылуу берилген кыймыл-аракет сөз жүрүп жаткан учурда бүтпөйт, анда бүтүү чеги да көп көрсөтүлбөйт. Тек гана анын ошол сөз жүрүп жаткан учурда болуп жаткандыгы жана андан ары да созулары көрсөтүлөт.

§ 38. КЫЙМЫЛ-АРАКЕТТИН ТЕЗДИК МЕНЕН КАПЫСТАН БОЛУП ӨТКӨНДҮГҮН БИЛДИРҮҮЧҮ ЭТИШТИК ТАТААЛ ФОРМАЛАР

Тездик менен капыстан болуп өтүүчү кыймыл-аракет чакчылдын *-а//, -е//, -й* формасындагы негизги этиш менен *түш, кал, кой* деген жардамчы этиштердин жана *-ып* формасындагы чакчыл этиш менен *жибер* жардамчы этишинин айкалышынан жасалат. 1. *Артыкча сак, этият келаткан Батийна сестейе калды.* 2. *Өкүнгөн, ардыккан Тургунбай жаш балача эчкирип, шолоктоп ыйлап жиберди.* (Т. С.) 3. *Бекежандын аты ийрелеңдеп барып, жээкке чыга калды.* (И. М.)

§ 39. КЫЙМЫЛ-АРАКЕТТИН АЗ ЖЕРДЕН ИШКЕ АШПАЙ КАЛГАНДЫГЫН БИЛДИРҮҮЧҮ ЭТИШТИК ТАТААЛ ФОРМАЛАР

Кыймыл-аракеттин башталып барып аягына чыкпай, же аз жерден ишке ашпай калышы дайыма үч сөздөн турган татаал формалар аркылуу берилет. Анын биринчиси негизги маани берүүчү бөлүк катары келет да, кийинки экөө аркылуу кошумча маани берилет. Грамматикалык түзүлүшү жагынан биринчи маани берүүчү негизги бөлүгү **-ып**, экинчиси **-а//**, **-е** формасындагы чакчылдан, үчүнчүсү жак формасындагы **ташта**, **жазда** деген маанилеш жардамчы этиштерден болот: 1. *Боз чаңгыл тартып албууттанган тоо суусу Гафуну ат-маты менен көмөлөтүп коюп кете жаздады.* 2. *Тиякка эрте жетели деп жатып, сени сууга агызып ала жаздадым.* (И. М.)

Эскертүү: Өтө аз санда болсо да кыймыл-аракеттин аз жерден ишке ашпай калышы **-ып** формасындагы негизги этиш менен кыймыл атоочтун **-мак** формасы жалганган *сал*, *кал*, *жибер* деген жардамчы этиштин тутуму аркылуу да уюшулат: *Сиз айтпаганда, атып салмакмын.* (И. М.)

§ 40. КЫЙМЫЛ-АРАКЕТТИН МАКСАТКА БАГЫТТАЛГАНДЫГЫН БИЛДИРҮҮЧҮ ЭТИШТИК ТАТААЛ ФОРМАЛАР

Негизги этишке чакчылдын **-ганы** формасы жалганат да, ага *бар*, *тур*, *кел*, *чык* деген сыяктуу жардамчы этиштер айкашуу аркылуу бир максатка багытталган кыймыл-аракет берилет: 1. *Алардын көпчүлүгү жайынча оюн-шоок көргөнү келгендер болсо, айрымдары — атайын кыз көргөнү, кыз жактырганы келгендер.* (Т. С.) 2. *Анан эмне, жайлоого кымыз ичип, таза аба жутуп дегендей, эс алганы келбегенде...* (К. К.)

Мындай маанини билдирүүчү этиштик татаал формалар аркылуу аткарылган кыймыл-аракет толук иштелип бүткөн болот.

§ 41. КЫЙМЫЛ-АРАКЕТТИН ИШКЕ АШУУГА ДАЯР ЭКЕНДИГИН БИЛДИРҮҮЧҮ ЭТИШТИК ТАТААЛ ФОРМАЛАР

Кыймыл-аракеттин башталууга же ишке ашууга даяр экендиги чакчылдын *-ганы* формасы жалганган негизги этиш менен *тур, кал* деген сыяктуу жардамчы этиштердин айкашы аркылуу берилет. 1. *Оттун алоолонгон жалыны кичине басаңдаса эле, карышкырлар кол салганы турат.* (К. Б.) 2. *Бир күнү Жоломан экөөбүз сүйлөшүп жатсак, койлорубуз кошулганы калыптыр.* (М. Э.)

§ 42. КЫЙМЫЛ-АРАКЕТТИН ЖАСАЛМА МҮНӨЗДӨ ЭКЕНДИГИН БИЛДИРҮҮЧҮ ЭТИШТИК ТАТААЛ ФОРМАЛАР

Негизги этишке атоочтуктун *-ган* жана кыймыл атоочтун *-мыш* мүчөсү жалгануу менен, ага *бол, эт* деген жардамчы этиштер айкашкан этиштик татаал формалар аркылуу жасалма мүнөздөгү кыймыл-аракет уюшулат: 1. *Ал ыйлаганын сездирбеске тырышып, көзүн жеңи менен басып, демин ичине алып олтуруп, күнү тыңшамыш болду.* (Т. К.) 2. *Сатаров эмнегедир кыңкыстамыш этти.* (К. А.)

§ 43. КЫЙМЫЛ-АРАКЕТТИН БҮТКӨНҮН, ТОЛУК ИШКЕ АШКАНЫН БИЛДИРҮҮЧҮ ЭТИШТИК ТАТААЛ ФОРМАЛАР

Кыймыл-аракеттин толук иштелиши, аякталышы чакчылдын *-ып* формасы жалганган негизги этиш менен *сал, кой, чык, кал, бил, бүт, кет, ташта* деген жардамчы этиштердин айкашы аркылуу берилет: 1. *Кабыл айтканы жатса, кемпир анын сөзүн бүтүрбөй жулуп кетти.* (Ш. А.) 2. *Мына, Бекежан иним, түнөй турган жерге да келип калдык, — деди Гафу.* (И. М.)

115. Тексттен этиштин татаал формаларын таап, аларды маанилик түрлөргө ажыраткыла жана ажыратуунун себептерин түшүндүргүлө.

1. Жунгар аскерлеринин ач кыйкырыгы кыргыз айылын үч көтөрүп кеткендей болду. 2. Ниязбек баатыр болбосо, ойроттор кыргыз айылын тыйпыл кылып чапканы турат. 3. Бирок алардын алы эмнеге жетмек. 4. Кечке чейин талашып олтуруп, ойроттун ханы акыры байгеден үлүшүн бөлдүрүп алып, конок болуп бербей, тоо таянып кетип калышты. 5. Кыргыздар болсо жай-жайына эс алганы тарады. 6. Арадан эки күн өтү. 7. Кыргыз айылында той дагы эле уланып жатты. 8. Аңгыча майдандын борборуна кула айгыр минген карыя чыга келди. 9. Эл тымтырс боло түштү. 10. Аксакал кула жоргону салдырып четке чыга берди. 11. Майдандын ортосуна эл коштогон үн менен бир кара тоголок баатыр чыга келди. 12. Кайрадан эл тынчый түштү. 13. Тиги тараптан сайышка денеси чулу бир жаш жигит чыкканы калган. 14. Аңгыча андан озунуп, бир узун жоокер майдандын ортосуна чаап чыкты. (Ч. Н.)

116. Тексттеги этиштин татаал формаларынын жасалыш жолдорун аныктап, ошого ылайык алардын кандай мааниде колдонулганын айтып бергиле. Ал маанилердин кандай каражаттар аркылуу уюшулганын түшүндүргүлө.

1. Мына! Кырдын жогорку мизи оттук тийгендей чачыла түшкөнсүдү. 2. Тоонун кырбуусун бирөө тиретип жаткандай, чачыраган оттуу нур өрөөнгө аба жарып төгүлүп түштү. 3. Күндүн нуруна адеп чайынган кыр-кырлар кызара бөртүп күлүп жибергенсиди. 5. Заматта тоо арасына өмүр-жашоонун жылуу демин үйлөп кеткенсиди. (И. М.) 6. – Деле унута албай койдун, – деди эркек таарындай. 7. Аял эмне кылам дегендей улутунуп койду. 8. Экөө эмне жөнүндө сүйлөшүштү билбей туруп калышты. 9. Сөздөрү ушуну менен бүтүп калгандай болду. 10. – Менин бөлөм бар эле. Тиш доктор болчу. Ошко кетип калыштыр, – өкүнүмүш болду. Аял үндөбөдү. 11. – Ушинтип эле кирип калдык, – деди эркек оңтойсуздана. 12. – Келип тургула, – деди аял баягысындай эле. 13. – Телефон аркылуу кабарлашып турсаң. 14. Эркек башын ийкеди. Үндөшпөй калышты. Аял ордуна козголгону калды. Эркек алактап шашып кетти. 15. – Ку-

баттан сени сурап калсам: – Жүрөт, чоң болуп кеткен, – дейт. Аял жылмайган болду. (Б. У.)

117. Муну да жогоркудай иштегиле.

1. Кош тарабын арчалуу аска курчаган капчыгай бара-бара тээ ылдыйда чалкып жаткан Талас өрөөнүнө кошулуп кетет. 2. Айткандай эле, Таласың жер соорусу турбайбы, – деп койду жолоочу өзүнчө. 3. Кош капталы чер токой, бууракандап агат дайрасы, ал тараптан соккон салкын жел жолоочуну элиртип жиберди. 4. Жигит ажайып кооздукка дагы бир сыйра карап алды. 5. Жигит аттын башын түз эле ошол боз үйгө бура тартты. 6. Эшик алдында жаткан чоң сары тайган азууларын арсайта ырылдап коё берди. 7. Ордуна атып туруп, чындап эле качырганы калды. 8. Чукул кирип келген кашка айгыр жалт берди. 9. Байкоосуз келаткан жигит ат үстүнөн ооп кала жаздады. 10. Ал аңгыча үйдөн ак сакалын жайкалткан карыя чыга келди. 11. Сөөктүү кең далысына чапанын желбегей жамынып алыптыр. 12. Аргымагың туйлатып, Таласка келип калыпсың, баатыр. Байбиче, коноктун атын ал да, орун салып жибер. 13. Арадан үч күн өтүп калган. 14. Акыры той болор күн да келип жетти. 15. Өрөөндүн баш-аягынан агылып эл келе баштады. 16. Айылдан алыс эмес жерде бир үйүр жылкы жайылып жүрдү. 17. Түшкө жуук кыргыздардын айылына калмактар келип түштү. Өздөрүнчө үй тигип, чардап жатып калышты. 18. Оюн-зоок болот деп жарчылар чууну салганда гана, алар кыргыздарга жандап барган болушту. 19. Ал аңгыча кең көкүрөк, бою пас айгыр минип, ортого окторулуп чыга келди калмактын баатыры. 20. Ниязбек баатыр токтоно албай атына ыргып мингенин өзү да сезбей калды. (Ч. Н.)

118. Этиштик татаал формалар канча сөздөн турганын аныктагыла, алардын негизги жана жардамчы түгөйлөрүн атап, кандай мааниде колдонулганын айтып бергиле. Ал маанилердин кандай каражаттар аркылуу уюшулганын түшүндүргүлө.

1. Ормон асманды карап койду. 2. Мына ошол карашында көзүнө көпүрө менен келаткан аял уруна түштү. 3. Суусардын өзү. Ормондун картайып бараткан жүрөгү бир жолу туйлап алды. 4. Бул көрүнүш согуш жылдарында калып кеткен башка бир көрүнүштү элестетип

жиберди Ормонго. 5. – А-а, сенсиңби, Суусар, – деди ал жылмайымыш болуп. (М. Га.) 6. Кечке иштеп чарчандыктан жөн эле кыйшайсам, уйкуга жүрүп кеткени турам. (Н. Б.) 7. Көк мелжиген аскарлуу тоолор мунарыкка сүңгүп кетет. (Ч. Н.) 8. Бир нече жолу ишин таштап кетип кала жаздады. (И.М.) 9. Аңгыча жайытта жүргөн бардык мал күтүрөп, короого да айдалып келип калды. (М. Э.) 10. Тайызга жакындаганда, Гафунун аты жээкке чыга качканы калган эле. (И.М.)

КЕП МАДАНИЯТЫ

Айтуучу же жазуучу кандайдыр бир окуя, кубулуш жөнүндө сөз кылганда, андагы айтылып жаткан ойдун кырдаалына жараша кыймыл-аракет ар кандай мүнөздө өтүшү мүмкүн. Айталы, капысынан, чукулунан, же узакка созулган, кээде аз жерден ишке ашпай калган, же жасалма мүнөздө ж.б. кыймыл-аракет аркылуу берилүүчү мындай маанилер тилде, негизинен, этиштин татаал формалары аркылуу ишке ашырылат.

М и с а л ы: *эжем шаардан келди – эжем шаардан келип калыптыр – эжем шаардан келгени жатат.*

Биринчи мисалдагы жөнөкөй этиште кыймыл-аракеттин тек гана болуп өткөндүгү көрсөтүлсө, экинчи учурда анын этиштин татаал формасы аркылуу берилишинде капыстан, күтүлбөгөн жерден болуп өткөндүгү, ал эми үчүнчүсүндө кыймыл-аракеттин ишке ашууга даяр экендиги жөнүндө маанилер берилди. Демек, этиштик татаал форманы колдонуу кыймыл-аракеттин кандайдыр бир өзгөчө түрдүк маанилерин берүү зарылдыгы менен тыгыз байланыштуу болот.

Этиштин татаал формаларынын маанилик жактан түрлөнүшү боюнча анын уюшулушунун, негизинен, төмөнкүдөй жолдорун белгилөөгө болот.

1. Жардамчы этиштердин негизги этиштерге карата болгон ошол учурдагы маанилерине (оттенокторуна) байланыштуу.

М и с а л ы: *жур, жат, тур* деген жардамчы этиштер негизги этиштер менен айкашып, негизинен, узакка созулуучу, дайыма болуп туруучу маанини бил-

дирет: *келип жүрдү, окуп жүрөт, ойлоп жатты, келе жатат, күн жаап турат, карап турду ж. б.*

Ал эми *жибер* менен айкашкан негизги этиштер кыймыл-аракеттин тездик менен аткарылганын билдирет: *чаап жиберди, атып жиберди.*

Жаздады (таштады) жардамчы этиши негизги этиштеги берилген кыймыл-аракеттин аз жерден ишке ашпай калганын туюндурат: *жыгылып кете жаздады, айтып коё жаздады ж. б.*

2. Негизги этишке жалгануучу чакчыл жана кыймыл атоочтук формалар да этиштин татаал формаларынын маанилик жактан түрлөнүшүнө таасир тийгизет:

Эркин отту

жазып салды,
 жаза салды

Биринчи учурдагы чакчылдын *-ып* формасы аркылуу уюшулган этиштик татаал формада кыймыл-аракеттин толук иштелиши жай мааниде берилсе, экинчи учурдагы анын *-а* формасы аркылуу уюшулушунда кыймыл-аракеттин капысынан болгондугу, тездик менен иштелгендиги көрсөтүлдү.

Демек, этиштик татаал формаларды колдонуунун зарылдыгын, алардын маанилеринин түрлөнүшүн жана ал маанилерди берүүдөгү тилдик каражаттарды туура пайдалана билүүнүн жолдорун практикалык жактан өздөштүрүү үчүн жогорку учурларды эске алуу талап кылынат.

119. Этиштик татаал формаларды жөнөкөй этиштерге айландыргыла жана алардын ортосундагы маанилик айырмачылыктарды түшүндүргүлө. Этиштик татаал форманы колдонуунун зарылдыгы эмнеде?

У л г ц:

Канчык кызуусу менен мүйүздөн бошонуп чыкты.
Канчык кызуусу менен мүйүздөн бошонду.

1. Канчык кызуусу менен мүйүздөн бошонуп чыкты, дөбөттүн артына жашынам деп баратып, өзүнөн өзү томолонуп кетти. 2. Жаратынын ооруганына чыдабай кыңшылап, капталын тиштегилеп жиберди, турган ордунда уюл-

гуп, чарк айлана баштады. 3. Өзү менен өзү алек болуп калды, эмнегедир чайпала кетип да жатты. 4. Дөбөт ага карагысы келбеди. 5. Маралдын тамагынан куюла баштаган кандан көзү өтүп баратты. 6. Өзүнүн жараатын өзү тиштеп, ийиктей тегеренип кала берген канчыкка карап да койбоду. 7. Ысык кандын куйкум жытына мас болгон көңүлү аны ого бетер өжөрлөнтүп баратты. 8. Ашуунун алдына келгенде, Марал акактап жүрбөй калды, чубуруп агып бараткан канынын токтобогонунан алсырап баратты. 9. Солуктап туруп калды. 10. Эми көк жал аларды мурдагыдай кез келди качырып сала бербеди. 11. Маралдын кансырап жыгыла турган учурун күттү. 12. Ак Бугу кебелбей жатып алган карышкырды бир нече ирет качырып сүрдүктүрдү. 13. Бирок ойт берип чыга берген көк жалга мүйүзү да жетпей жатты. 14. Барган сайын кансырай берген маралын алдына салып айдап алды. 15. Кыламык кар жааган бийик ашуунун боорунда үч караан ээрчишип бийиктей беришти. 16. Ак Бугу мындай өжөр карышкырды мурда көрбөгөн чыгар. (И. М.)

120. Тексттеги жөнөкөй этиштерди негизги этиш катары пайдаланып, анын маанисине ылайык келүүчү жардамчы этиштерди тапкыла да, этиштик татаал форма түрүндө өзгөртүп түзгүлө. Экөөнүн ортосундагы маанилик өзгөчөлүктөрдү түшүндүргүлө.

У л г ц:

Марал эң акыркы күчүн жыйнап обдулуп турду. — Марал эң акыркы күчүн жыйнап обдулуп тура калды.

Биринчи учурда кыймыл-аракеттин тек гана аткарылышы берилсе, экинчи учурда анын аткарылышынын капыстан, тез арада болуп өткөндүгү жөнүндө маани берилди.

1. Марал эң акыркы күчүн жыйнап обдулуп турду. 2. Кар баскан ашууга кетүүчү чыйыр жолду карай жан талашты. 3. Көпкө чыдабады. 4. Казандай ташты аттап өтүүгө чамасы келбей, бөк түшүп жыгылды. 5. Марал ыйлагандай көз жашын чубуртту. 6. Тумандай баштаган көзүнүн тушунан аны жыттап, энтигип турган Ак Бугунун жылуу демин сизди. 7. Айла канча, эң акыркы каны менен асыл жанынын кошо чыгышын күттү. 8. Ал күткөн мүнөт да келди. 9. Жашоонун булагы какшыды.

10. Жана эле суналып бой керген кара көз марал заматта солуган сулп этке айланды. 11. Ак Бугу көргөн көзүнө ишенбеди, төрт бутун сунуп кыймылсыз жаткан маралды түрткүлөп айланчыктады. 12. Кандын жытына чыдабай, жер чапчып өңгүрөдү, жанындагы таштарды туш келди ызалуу сүзгүлөдү. 13. Анан акмалап аңдып турган көк жалды дагы качырды. 14. Карышкыр каарына келген Ак Бугудан жаа бою дыргаяктап качты. (И. М.)

121. Этиштик татаал формалардын тутумундагы жардамчы этиштерди сүйлөмдүн жалпы мазмунун бузбастан, мүмкүн болгон башка жардамчы этиштер менен алмаштыргыла. Алардын тексттеги жана кийинки өзгөргөн варианттарындагы маанилерин салыштыргыла. Эгер маанилик жактан өзгөрсө, анын себебин түшүндүргүлө.

У л г ц:

Күн көнөктөп жаап	—	турат. жатат. кирди. келди. жиберди.

Биринчи эки учурда (*жаап турат, жаап жатат*) кыймыл-аракеттин эбактан башталып, дагы узакка созулары, экинчи эки учурда (*жаап кирди, жаап келди*) кыймыл-аракет жаңы гана башталгандыгы жөнүндө берилди. Ал эми үчүнчү учурда (*жаап жиберди*) кыймыл-аракеттин тездик менен капыстан болуп өткөндүгү көрсөтүлдү. Демек, жогорку этиштик татаал формалардын маанилик жактан өзгөрүшү андагы колдонулган жардамчы этиштердин мааниси менен байланыштуу каралат.

1. Күн көнөктөп жаап турат. (К. Б.) 2. Ал онтоп, ыңкыстап, чалкасынан созулуп жата берди. (Т. С.) 3. Чотурдун башы маң, бир азга дендароо боло түштү да, колундагы акты кагаздарын тытып салды. («КМ») 4. Андан ары жөн-жайды сураштыра кетти. (И. М.) 5. Алар тоодон айдалып келген малдарды бат эле санап коюшту. (М. Э.) 6. Чатырдан алыс эмес, шамал тийбеген ыктоого от жагып салышты. 7. От алоолоп күйгөнчөктү сууган аттарды суунун боюна тушап коюшту. (И. М.) 8. Баланын көзү комуздан өтүп баратты. (К. К.) 9. Ни-

язбек белестин кырына чыкканда, Талас өрөөнү ажайып көрүнө баштады. (Ч. Н.)

122. Айт, кел, күл, ойно, оку, укта деген сөздөрдүн ичинен үчөөнү негизги этиш катары пайдаланып, аларды мүмкүн болгон грамматикалык формалар аркылуу өзгөртүп, мүмкүн болгон жардамчы этиштердин айкашында сүйлөм түзгүлө. Алардын ар бир учурдагы маанилерине мүнөздөмө бергиле жана ал маанилердин келип чыгышындагы факторлорду түшүндүргүлө. Эгер, мүмкүн болсо, төмөнкүдөй схеманы пайдалансаңар да болот.

Эшмат айылдагы досуна кат жаз —

- + а баштады.
- + а койду.
- + а салды.
- + ып койду.
- + ып таштады.
- + ып жиберди.
- + ып турат.
- + ганы жүрөт.

123. Этиштик татаал формалардын тутумундагы негизги этиштердин грамматикалык формаларын сүйлөмдүн мазмунун бузбастан, мүмкүн болгон башка формалар менен алмаштыргыла. Аларды өз ара салыштыруу аркылуу андагы маанилик айырмачылыктарды айтып бергиле жана түшүндүргүлө.

Ү л г ы:

Жолоочу айланасын аяр —

карап карай караганы	}	калды.

Биринчи учурда кыймыл-аракеттин ишке ашкандыгы, экинчисинде анын тез арада капыстан болуп өткөндүгү жана үчүнчүсүндө кыймыл-аракеттин ишке ашууга даяр экендиги жөнүндө маалыматтар берилди. Демек, этиштик татаал формалардын маанилик өзгөрүшү бул жерде негизги этиштерге жалганган чакчыл формалардын таасирине түздөн-түз байланыштуу.

1. Жолоочу узак жолдо чаалыккан аттын тизгинин тартып, белиндеги жебе салынган саадакты оңдоп койду да, айланасын аяр карап калды. (Ч. Н.) 2. Мени жан-дили менен аяган, жакшы көргөн асыл жеңем бир кезде дирилдеп, ачууланып кетти. (Т. С.) 3. Жыбыттан чыккан Гафуну алиги экөө бурулуп карап калышты. (И. М.)

4. Көк майсандан жай алган чакан айылдан анча алыс эмес жердеги капчыгайдан салт атчан киши чыга келди. (Ч. Н.) 5. Ал жерде убакты-убакты менен же аркы беттен, же бу беттен трактордун фараларынын оттору көрүнүп калат. 6. Баланы дыргаяктатып барып, куйругун чычаңдатып токтоп калды өгүз. (М. Э.) 7. Аңгыча тиги өйүздөн сегиз канат даңкайган боз үйдүн карааны көрүнө калды. (Ч. Н.) 8. Өтө берип кайра кылчайсам, келин дагы жалт бурула карап калган экен. (М. Э.) 9. Бир убакта күүлдөгөн үндөр басылып, эл саамга дымый калды. (Ч. Н.) 10. Бирин-серин жүргүнчү каршы алдыбыздан кезигип калат. (Н. Б.) 11. Саркерлер дуу этип тура калышты. (Т. К.)

124. Окуп, этиштин татаал формаларын таап, анын тутумундагы негизги этишти сүйлөмдүн маанисине (контекстке) ылайык мүмкүн болгон синонимдер менен алмаштыргыла. Алардын контекст үчүн мааниси бирдейби? Кайсынысынын мааниси контекстке ылайык келет, эгер келбесе, эмне үчүн экиннин түшүндүргүлө.

Ү л г ц:

*Ошондон кийин экинчи ал айылга барбай калдым. —
Ошондон кийин экинчи ал айылга каттабай калдым. —
Ошондон кийин ал айылга экинчи жолобой калдым.*

1. Маралдын музоосунун баркы ого бетер көтөрүлүп калды. 2. Колго көнгөн неме анда-санда күтүлбөгөн эле жерден антаңдап чуркап калчу. 3. Ал биринчи кар түшкөндөн баштап, айылга көп келбей калды. 4. Анын үстүнө чоочун иттер кубалай берип, үркүтүп да коюшту. (И. М.) 5. Иштин жайын билгенден кийин унчукпай калдым. («АТ») 6. Осмонбек ырчыны машинага чейин узатып барышты. (К. Б.) 7. Бирин-серин жүргүнчүлөр каршы астыбыздан кезигип калат. 8. Кезиккендердин баарысы таятама салам берип өтүшөт. 9. Биз дагы эле жол жүрүп бара жатабыз. 10. Бала кездеги кайдагы бир ыры эсине түшөбү, таятам анда-санда кыңылдап коёт. 11. Эмнегедир Тазабек байкем биздикине көп каттабай калган. 12. Кез-кез Тазабек байкем, аны менен ойногонум эсиме түшөт. (Н. Б.)

§ 44. ЭТИШТЕРДИН АЙКАШУУСУ АРКЫЛУУ ЖАСАЛГАН ТАТААЛ ФОРМАЛАР ЖАНА АЛАРДЫН ТҮРЛӨРҮ

Татаал этиштин тутумунда турган жардамчы этиштердин кошумча маанилери бирдей эмес. Ошондуктан алар төмөнкүдөй үч түргө бөлүнөт:

1. Кыймыл-аракеттин узакка созулушун билдирүүчү жардамчы этиштер;

2. Кыймыл-аракеттин багытталышын билдирүүчү жардамчы этиштер;

3. Кыймыл-аракеттин толук иштелишин билдирүүчү жардамчы этиштер.

Кыймыл-аракеттин узакка созулушун *бер, тур, жүр, отур* деген сыяктуу жардамчы этиштер уюштурат. Мында кыймыл-аракеттин бүтө турган чеги айтылбайт.

М и с а л ы: *берип жиберди, тура жөнөдү, отура берди, жүрүп отурду* ж. б.

Кыймыл-аракеттин багытталышын *бар, кел, кет* деген жардамчы этиштер чакчылдар формасындагы негизги этиштер менен айкалышып, кыймыл-аракеттин белгилүү бир жакка багытталгандыгын туюндурат: *барып келди, айта барды, келип кетти* ж. б.

Кыймыл-аракеттин өткөн бир мезгилде же сөз болуп жаткан учурда толук иштелип бүткөндүгү *бол, чык, кал, ал, жибер, кой, сал, ташта* деген сыяктуу жардамчы этиштер менен уюштурулат.

М и с а л ы: *карап чыктык, ыйлап жиберди, карай салды, болуп жатты, калып калды, алып салды* ж. б.

Мына ушундай маанилерди туюндурууда негизги этишке жалгануучу чакчыл формалар менен жардамчы этиштердин ич ара айкашуусу ар түрдүү келет.

Чакчыл формасындагы негизги этиштер менен жардамчы этиштердин тутумунан турган этиштин татаал формалары өзүлөрүнүн маанилери боюнча ар түрдүү келишет:

М и с а л ы: 1. *Меймандар көпкө күттүрбөй, бат эле келип калышты.* 2. *«Көп суур ийин казбайт, казса да терең казбайт» дегендей алар эптеп эле жардам бе-*

римиш болушту. 3. Конференцияга чакырылгандардын айрымдары кечигип келип жатышты.

Биринчи мисалдагы этиштик татаал формалар кыймыл-аракеттин маанисин күтүлбөгөн жерден тезинен өткөндүгүн билдирип жатат.

Экинчи мисалдагы этиштик татаал формалар кыймыл-аракеттин жасалма мүнөздө экендигин көрсөтүп турат.

Үчүнчү мисалдагы этиштик татаал формалар кыймыл-аракеттин узакка созулушун туюндуруп турат.

Этиштик татаал формалардын мындай ар түрдүү мааниде колдонулушу аларды уюштуруучу каражаттардын мүнөзүнө, тактап айтканда, негизги этишке жалганган формаларга жана жардамчы этиштин маанилик белгилерине тыгыз байланыштуу. Мына ушундай өзгөчөлүктөрүнө карата этиштик татаал формалар төмөнкүдөй түрлөргө же негизги маанилик топторго бөлүштүрүлөт:

1. Кыймыл-аракеттин башталышын, (өнүгүш баскычын, өтүү процессин жана аякталышын) билдирүүчү татаал формалар;

2. Кыймыл-аракеттин кандайча өтүшүн (жасалма мүнөздө экендигин, аз жерден ишке ашпай калгандыгын, максатка багытталгандыгын, чектелгендигин, созулушун, күчөтүлүшүн, ишке ашууга даяр экендигин) сыпаттап көрсөтүүчү татаал формалар;

3. Атооч сөздөр менен этиштердин айкашуусу аркылуу жасалган татаал формалар;

4. Этиш менен экен, эле, бекен, бейм деген сыяктуу жардамчы сөздөр аркылуу жасалган татаал формалар.

125. Тексти окуп чыккыла. Андагы жардамчы этиштердин кандай мааниде колдонулгандыгын аныктагыла. Аларды маанилик түрлөрүнө карата ажыраткыла.

ДАРЫ СУУ

...Жылт-жулт эткен көк кашка булак күнгө чагылыша түштү. Адыл колун төмөн малып, тиш какшаткан суудан кочуштап иче баштады. Даамы башкача. Кандайдыр жагымдуу суу. Адыл суудан кыйлага жутту да,

алиги таштарды ордуна коюп, сапарын улады. Тээ төмөн жакта табигый өткөөл бар эле. Узун карагайды шамал түбү менен омкоруп, ал алиги чоң суунун үстүн баса жыгылып, түбү берки өйүздө, башы аркы өйүздө болуп, өзүнчө көпүрө болуп калган. Ал ошо жерден аркы өйүзгө өттү. Анан суу бойлоп кеткен жол менен сүт фермасы жакка бет алды. Ага жетсе, сүт ташыган машиналар менен айылга заматта кирип барат...

Мына кызык, ал аябай ачка боло баштады. Мындан бир саат мурда эле, ала келген бир жилик этин мүлжүп, ала келген жууратын нан менен жеп алган. Аябай тоюп кеткендиктен бир аз жууратты «чымчыктар ичсин» деп, жалпак таштын үстүнө төккөн... А азыр эмне болуп атат? Ачка... Мына кызык... Алиги жөн суу эмес... Сүт фермасына ал заматта келди. Ошол аралыкта ал өзөрүп калды. Фермадагылардан айран сурап, ага нан туурап жеди. Бирок аздан кийин кайрадан ачка болгонун сизди... Ооба, бул жөн суу эмес эле. Ал эртеси эле тоого, капкандарга кайра келди. Кетээриндө болсо кур кетпей, алиги суудан айран куя келген идишине толтура куя кетти.

Адылдын байбичеси ошол кезде ашказанынан жабыр тартып, ичкен тамагын сиңире албай, жакшылыктуу тамак да иче албай, табы жок жүргөн эле. Ошол суудан ичип жүрүп оңолуп кетти. Адыл өзү да кийинчерээк тамактан кала баштагандай болгон. Анын да тамакка табити тартып калды...

Кийинчерээк ошол суудан бүт айыл ташып иче турган болду. Ал жүрө-жүрө «дары суу» атка конду. Ал «дары суудан» башка кыштактан да кишилер келип, алып кете башташты. Акырындап, анын кабары узун элдин учуна, кыска элдин кыйырына тарай берди. Ал эми республиканын борборуна ал суу туурасындагы кабар эки жылда жетти. Атайын адистер келип, кышында тоңбогон бул суунун химиялык жагдайын текшергенде, ал — дүйнө жүзүндөгү минералдык суулардын эң мыктысы болуп чыкты. Ага «Арашан» деген ат коюлду. Бөтөлкөлөргө куюлуп, элге сатыла баштады. Бөтөлкөнүн сыртында тоо булагы жана анын жанындагы суу ичип жаткан эки мамалагы менен аюу тартылган... (О. А.)

126. Тур, жүр, кал, отур, кел, кет деген жардамчы этиштер аркылуу этиштин татаал формаларын жасагыла. Аларды катыштырып, моралдык-этикалык темада чакан текст түзгүлө.

§ 45. КЫЙМЫЛ-АРАКЕТТИН БАШТАЛЫШЫН, ӨНҮГҮҮСҮН ЖАНА АЯКТАЛЫШЫН БИЛДИРҮҮЧҮ ЭТИШТИК ТАТААЛ ФОРМАЛАР, АЛАРДЫН ЖАСАЛЫШЫ

Этиштик татаал формалардын тутумундагы негизги этиш менен жардамчы этиштер биригип келип, кыймыл-аракеттин өнүгүшүнүн ар кыл баскычын, ар түрдүү кырдаалда өтүүсүн сыпаттап, модалдык ыңгайлык маанилерди туюндуруп турат.

Татаал формалар негизги этиш аркылуу туюндурулган кыймыл-аракеттин кандай өзгөчөлүктөрүн билдиргенине жараша үч чоң топко бөлүнөт:

1. Кыймыл-аракеттин өнүгүш баскычын (фазасын) билгизүүчү татаал формалар. Булар үч баскычты түшүндүрөт:

- а) кыймыл-аракеттин башталышы;
- б) кыймыл-аракеттин өтүү (болуу) процесси;
- в) кыймыл-аракеттин аякталышы.

2. Кыймыл-аракеттин өтүү сыпатын, (мүнөзүн) билгизүүчү татаал формалар. Булар кыймыл-аракеттин төмөнкүдөй өзгөчөлүктөрүн туюндурат:

- а) кыймыл-аракеттин узакка созулушун, кайталанышын;
- б) тез, чукулунан же капысынан жасалышын;
- в) кыймыл-аракеттин кандайдыр бир чекке жетпейин деп максатка багытталгандыгын;
- г) аз жерден ишке ашпай калгандыгын;
- д) ишке ашууга даяр экендигин;
- е) жасалма мүнөздө экендигин;
- ж) толук ишке ашкандыгын, бүткөндүгүн;
- з) дагы бир кыймыл-аракетке уланыша жасаларын.

3. Модалдык маанилерди билдирүүчү татаал формалар. Булардан тышкары ыңгай категориясынын

төмөнкүдөй татаал формалары бар: *-ган эле, -чу эле, -ар эле, -чу болбо, -а көр, -а көрбө, -гай эле, -са экен, -ар эле, -т эле.*

Кыймыл-аракеттин өнүгүш баскычын билдирген татаал формаларда кыймыл-аракеттин башталышын төмөнкү татаал формалар туюндуруп турат: *-а башта.*

Мисалы: *чогула башта, бара башта, сала башта; -ып коё бер.*

Мисалы: *алып коё бер, каткырып коё бер; -ып сала бер.*

Мисалы: *качырып сала бер, бастырып сала бер.*

Кыймыл-аракеттин өтүү, болуу процессин билдирген татаал формалар төмөнкүдөй жасалат: *-ып жат.*

Мисалы: *казып жатат, чачып жатат, барып жатат; -ып тур.*

Мисалы: *жазып тур, айтып тур, барып тур; -ып отур.*

Мисалы: *айтып отур, барып отур; -ып жүр.*

Мисалы: *барып жүр, басып жүр; -ып келе жатат.*

Мисалы: *билип келе жатат, көрүп келе жатат, басып келе жатат; -ып бара жатат.*

Мисалы: *басып бара жатат, качып бара жатат, көрүп бара жатат.*

Кыймыл-аракеттин аякталышын билдирүүчү этиштик татаал формалар төмөнкүдөй жол менен жасалат: *-ып бүт.*

Мисалы: *ташып бүт, алып бүт, көрүп бүт; -ып чык.*

Мисалы: *окуп чык, көрүп чык, кирип чык; -ып бол.*

Мисалы: *алып бол, алмашып бол, саламдашып бол; -ып кой.*

Мисалы: *алып кой, берип кой, көрүп кой; -ып өт.*

Мисалы: *айтып өт, көрүп өт, барып өт.*

127. Төмөнкү тексттен кыймыл-аракеттин ар кыл баскычын (башталышын, өтүү процессин, аякталышын) билдирген этиштик татаал формаларды белгилегиле.

АК БУГУ

Тынч алган Ак Бугу маралга куйрук улаш жата кетти. Көзүн жумуп, алда немелерди эсине түшүрүп жаткансып жуушай баштады. Таңдын шооласы наркы кырдын артынан сөгүлө баштады. Ак Бугу маралды бетегелүү ачыкка ээрчитип чыкты. Кыроо каптаган чөптүн ширесин чыгара чайнап, жерге жарык киргенге дейре бөйрөк торсойто тоюнуп алышты. Эми маралды ээрчитип төмөн коктуга түшө баштаганда, Ак Бугу берки секиде соксоюп отурган канчык карышкырдын караанын көрө калды. Артына жалт берип бурулду. Аңгыча болбоду, жогору топ карагайдын булуңунан дөбөт карышкыр качырып сала берди. Ак Бугунун омууроосуна атырылып барып жармашты. Ач кенедей кадала түшкөн карышкырды Ак Бугунун курч мүйүзү челип ыргытты. Көк жал беш-алты кадам жерге ала салып оңолду. Ак Бугунун дөбөт менен алек боло калганынан пайдаланып, канчык маралды тамактан алды. Ак Бугу кайрыла калып, канчыкты асканын коңулуна жапшыра сүздү. Мүйүзүнүн үч-төрт айрысы канчыктын ичеги-боорун тешип өттү. Салмагы кабыргасынан бир-экеөнү чорт-чорт сындырып салыптыр. Дөбөт ийиктей тегеренип жаткан канчыкка кылчайып карабады. Ал ашууну карай качып сала берген бугу менен маралдын артынан сая түштү. (И. М.)

128. «Маданияттуулук деген эмне?» аттуу моралдык-этикалык темада чакан текст түзгүлө. Анда кыймыл-аракеттин өнүгүшүнүн ар кыл баскычын (башталышын, өнүгүүсүн, аякталышын) билдирген этиштин татаал формаларын колдонгула.

129. Кыймыл-аракеттин башталышын туюндурган (-а башта, -ып коё бер, -ып сала бер), кыймыл-аракеттин өнүгүүсүн билдирген (-ып жатат, -ып тур, -ып отур, -ып жүр, -ып келе жатат, -ып бара жатат), кыймыл-аракеттин аякталышын туюндурган (-ып чык, -ып бол, -ып кой, -ып өт) этиштин татаал формаларын катыштырып, өзүңөрдүн башыңардан өткөргөн кызыктуу окуя тууралуу оозеки жана жазуу түрүндө кыскача аңгеме кургула. Аңгемеңерге тема тандагыла жана планын түзгүлө.

130. Төмөнкү тексттен кыймыл-аракеттин өнүгүш баскычтарын билдирген этиштин татаал формаларын таап белгилегиле, алардын бири-биринен айырмасын аныктагыла.

... Мына, каптал жактан бир жылкы торуну омууроого уруп өттү. Бала камгактай учуп барып, аркы бээлердин үстүнө түштү, жанталашып мине калууга үлгүрдү. Астындагыны кош колдоп жалынан алды. Ал жылкы үстүнө түшкөн балээден үркүп, кайда үркөт, калың жылкы ичинде же оңго, же солго бурула албай, же алдыга ашып, же артка кала албай кошкуругу күчөп, денеси диртилдеп, көп менен бирге агып баратты...

§ 46. АТООЧ СӨЗДӨР МЕНЕН ЭТИШТЕРДИН АЙКАШУУСУ АРКЫЛУУ ЖАСАЛГАН ЭТИШТИК ТАТААЛ ФОРМАЛАР

Этиштик татаал формалардын бул түрү атооч менен этиштин айкалышынан жасалат да, татаал формалары биригип келип бир маанини туюндурат. Этиштик татаал форманын семантикалык түзүлүшүнө атоочтук да, этиштик да маани катышат. Нерсе жөнүндөгү түшүнүк атоочтук форма аркылуу, анын кыймыл-аракети, абалы этиштик форма аркылуу берилет жана алар ошол эле калыбы боюнча этишке өтөт.

Айрым учурда татаал формалар бирге алынганда өз алдынча тургандагыга караганда, башкачараак маанини билдирип калган учурлары да кездешет.

М и с а л ы: *алдан тай — күч-кубаты кайтуу, күчсүз болуу* дегенди билдирет.

Атооч сөздөр менен айкашуусу бир кылка эмес. Алардын тутумундагы айрым этиштер лексикалык өз алдынчалыгын эрте эле жоготушкан. Кээ бирөөлөрү өзүнчө турганда мааниге ээ болсо, атоочтор менен биригип айтылганда маанилери бүдөмүктөлүп, жардамчы этиштердин тобуна өтүп, этиштик татаал формаларды жасашат. Этиштин татаал формасынын тутумундагы жардамчы этиштер булар: **эт, де, бол, кыл.**

М и с а л ы: *заңк этти, тарс этти, ар этти, жылт-жылт этип көрүнөт.*

Эт — бул этиш өз алдынча колдонулбайт. Атооч сөздөр менен айрыкча табыш, тууранды жана элестүү сөздөр менен бирге айтылат да, этиштик татаал формаларды жасоого активдүү катышат. Негизги өзгөчөлүгү

— өзүнөн мурунку атооч сөз менен уңгу формасында эмес, дайыма грамматикалык маанидеги мүчөлөр жалганып айкашат.

Де — бул этиштик татаал формаларды жасоодо анча деле активдүү роль ойнобойт. Тууранды жана сырдык сөздөрдөн этиш жасоого катышат. Эт менен бирге колдонулат.

М и с а л ы: *быш этпейт, быш дебейт, чу де.*

Бол — бул этиш өз алдынча колдонулат, лексикалык мааниге да ээ. Өзүнчө туруп сүйлөм мүчөсү да боло алат.

М и с а л ы: *Бүгүн мектепте чогулуш болот. Үйдө канчага чейин болосуң?*

Атоочтук формалар бирге айкашып, этиштик татаал форманы жасоого катышат. Мындай учурда башка этиштер сыяктуу эле өзүнчө сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарабайт. Бул касиетке ал өзүнүн алдындагы негизги компонент менен бирге алынганда гана жетишет. Ушул белги ар кандай этиш сөздөрдүн өз алдынчалыгын, же алар этиштик татаал формалардын тутумундагы жардамчы компонент экендигин аныктоочу чек болуп саналат.

Бол этиши атооч жөндөмөдө турган сөздөр менен айкашат да, этиштик татаал формаларды жасоого катышат. Мындай этиштик татаал формалар грамматикалык жагынан пассивдүү, өтпөс мааниде болушат, негизинен, ал-абалдык маанини билдирет. Мүчө улоо аркылуу керектүү маанини алууга мүмкүн болбогондуктан, же жогорудагы атоочтук формалардан керектүү маанидеги этиш сөздөр жасалбагандыктан, атоочторго этиштерди кошуп айтуу зарылдыгы келип чыккан. Этиштик татаал формалардын жасалышы мына ушуну менен байланыштуу.

Атооч сөздөр менен этиштердин айкашуусу аркылуу жасалган этиштик татаал формалар жөндөмөлүк формаларына карата төмөнкүдөй бөлүнөт:

1. Барыш жөндөмөсү менен этиштин айкашуусу аркылуу жасалган этиштик татаал формалар: *калыпка сал, четке как, кайгыга сал, сөзгө кел;*

2. Жатыш жөндөмө менен этиштин айкалышынан жасалган этиштик татаал формалар: *бойго жет, бейпилде жат;*

3. Чыгыш жөндөмө менен этиштин айкалышынан жасалган татаал формалар: *тилден кал, жандан кеч, анттан тай*;

4. Атооч жөндөмө менен этиштин айкалышынан жасалган этиштик татаал формалар: *казан ас, байге сай, кырман бас, тамыр ал*;

5. Табыш жөндөмө менен этиштин айкалышынан жасалган этиштик татаал формалар: *сабатсыздыкты жой, жообумду бер*.

Этиштик татаал формалар -а, -е, -й, -ып формасындагы чакчылдарга жак мүчөсүнүн жалганчу этиштердин айкалышы аркылуу жасалат. Мындай айкалыштарда кыймыл-аракет жөнүндөгү негизги түшүнүк чакчылдар формасындагы компонент аркылуу берилет да, экинчиси ага кошумча маани киргизет же экөө биригип келип татаал кыймыл-аракетти билдирет. Биринчи учурда жак мүчө жалгануучу компонент өзүнүн лексикалык мурунку маанисинен ажырайт да, грамматикалашкан элемент катары колдонулат. Мындай этиштик татаал формалар кыймыл-аракеттин өтүш өзгөчөлүгүн (кыймыл-аракеттин созулушун, кайталанышын, бүтүшүн, багытын, чукулунаан же капысынан болушун) туйгузуп турат. Айрым учурда этиштик татаал формалардын жак мүчөлөр менен өзгөрүүчү бөлүктөрүнүн маанилери сакталат жана алар чакчылдар формасындагы компоненттер менен биригип келип, этиштин семантикалык түзүлүшүн курат. Мына ушундай өзгөчөлүктөрүнө карата этиштик татаал формалар өз ара (мурунку параграфтарда окутулгандай) маанилик ар кыл топторго бөлүнөт.

131. Атооч сөздөр менен этиштердин айкашуусу аркылуу жасалган этиштик татаал формалардын алдын белгилегиле, атооч сөздөр кайсы жөндөмөлөрдө турганын айткыла.

КОШУНА

Кошунам начальник. Мен үстүнкү кабатта жашайм. Ал менин алдымда турат. Бир абадан дем алып, бир түтүктөн келген сууну ичебиз. Эртең менен мен папкемди колтуктап, аялдамага жөнөйм. Кызматтык волгасына жалгыз түшүп, ал жанымдан өтүп кетет шуулдап. Ке-

чинде келем мен, ар ким менен түртүшүп жүрүп автобуска араң батып. Колумдагы папкеме кошуп картөшкө салган баштык көтөрүп. Кошунам келет волгасында жалгыз чалкалай оолжуп. Айтор, эртели-кеч бир волга ошол кошунамды, саан уйдаы чайпалган сары автобус менен арабадай кылдыраган троллейбус калган кошуналарды ташыйт. Кошунам менен бет маңдайлаша калганда ишарат кылып баш ийкешкен болобуз. Кээде бул турмуштун көйгөйү көөдөнүмө көк таштай тийгенде кошунамды келиштире бир сөгүп алам, дал төбөсүндө туруп полду тепкилеп. Бирок ал анымды билбейт. (Ы. К.)

132. Тексттен атооч сөздөр менен айкашып жасалган этиштик татаал формаларды тапкыла. Аңгеменин мазмунун оозеки сүйлөгүлө.

ЭНЕ

Кемпир ооруп калды. Эзели кандай кыйчалыш заман болсо да жетим-жесирин, карыптарды кароосуз калтырбаган, ээн таштабаган эл бул жолу да кемпирди көз жаздымда калтырбады. Бири күлүн чыгарып, отун жакса, экинчиси чайын кайнатып берип, кезектешип карап турушту. Дагы бирөөлөрү үч жыл мурда окуйм деп Бишкекке кеткен бойдон дайын-дарегин билдирбеген жалгыз уулун издетип, атайын киши жөнөттү.

Издеп барган киши кемпирдин уулун сураштырып, Бишкектин булуң-буйткасын бүт аңтарып чыкты. Акыры автовокзалдын эле жанындагы аялдамада алдына 5—6 куту тамеки, кирдеген кичинекей баштыкка семичкени коюп, соода кылган кемпир-кесектердин катарында кылгырып кызуу отурган абалында тапты. Айылдашы ал-абалды айтып, анын кыйылганына карабай айылга алып жөнөдү. Бул учурда кемпирдин бир жума тил-сөзсүз жатып, үзүлүп кеткенине бир аз эле убакыт болгон. Аттуу-баштуулары акылдашып кемпирди майрам сууга алууга жаңыдан камданып атышканда кирип келген уулун көрүшкөн эл өзүлөрү эркек уулдуу болгондой сүйүнүштү.

— Карагым, тагдырдын буйругу экен, апандан ажырап калдык!? — деп шарт эле угузду бир аксакал.

— Энеке! — деп бакырып алган уулу али жаткан ордуна алып коюла элек энесине бой таштады. Дене-

си сууй баштап, суналып калган кемпирге жан кирди. Акырындап көзү ачылып, өңүндө жылмаюу пайда болду. Оозун кыбыратып, бир нерсе айтмакчы болду эле, алы жетпеди. Обдулмакчы болуп, анысынан да майнап чыкпады. Уулун теше тиктеп, саамга созулуп жатты да түбөлүк уйкуга кете берди. (Ы. К.)

§ 47. ЭТИШ МЕНЕН ЭКЕН, ЭЛЕ, БЕЙМ, БЕКЕН ДЕГЕН СЫЯКТУУ ЖАРДАМЧЫ СӨЗДӨР АРКЫЛУУ ЖАСАЛГАН ЭТИШТИК ТАТААЛ ФОРМАЛАР

Этиштик татаал формалар этиш сөзгө экен, эле, бейм, бекен деген жардамчы сөздөрдүн биригүүсү менен да жасалат.

Тилек маанисиндеги **-са** мүчөлүү этишке экен деген жардамчы этиш кошулуп, этиштик татаал форма жасалат.

М и с а л ы: *Тууган-туушкандарым, ата-энем аман-эсен болушса экен. Уулум эстүү болуп чоңоюп, атасын тартса экен.*

Шарттуу ыңгайдын формасында **экен** деген жардамчы этиштер менен жана эле деген бөлүкчө менен айкашып да этиштик татаал формалар жасалат. Мындай учурда жак мүчөнүн толук эмес түрү биринчи компонентке жалганат да, ар кандай модалдык кошумча маанилер туюндурулат.

М и с а л ы: *Мен быйыл жогорку окуу жайына окууга өтсөм экен* (тилек, каалоо). *Мен китепти алсам болду* (канааттангандыкты билдирет).

Тилек ыңгайдын грамматикалык формасы **-гай** жана ага жардамчы этиш эле кошулуп келип, этиштик татаал формалар жасалат. Мында кыймыл-аракеттин ишке ашышы тиленет.

М и с а л ы: *Мен айылга баргай элем. Сен айылга баргай элең. Ал айылга баргай эле.* Ушул эле этиштик татаал форма көптүк түрүндө да колдонулат: *баргай элек, баргай элеңер, баргай элеңиздер.*

Ниет ыңгайдын **-мак, -макчы** мүчөлөрүнө эле, экен деген жардамчы этиштердин айкалышуусу аркылуу да этиштик татаал формалар жасалат.

М и с а л ы: *Мен бармак элем. Ал келмек экен.*

Эле деген жардамчы сөз менен бирге айтылган учурда ниеттин иш жүзүнө аткарылган, аткарылбаганы сүйлөөчү үчүн белгисиз болот. Ошондуктан **-мак, -макчы** деген мүчөлөр жалганган этиштен кийин түшүндүрмөнүн кошулушу талап кылынат:

М и с а л ы: *Ал айылга келмек эле (келиптирби?).* Эгер айтылган сөз иш жүзүнө аткарылбай калса, анда түшүндүрмө сөз тескери формада колдонулат.

М и с а л ы: *Бүгүн борбор шаарыбызга кар жаамак эле, жаабаттыр.*

Ниет ыңгайдын **-мак, -макчы** формасына жардамчы этиш экен кошулганда иш жөнүндөгү маалымат башка бирөөлөрдөн алынгандыгы жана өткөн чактык кошумча маани туюндурулат.

М и с а л ы: *Көрсө, Алмаздар да конокко барышмак экен.*

Этиштин **-мак** формасынын суроолуу түрү беле (-бы эле) аркылуу түзүлөт.

М и с а л ы: *Чогулуш залда өтмөк беле?* Кай бир учурда мындай сүйлөмдөр интонацияга карата суроо иретинде эмес, жайынча гана айтылат да, субъективдүү мамилени билгизет.

Татаал баяндоочтук форма катары келүүчү экен деген жардамчы сөз адат жана белгисиз өткөн чак этиштерге айкалышат. Мындай тутумундагы баяндооч мүчөлөр ээ болуп турган сөздөрдүн каймана маанидеги адат, белгисиз өткөн чактарда болгон аракеттерин баяндайт.

М и с а л ы: *Аларды күтүп жатып, көзүм илинип кеткен экен. Атасы уулунун акылсыз, бейбаш чыкканына дайыма кайгырчу экен.*

Ал эми баяндооч сөздөр айкын өткөн чак, же учур чак этиштерден болсо, бул көмөкчү сөз (экен) өзүнчө туруп айкалыша албайт. Экен суроолуу **-бы** уландысы менен биригип кеткен учурларда гана, бекен түрүндө турганда гана баяндоочтук форма катары айкалыша алат. Бул сыяктуу этиштик татаал формалар ээ болуп келген сөздөрдүн ошол эле чактардагы каймана жана суроо маанисиндеги аракеттерин баяндайт.

М и с а л ы: *Анаралар макулдашты бекен? Айбек иштеп жатат бекен? Сен окууга өттүң бекен?*

Айрым учурларда мындай этиштик татаал формалар контекстке карай өткөн чак маанисинде да туруп калышы ыктымал.

М и с а л ы: *Ал күтүп отурат экен. Анын азабын башкалар тартат экен. Ал тиштө тамакка келет экен.*

Толук маанилүү де деген этишке -бы суроолуу уландысы менен чакчыл -й, жак -м уландысынын ажырагыс түрдө тутумдашышынан этиштик татаал формалар бейм, дейм деген катыштык сөздөр пайда болгон. Этиштик татаал форма бейм биротоло жардамчы сөз категориясына өтүп кеткен. Ал азыркы шарты боюнча суроо маанисин да билдире албайт. Баяндооч мүчөлөрдүн ээ менен болгон жак байланышын да тейлей албайт. Мындай тутумдагы баяндоочтук комплекстердин ээ менен болгон байланышы чак этиштер аркылуу тейленет. Бул аналитикалык форма бейм белгисиз, айкын өткөн чак этиштер менен айкын келер чак жана учур чак этиштерден болгон баяндоочторго айкалышат да бар болгону алардын каймана, болжол маанисинде турушун гана шарттай алат.

М и с а л ы: *Мен жолугушуудан кечигип калдым бейм. Алар кайра айнып калган бейм.*

Бирок булардын этиштик татаал формаларды түзүүдө өзгөчө ээлеген орду бар.

133. Жардамчы сөздөр аркылуу жасалган этиштик татаал формалар текстте барбы? Аңгемени кунт коюп окуп, мазмунун түшүнгүлө.

АКЫЛДУУ БАЛА

Бир карыя келе жатса, козу кайтарып жүргөн бала жолугат. — Балам, кайсы айылдансың? Кимдин баласысың? Бул кимдин малы? — деп сурайт карыя.

— Өзүм сырты бүтүн, ичи түтүн айылданмын. Тууган энемдин өгөй баласымын, баккан малым жоонуку, — деп жооп берет бала.

— Жообуна түшүнбөдүм, уулум. Жакшылап айтчы, — дейт карыя.

— Айылымдын сырты бүтүн, ичи түтүн дегеним, биздин айылдагылар сырт көзгө ынтымактуу көрүнгөн

менен ич ара түтүндөй быкшып, кырды-бычак болуп жашайт. Тууган энемдин өгөй баласымын дегеним, энем мени төрөгөнү менен өгөйдүн ишин кылып, балалыктын кызыгын али мага көрсөтө элек. Ал эми бул жоонун малы дегеним, энем тың чыгып, атамды өз төркүндөрүнө жетелеп келген экен. Таякелерим аны кулча жумшап, эмгегин жеп жүрөт. Жада калса: «Күйөө карыса жээн болот» — деп күйөө баланы сыйлаган эзелтеден берки ата-бабанын салтын да эстен чыгарышкан. Анан бул мал жоонуку болбогондо меники болмок бекен, — дептир бала. Карыя баланын тирикарактыгына ыраазы болуп, ак батасын берген экен. *(Элдик уламыш)*

134. Акындардын ыр саптарынан жардамчы сөздөр менен жасалган этиштик татаал формаларды таап окугула. Аларды өз-өзүнчө бөлүп жазгыла, силер да ушул сыяктуу ыр саптарын жазууга аракеттенгиле.

БОЛОТ

Бак-дарактын бутагын алып, ал аз келгенсип,
Балдардын оюнчугуна айланып? —
«Жоокердин колунда болсом душманга жарар элем.
Мында менин болоттугум бекер экен» — деген.

Айла жок, майда ишти кыласың,
Өзүң айтчы, бошпу менин башым?
Жок, мага уят эмес, мен эмнеден уялмак элем,
Уят ошол адамга, менин эмнеге керек
экеними билбеген. *(Р. Ш.)*

КАЙДЫГЕРЛИК

Ээй,
Эштек байке,
эзели төрдө олтуруп,
чер жазып күлдүң бекен өмүрүңдө,
Керзи өтүктөн башка дагы
бут кийим
кийдиң бекен өмүрүңдө,
дем алыш деген дагы күн болорун
билдиң бекен өмүрүңдө? *(Ш. Д.)*

ЭКӨӨБҮЗ

Чырпык кезде чырмалыша бир өсүп,
Кырчын кезде кыналышып ансайын,
азыр бирок айбалталап ургандай
аралары ажыраган «кош» дарак —
эскерме бейм экөөбүздүн чоо-жайга,
эстелик бейм экөөбүздүн өксүккө.

Мага таандык ой-кыялдар алардын
жалбырактуу шактарындай ийилип,
сага таандык чекте дагы турчу эле.
Сага таандык ой-кыялдар алардын
жалбырактуу шактарындай ийилип,
мага таандык чекте дагы турчу эле. (К. К.)

135. Экен, эле, бейм, бекен деген жардамчы сөздөрдү этиш сөздөр менен айкалыштырып, этиштик татаал формаларды жасагыла. Ал этиштик татаал формаларды катыштырып, моралдык-этикалык каалаган темаңарда ой жүгүртүп, текст даярдагыла.

136. Этиш сөздөр менен **экен, эле, бекен, бейм** деген жардамчы сөздөрдү айкалыштырып, этиштик татаал формаларды жасагыла. Ал этиштик татаал формаларды колдонуу менен чакан көлөмдө жомок жазгыла. Жомогуңарга тема койгула, анын башкы оюн, идеясын аныктап, татаал планын түзгүлө.

137. Жомокту окуп чыккыла. Андагы жардамчы сөздөр менен этиштин айкалышынан турган этиштик татаал формаларды белгилегиле. Өзүңөр да кызыктуу жомок ойлоп таап, жазууга аракеттенгиле.

ЖЫЛАН МЕНЕН КИШИ

Илгери-илгери бир дыйкан болгон экен. Эгинин отоп жүрсө, жакын эле жерден ышкырган дабыш чыгат. «Эмне болду экен?» — деп карай салса, бет маңдайында эки-үч кадам аралыкта эгинден да бийигирээк болгон жылан куйругу менен тикесинен турат. Дыйкан апкаарып жыланды тиктеген боюнча туруп калат. Баягы жылан да кишиден көзүн албай, тостоё тигилет. Дыйкан да көзүн ирмебей көпкө чейин карап тура берет экен.

Бир топтон кийин дыйкан жылан менен арбашып калганын билип, бир аз эсин жыйнап, мындай учурда эмне кылуу керек экенин элден уккандары боюнча жасоого аракет кылат. Жылан менен арбашып турганда ал кыймылдап, же бурулуп кетпей, жыландын атын табууга аракет кылып, ар кандай ысымдарды айта баштайт: «Мар», «Мокочо», «Кайыш», «Айнек», «Айнек көз», «Уу», «Заар», «Чаар». Бирок жылан эч кыймылдабай тикесинен катып турат. Дыйкан жыландын аты ушул болуп калбасын деп болжогон сөздөрүн жобурап улантат. Бирок таба албайт. Жылан анда-санда ышкырып коюп, тилин соймоңдотуп, дыйкандан көзүн албай кыймылсыз. Булардын арбашуусу узакка созулуп, бир топ убакыт өтөт.

Түш ченде дыйкандын кызы атасына тамак алып келет. Келсе, атасы жылан менен тиктешип турат. Атасы күндүн ысыгына какталып тура берип, бүткөн боюнан шорголоп тер кетип, деми кыстыгып, ичи көөп бара жаткан экен. Жыланды караса анын да ичи көөп, шайы кетип, көзү тостоюп чанагынан чыгарына аз калыптыр. Кыз жүрөгү түшүп, бир кадам жасай албай каккан казыктай туруп калат.

Кызынын келгенин билген дыйкан: «Топчумду чеч!» — деп айтууга араң кудурети жетет. Эмнегедир ошол замат баягы жыландын ичи тарс жарылып, сулап жатып калат. Көрсө, жыландын аты «Топчу» экен. Жыландын аты табылган соң, ичи жарылып кетиптир.

Жылан менен арбашкан адам, жыландын атын таба албаса ичи көөп, жарылып өлөт экен.

Ошентип, дыйкан жыланды жеңип, бала-бакырасы менен аман-эсен оокатын кылып жатып калган экен. (*«Кыргыз эл жомогу»*)

138. Бул көнүгүүнү да жогорудагыдай эле тартипте иштегиле.

ТҮЛКҮ МЕНЕН КОЁН

Элдин айтуусуна караганда мурда түлкүнүн куйругу жок экен. Карышкыр менен мамилеси жаман болуптур. Анан куйругунун жоктугунан баскан изин жашыра албай, мунусу өзүнө чоң залалын тийгизчү экен.

Бир күнү түлкү калың токойго барып, дарактын түбүндө жаткан коёнду көрүп калат. Ал кезде коёндор-

дун куйругу узун болуп, ылдам жүрүшкө чоң тоскоолдук кылчу экен. Түлкү коёнду кармап алат да, жемекчи болот. Ошондо коён: «Мени өлтүрбө, куйругумду бере-йин», — дейт. Буга түлкү макул болот. Экөө куйруктары алмаштырат. Ошондон бери түлкүнүн куйругу узун, коёндуку кыска болуп калган экен. (*«Казак эл жомогу»*)

§ 48. ЭТИШТИН ӨЗГӨЧӨ ФОРМАЛАРЫ

Атоочтуктар бир жагынан этишке, экинчи жагынан сын атоочко окшошкон туунду формалар.

Атоочтуктардагы этиштик белгилер:

1. Башка этиштердей эле кыймыл-аракетти билдирет.

М и с а л ы: *маараган* (кой), *мөөрөгөн* (уй), *үргөн* (ит).

2. Мамиле категориясынын маанисине ээ болот. Алардын кайсы мамиледе экендиги өздөрүнүн жасалышына негиз болгондор кайсы мамиледе тургандыгына ылайык аныкталат.

М и с а л ы: *жаз* — негизги мамиледе, *катташ* — кош мамиледе. Алардан жасалган атоочтуктар да ошондой.

3. Өтмө жана өтпөс болот: *катты окуган* (өтмө атоочтук) *жигит*, *акталган* (өтпөс атоочтук) *үй*.

4. Чактык маанини берет: *окуп жаткан* (учур чак) *адам*, *окуй турган* (келер чак), *окуган* (өткөн чак) *адам*.

5. Оң жана терс формада айтылат: *айтылар* (оң форма), *айтылбас* (терс форма).

М и с а л ы: *Билген унчукпайт*, *билбеген тынчтыпайт*.

6. Башка сөздөрдү өзүнө багындырып, алардын белгилүү жөндөмөдө турушун талап кылат, башкарат: тактооч менен сын атоочту өзүнө ыкташтырат: *окууга барган кыз*. *Иштен келген киши*, *эрте* (тактооч) *бышкан өрүк*, *таза* (сын атооч) *жуулган көйнөк*.

Өзгөрмөлүү кыймыл-аракетти заттын белгиси катары көрсөтүп, сүйлөмдө көбүнчө аныктоочтук милдетти аткарган чак, мамиле категорияларынын маанилерин билгизип, оң, терс формада айтылган сөздөр атоочтуктар деп аталат.

Чакчылдар бир жагынан тактоочторго, экинчи жагынан этиштерге окшошот.

Чакчылдардын этиштик белгилери

Чакчылдар башка этиштердей эле кыймыл-аракеттик маанини билдирет. Бирок чакчылдар аркылуу туюндурулган кыймыл-аракет көбүнчө башка бир кыймыл-аракетти мүнөздөө үчүн колдонулгандыктан, кошумча кыймыл-аракет катары саналат.

М и с а л ы: *Ишти акылдашып иштеди* деген сүйлөмдө эки кыймыл-аракет бар: *акылдашып* — кошумча кыймыл-аракет, *иштеди* — негизги кыймыл-аракет.

Атоочтуктардагы этиштик касиеттер чакчылдарга да тиешелүү.

Чакчылдар нагыз этиштерден тактоочко окшошкондугу жана төмөнкүдөй өзгөчөлүктөрү менен айырмаланат:

Нагыз этиштер чак, жак категориялары менен өзгөрсө, чакчылдар ал касиетке ээ болбойт. Эгерде чакчыл мүчөлөр жалганган сөздөргө чак, жак мүчөлөрү жалганса, андай сөздөр нагыз этиштер катары каралат. Мындай учурда чакчыл мүчөлөр менен жак мүчөлөр этиштин чак категориясын уюштуруучу каражаттар катары кызмат кылат. Салыштыралык: *бар-а, кел-е, сана-й, кел-ип* (чакчылдар): *бара-мын, кел-е-мин, кел-ип-сиң* (нагыз этиштер, ар түрдүү чактар).

Нагыз этиштер чак, жак категориялары боюнча өзгөргөндүктөн, жөнөкөй сүйлөмдүн да, татаал сүйлөмдүн да баяндоочунун милдетин аткара берет жана ээ менен ээрчишүү байланышы аркылуу тутумдашат.

Чакчылдар багыныңкы сүйлөмдүн тутумунда гана баяндооч катары колдонула алат. Бирок ээ менен маани жактан гана тутумдашат. Ошондуктан сүйлөмдүн ээси кайсы жакта турса да, чакчыл баяндооч аларды форма жактан ээрчип өзгөрбөйт.

М и с а л ы: *Ал окуду, Айгүл кат жазды* сыяктуу сүйлөмдөрдө ал деген сөздүн ордуна *мен, сен, сиз, биз* дегендей сөздөрдү колдоно берсе болот. Андан баяндооч өзгөрбөйт.

Кошумча кыймыл-аракетти негизги кыймыл-аракеттин ар кандай шарты катары көрсөткөн, жөнөкөй

сүйлөмдүн тутумунда мүнөздүү түрдө бышыктоочтук милдетти аткарган, чак, жак маанисин өзүнчө турганда билгизе албаган этиштик формалар **чакчылдар** деп аталат.

Кыймыл атоочтор зат атоочко жана нагыз этишке окшош.

Кыймыл атоочтордун этиштик белгилери

1. Кыймыл атоочтордо кыймыл-аракеттик, ал-абалдык, өзгөрмөлүүлүк маани басымдуулук кылат. Салыштырсак: *Сууро (зат) бер, аны кайра сураш//сурамай* (кыймыл атооч) *жок. Азыр жазуубуз* (зат атооч) *бар, аны кайра жазыш* (кыймыл атооч) керек.

2. Атоочтуктар, чакчылдар үчүн мүнөздүү болгон этиштик белгилердин көпчүлүгү кыймыл атоочторго да мүнөздүү.

М и с а л ы: *Акылдуу адам өз теңин табууга умтулат.* Мындагы кыймыл атооч (табууга) оң формада, негизги мамиледе, өтмө мааниде туруп, **тең** деген сөздү табыш жөндөмөсүндө башкарды.

Кыймыл атоочтор зат атоочко окшошкондугу жана чак, жак категорияларынын мүчөлөрүн өзүнө кабыл албагандыгы менен да нагыз этиштерден айырмаланат. Бирок **-мак** мүчөсү уланган кыймыл атоочтор жак мүчөлөрү менен *бармак-мын, бармак-сың, бармак-сыз* деген сыяктуу өзгөрүп, нагыз кыймыл атоочтук мааниде эмес, ыңгай категориясынын маанисинде колдонулат.

Кыймыл атоочтогу этиштик белгилер канчалык азайган сайын, ал сөздүн зат атоочтук касиети ошончолук айкын сезилет. Ал акыры зат атоочко толугу менен өтүп да кетет.

М и с а л ы: *Китеп окууну жакшы көрбөгөндөрдүн ой жүгүртүүсү да начар болот. Аз ойлоп, көп жазуу — бул акылмандардын иши. Окуу жакында башталат. Жазуу — бул эң баалуу байлыгыбыз.* Алгачкы эки сүйлөмдөгү *окуу, жазуу* — кыймыл атоочтор. Алар кыймыл-аракеттин, иш процессинин (кыймылдуу) аттарын билдирип турат. Аларга көбүнчө *эмне кылуу?* кээде *эмне?* деген суроо берилет. Үчүнчү жана төртүнчү

мисалдардагы окуу, жазуу заттык түшүнүктүн (кыймылсыз) аталышын билгизет. Алар толугу менен зат атоочко өтүп кеткендиктен, мүнөздүү түрдө эмне? деген суроо берилет.

Кыймыл-аракеттин атын билгизип, белгилүү даражада жөндөмө, таандык, көптүк мүчөлөр менен өзгөргөн, этиштик белгилерге да ээ болуп көбүнчө ээлик, толуктоочтук милдетти аткарган өзгөчө формалар кыймыл атоочтор деп аталат.

139. Макал-лакаптарды көңүл коюп окуп чыккыла, жатка билгиле. Макал-лакаптардагы атоочтуктардын этиштик белгилерин аныктагыла.

МАКАЛ-ЛАКАПТАР

Кулактан кирген суук сөз,
Жүрөккө жетип муз болот.

Билимдүү билгенин иштейт,
Билбеген бармагын тиштейт.

Жоголгон байлыктын орду толсо да,
Жоголгон убакыттын орду толбос.

Кези келсе кетмен чап.
Кайрылбаган — кайрылсын,
ийилбеген — ийилсин.

Эгиндин жайын эккен билер,
Арабанын жайын чеккен билер.

Айтылган сөз акыл болсо,
Уккан кулак макул болот.

Жакшы кошунаң — бөксөрбөгөн казынаң.

Жалгыздын колунан келбеген,
Жаамы журттун колунан келет.

Көп жашагандан сураба,
Көптү көргөндөн сура.

Ойлобой туруп баштаба,
Баштаган ишти таштаба.

Ойлоп сүйлегөн алкыш алар,
Ойлобой сүйлегөн каргышка калар.

Күндө келген коноктун кадыры жок.

Өнөр агып жаткан булак,
Илим жанып турган чырак.

Сабырдын түбү — сары алтын.

Чакырылган жүз конок үчүн — бар.
Чакырылбаган бир конок үчүн — жок.

140. Тексттеги чакчылдардын этиштик белгилерин мүнөздөгүлө, чакчылдар аркылуу кыймыл-аракет кандайча туюндурулуп жатат?

ЖАЙСАҢ КОМУЗЧУ

Жайсаң комузчу өзүнүн шакирти Каражигит менен эл аралап, күү чергишип, айылдан айылга аласасы бардай шашып келет. Азыр да кеч калбайлы дегендей, алдындагы карагерин үстөккө-босток камчыланып, туу белди эңкейишти. Тээ алыстан көл көрүндү мелтиреп... Жай толугунда айлана кандай кооз...

Күн чыгышты беттеп жүрүшкөндүктөн жүздөрүндө жаңы чыгып келаткан күндүн нуру ойноп, көздөрүн уялта тиктейт. Аттардын таноолору бырылдап, тердик алды булоолоп, сааркы шүүдүрүмдө буу асманга көтөрүлүп, алтын нурга көгүш-жашыл болуп чагылышат... Жылгадан агып түшкөн сууларды шимирип жаткан көлгө жел жүргөн сайын нурлар сынып, жээктеги узун шырыктай камыштардын көлөкөсүнө жашынып көрүнбөй калат.

Жайсаң комузчу көлдү көрүп, эргип да алды... Шакирти устаты менен анчалык иши болбогондой теребел шоокумун ичинен белгисиз күүнүн кайрыктарына кайрып кыңылдап келет. Каражигит демекчи анын аты — Таабалды. Өңүнө карап, асан чакырып коюлган аты унутулуп, Каражигит аталып кеткен. Жайсаң комузчу элүүлөрдү чамалап калса да жаш жигиттей илбериңки.

Көздөрү ойноктоп жандуу. Ал комуз чертип жатып, атайын күү укканы келген келин-кыздарды көргөн сайын жоготконун издегендей, болгон ажары менен телмире тиктеп, бетме-бет олтурган ургаачы затынын көздөрүн тайгылтып, жамалына кан дүргүтөт...

Эртеси эл арасында Жайсаң элине кайтыптыр, Каражигитке күү таштап кетиптир деген сөз жел менен кошо элге тарады. (А. К.)

141. Кыймыл атоочторду катыштырып, моралдык-этикалык каалаган темаңарда чакан байланыштуу текст түзгүлө. Андагы кыймыл атоочтордун этиштик белгилерин көрсөткүлө. Текстңерге тема тандап, планын түзүп, башкы оюн жана идеясын аныктагыла.

142. Тексттин мазмуну менен таанышып чыккыла. Атоочтуктарды, чакчылдарды жана кыймыл атоочторду таап, алардын этиштик белгилерин айткыла.

ЖЕҢИШ

Эки жылдан кийин биз күткөн улуу Жеңиш да келди. Ошондо сүйүнгөнүбүздү айтпа. Согушка кеткендердин баары келет имиш. Мектептеги балдар өздөрүнчө эле кеткендерди түгөлдөп жатышты. Бирок биздин атабыз келбейт да. Ал согуштан мурун өлгөн. Атамды көрүстөнгө койгону жөнөшкөндө, агам менен кошо мени да алып барышкан. Менин колума ак топурак уучтатышып, күрөктүн бетине салдырышып, тиги атам жаткан жайга алып кетишкен. Мен ыйлабай койгондо таякем: атаң эми келбейт. Чыкпай турган кылып көөмп койдук деп ыйлаткан. Ошондо апамды кучактап алып, солуктаганча ыйлагам. Атам келбейт. Мен мектепте жүрүп ошону ойлонуп жаттым. Жеңишти уккан Рысбек тимеле атасы тирилип келгендей сүйүнүп алыптыр. Анын көңүлүн сууткум келген жок. Кантсе да Жеңиш жеңиш эмеспи. Ага атам келбейт дегим келген жок.

Апам кээде мени: «Өзүмчүлсүң, туура эмес болсо да, айтканыңды коё бербейсиң», — деп тилдеп калуучу. Чын эле ошондоймунбу? Өзүмдү өзүм жемелеп, агамдын сүйүнүчүнө ортоктош болуп, апама жеткизгенче үйгө шаштык. Мурун эле укса керек. Апам да сүйүнгөнүнө чыдабай, балбалактап ыйлап алыптыр.

— Токчулук болот. Курсагыңар тоюнат эми.

Апам мени кучактап алып көпкө солуктап ыйлады. Апамын ыйлаганын буга чейин жалаң таарынычтан, биздин турмуштун жетишсиздигинен го дечүмүн. Эми эмнеге ыйлайт?..

Баса, ушул жеңиш айынан эки ай өтпөй жай толугунда Самтыр жамакчы эски кеселинен кайтыш болду. Аны да ылдыйкы айылдан чүкө ойногону барып мен угуп, апама жеткизгенче шаштым.

Апам өңү бир аз кызара түшкөндөй:

— Ракматы болсун, пас киши эле, өлүп жаны тынган тура,— деп бош унчукту. Андан башка эч нерсе айткан жок. (О. А.)

143. Этиштин өзгөчө формаларын катыштырып, өзүңөр күбө болгон же чоңдордон уккандарыңар боюнча кандайдыр окуя тууралуу баяндап, аңгеме кургула.

144. Жазуу жумуштарында (жат жазуу, баяндама, дил-баян) этиштин өзгөчө формаларын тил каражаты катары стилдик максатта орундуу колдоно билгиле, оозеки кебиңерде да орундуу пайдалангыла.

§ 49. БАШ МҮЧӨЛӨРДҮН (ЭЭ МЕНЕН
БАЯНДООЧТУН) ОРТОСУНА СЫЗЫКЧАНЫН
КОЮЛУШУ

Ээ 3-жакта туруп, баяндоочтун милдетин атооч жөндөмөдөгү зат атоочтор же заттык маанидеги башка атоочтор аткарса, аларга баяндоочтук белги болгон жак мүчөлөр уланбайт. Мындай учурда баяндоочтун ээден кийин алган соңчул орун тартиби баяндоочтук белгиси катары келет.

М и с а л ы: *Ал — жазуучу. Эмгек — бакыт.*

Оозеки кепте бул түзүлүштөгү сүйлөмдөрдүн ээ, баяндоочунун ортосунда кыска тыным болот. Ал эми жазууда ал тыным болгон жерге, ээ менен атоочтук баяндоочтун ортосуна сызыкча коюлат. Сызыкча андай сөз тизмектеринин сүйлөмдүк касиетке ээ болушуна жардамдашып турат.

Ээ менен баяндоочтун ортосуна төмөнкү учурларда сызыкча коюлат:

1. Ээ менен баяндоочтун милдетин атооч жөндөмөдөгү зат атоочтор аткарса, эгерде баяндоочко тиешелүү айкындооч мүчөлөрү болсо, сызыкча ошол айкындооч мүчөлөрдөн мурда коюлат.

М и с а л ы: *Акыл — рухий байлык. Мугалим — мөмөлүц дарак.*

2. Ээнин милдетин шилтеме ат атоочтор аткарып, баяндоочу атооч жөндөмөдөгү зат атоочтордон болсо коюлат.

М и с а л ы: *Бул — менин апам. Ал — Мараттын үйү. Ал — өз кесибинин устасы.*

3. Ээнин милдетин заттык маанидеги атоочтук аткарып, баяндоочу атооч жөндөмөдөгү зат атоочтон болсо коюлат.

М и с а л ы:

Алтын билим өнөрдүн
Сүтүн берген — мугалим.
Аябастан эмгекке
Күчүн берген — мугалим. (Ж. Б.)

4. Ээ менен баяндоочтун биринин милдетин атооч жөндөмөдөгү зат атооч, экинчисиникин кыймыл атооч аткарса:

М и с а л ы: *Ата Мекенди коргоо — ыйык милдет. Ар бир атуулдун ыйык милдети — Ата Мекенди коргоо.*

Эгерде атооч жөндөмөдөгү зат атоочтон же кыймыл атоочтон болгон баяндоочтун алдына бул, ал, ошол деген сөздөр кошулуп айтылса, сызыкча бул сөздөрдүн алды жагына коюлат.

М и с а л ы: *Ынтымактуулук — бул күч, ынтымактуулук — бул жашоо, ынтымактуулук — бул жеңиш. Элге эркиндик, эгемендүүлүк алып келген — ошол демократия.*

5. Ээ да, баяндооч да эсептик сан атоочтон болсо, же баяндоочтун милдетин абстракттуу маанидеги сан атооч аткарса.

М и с а л ы: *Алты жерде алты — отуз алты. Эки элчү — жүз. Сексендин жартысы — кырк.*

Зат атоочтон турган баяндоочко кызматчы сөздөр айкашып айтылса же аларга жак, суроо, уланды мүчөлөр уланып келсе, баш мүчөлөрдүн арасына сызыкча коюлбайт. Мындай учурда атоочтук баяндооч толук баяндоочтук белгиге ээ болуп, ээ менен тыгыз байланышып келет.

М и с а л ы: *Сен акылдуу кызсың. Улан биздин мыкты жигитибиз эле. Мен демократмын. Айгүл студентпи?*

Ээ зат атоочтон болуп, сан атоочтон турган баяндооч анын конкреттүү санын көрсөтсө, баш мүчөлөрдүн ортосуна сызыкча коюлбайт.

М и с а л ы: *Бизде айылга баруучулар кырк беш.*

145. Төмөнкү накыл кептерди жатка билип алгыла. Ээ менен баяндоочтун ортосуна сызыкчанын коюлушуна көңүл бургула. Сызыкча кайсыл учурда коюла тургандыгын эстегиле.

НАКЫЛ КЕПТЕР

Дүйнө — улуу жол,
Заман — соккон жел.

Алдыдагы толкун — агалар.
Артагы толкун — инилер.

Атаң өлсө — агаң ата,
Энең өлсө — эжең апа.

Киреше — тоскон суудай,
Чыгаша — аккан суудай.

Эли байдын — дили бай.

Жакшы келсе — кут,
Жаман келсе — жут.

Бал — аарыдан,
Мээрим — аялдан.

Өз жериң — алтын бешик,
Бөтөн жер — көңдөй тешик.

Күрөштүн максаты — жеңиш.

Сөз — үрөн, иш — мөмө.

Бирдиктүү эл — кебелбес аскадай.
Жаштык — шаттык, карылык — сактык.

Бала тарбиясы — бешиктен.

146. Ээ менен бандоочтун ортосуна сызыкча коюлган сүйлөмдөрдү жыйнагыла. Аларды катыштырып, чакан текст түзгүлө. Ээ менен баяндоочтун ортосуна сызыкчанын коюлушунун себебин аныктагыла.

147. Төмөнкү тексттин мазмунун кунт коюп окугула. Андагы баш мүчөлөрдүн ортосуна сызыкчанын коюлушуна көңүл бургула.

ПЕРЗЕНТТИ ТАРБИЯЛОО

Уулум, эгер сен перзент көрсөң, перзентине жакшы, жарашыктуу ысым койгун. Жакшы ысым коюу — перзенттин атадагы акысынын бири. Уул перзенттиң бир аз торолгондон кийин күч-кудуретиңе карап, той-тамаша өткөрүп бергин. Чама-чаркыңа карабай чоң той кылуудан сактан, каражатыңа ылайык той кылгын. Тойго бары-жогунду сарптап, муктаждыкка түшүп калуу, карызга белчеден батуу — акылдуу жандардын иши эмес. Перзенттиң бой тарта баштагандан тартып, өзүнүн жөндөмүнө карап ага өнөр үйрөт.

Зарыл учурда өзү гана аткара ала турган, башка киши анын ордуна өтүп аткара албай турган өнөрдү үйрөтүү керек. Ал өнөр — сууда сүзүү өнөрү эмеспи.

Перзентти тарбиялоо — бул жооптуу милдет. Өз перзенттериңе ар түрдүү илим-өнөрдү үйрөт. Ошону менен сен аталык ыйык милдетиңди аткарган болосуң.

Адамдын башына эмнелер келип-кетерин алдын-ала билип болбойт. Ар бир сапаттуу өнөр, албетте, бир күнү кереги тиет. Ошон үчүн перзенттериңдин илим-өнөр үйрөнүүсүнө кош көңүлдүк менен карабагын. (*«Ой гүлдөрүнөн».*)

§ 50. СҮЙЛӨМДҮН БАШ МҮЧӨЛӨРҮНҮН ЭЭРЧИШҮҮСҮ: ТОЛУК ЭЭРЧИШҮҮ, ТОЛУК ЭМЕС ЭЭРЧИШҮҮ

Сүйлөмдөрдөгү сөздөр бири-бири менен төрт жол аркылуу байланышат: **ыкташуу, башкаруу, таандык байланыш жана ээрчишүү**. Булардын ичинен ээрчишүү менен ээ жана баяндооч байланышат.

Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн толук ээрчишүүсү

Сүйлөмдүн баяндоочу грамматикалык жактан ээге баш ийип, аны жак жана сан боюнча ээрчип байланышат.

✓1. Сүйлөмдүн ээси 1, 2-жактагы жактама ат атоочтордон болсо, баяндоочуна да ошол жактын мүчөлөрү жалганып, ээни дайыма жак боюнча толук ээрчийт.

М и с а л ы: *Биз келечекке карыздарбыз. Мен медицина тармагында иштейм. Силер бейпилчиликте жашайсыңар.*

2. Ээнин милдетин аягына I, II жакка таандык мүчөлөр жалганган өз, баары деген ат атоочтор жана жамдама сан атоочтор аткарышса да, баяндоочтору дайыма ээни жак боюнча толук ээрчип, I же II жакта айтылат.

М и с а л ы: *Табышмактын жандырмагын өзүм табам. Баарыбыз студентпиз. Бешөөңөр шаарга барасыңар.*

3. Сүйлөмдүн ээси маани жагынан III жакта туруп, баяндоочу учур чакта же айкын келер чакта болсо, баяндооч ээни жак боюнча толук ээрчип, III жакта айтылат. Мындай баяндоочтордун аягына үчүнчү жактын -т мүчөсү жалганып келет.

М и с а л ы: *Ал дайыма туулган жерин мактайт. Жыгылган күрөшкө тойбойт. Ашыккан дайыма уятка калат.*

4. Өткөн чактагы этиштердин III жагынын жак мүчөсү жок. Ошол себептүү сүйлөмдүн ээси III жакта, баяндоочу өткөн чакта болсо, андай бандооч жак мүчөсүз туруп эле ээни толук ээрчип, III жактын маанисинде айтылат.

М и с а л ы: *Поезд түндө келген. Ал конокторго сөз берди. Айналар үй сатып алышыптыр.*

Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн толук эмес ээрчишүүсү

1. Сүйлөмдүн баяндоочу ээ менен жак уландылары боюнча дайыма эле толук ээрчише бербейт. Айрым учурда баяндооч ээ менен жак мүчөсү уланбай туруп эле мааниси боюнча ээрчишип байланышат.

Мындай мааниси боюнча ээрчишүү буйрук ыңгайдын II жагында турган баяндоочтор менен III жак маанисиндеги атоочтук баяндоочторго мүнөздүү.

М и с а л ы: *Сен шаарга окууга тапшырганы бар. — Ой, жолоочу, сен токтой тур! Кыргызстан — эгемендүүлүккө ээ болгон өлкө.*

Бул мисалдардагы биринчи, экинчи сүйлөмдөрдүн баяндоочунун милдетин бар, токтой тур деген буйрук

ыңгайдын II жагындагы этиштер аткарып турат. Алар сүйлөмдүн II жактагы *сен* деген ээси менен жак уландысы аркылуу байланышкан жок. Мааниси боюнча II жакка тиешелүү болуп айтылып, ээ менен маани жагынан ээрчишип байланышып турат.

Ошондой эле үчүнчү сүйлөмдүн **өлкө** деген атоочтук бандоочуна да жак мүчө уланган жок. Ал III жактагы ээни ээрчип, ошол жактын маанисинде айтылып, ээ менен мааниси боюнча гана ээрчишип турат.

2. Ээнин милдетин аягына I, II жакка таандык мүчө уланган зат атоочтор аткарганда, алар сырткы түрү жагынан, I, II жакка таандык формада турганы менен ички мааниси боюнча III жакты билдирет. Ошондуктан баяндооч да аны ээрчип, үчүнчү жактын маанисинде айтылат.

М и с а л ы: *Менин сиңдим институтта иштейт. Биздин директорубуз эс алууга кеткен. Сенин кызың орто мектепти алтын медаль менен бүттү.*

3. Сүйлөмдүн ээси III жакта туруп, баяндоочтун милдетин I, II жакка таандык формадагы зат атоочтор аткарса, алар ээ менен жак боюнча ээрчишпей, мааниси боюнча ээрчишип байланышат.

М и с а л ы: *Бул — менин балам. Ракия — силердин тууганыңар.*

Бул сүйлөмдөрдүн ээлери үчүнчү жакта, ал эми баяндоочтору I, II жакта турат. Бирок ал баяндоочтор ички мааниси жагынан үчүнчү жакты билдиргендиктен, сүйлөмдүн үчүнчү жактагы ээси менен мааниси боюнча байланышты.

4. Баяндоочтун милдетин жактама ат атоочтор аткарышса, же тутумдаш баяндоочтун курамында жактама ат атооч болсо, алар ээни жак боюнча ээрчибейт. Баяндоочу кайсы жактагы жактама ат атоочтон болсо, ага ошол жактын жак уландысы жалганат.

М и с а л ы: *Алсыздарга көмөк көрсөтө турган адамдар — силерсиңер. Мактоого ээ болгон алдыңкылар биз болобуз. Алардын эң кичүү уулу менмин.*

Бул сүйлөмдөрдүн ээлери үчүнчү жакта, баяндоочтору, I, II жакта турат. Баяндоочтун милдетин кайсы жактагы жактама ат атооч аткарса, ага ошол жактын жак уландысы жалганган.

М и с а л ы: *силерсиңер, биз болобуз, менмин.*

Баш мүчөлөрдүн сан боюнча ээрчишүүсү төмөнкүдөй жол менен ишке ашырылат:

1. Баяндоочтун ээни сан боюнча ээрчиши да жак мүчөлөр аркылуу болот. Демек, I, II жактын жекелик, көптүк маанидеги жак мүчөлөрү, ээ менен баяндоочтун ортосундагы жак байланышын билдирсе, экинчи жагынан, алардын сан жагынан болгон байланышын да билдирет.

М и с а л ы: *Биз алардын жоруктарын кийин билдик. Силер былтыр айылга келбей калгансыңар.*

2. Сүйлөмдүн ээси III жак, көптүк мааниде туруп, баяндоочу этиштен болсо, ал ээ менен сан жагынан көптүк **-ыш** мүчөсү аркылуу байланышат. Эгерде баяндоочу атооч сөздөрдөн болсо, **-лар** мүчөсү аркылуу байланышат.

М и с а л ы: *Цирктеги жаныбарларга балдар кызыга карашат. Келе жаткандар — тааныштар.*

3. Ээнин милдетин жекелик сандагы сөздөр аткарышса, баяндоочу аны ээрчип, дайыма жекелик санда айтылат.

М и с а л ы: *Мен бала бакчага барып, бөбөгүмдү алып келдим.*

4. Ээнин милдетин көптүк маанидеги сөздөр аткарышса, баяндоочу аны сан боюнча ээрчип, көптүк түрдө айтылат.

М и с а л ы: *Биз билим менен алыска барабыз. Меймандар үй ээсин ээрчип үйгө киришти. Алар көп жылдан бери шаарда жашашат.*

§ 51. ЭЭГЕ КАРАТА БАЯНДООЧТУН САН ЖАГЫНАН ЭЭРЧИБЕГЕН УЧУРЛАРЫ

1. Сүйлөмдүн баяндоочу ээни дайыма эле сан жагынан ээрчий бербейт. Кээде ээ көптүк түрдө турса да, баяндоочу жекелик санда айтылып калат.

М и с а л ы: *Коноктор бириндеп-сериндеп келип жатты. Душмандар бат эле чек арага жакындады.*

Бул сүйлөмдөрдөгү *келип жатты, жакындады* деген баяндоочтор көптүк сандагы ээлеринин бир учурда чогуу болгон кыймыл-аракетин билдирип турат.

2. Ээнин милдетин жансыз заттарды билдирген көптүк түрдөгү зат атооч аткарса, сүйлөмдүн баяндоочу ээни сан боюнча ээрчибей, көбүнчө жекелик санда айтылат.

М и с а л ы: *Көптөн бери суу куюлбагандыктан гүлдөр солуду. Атасынын айткан акылдары балага зор таасир берди. Кээде конференциялар болуп калат.*

Эгерде кыймыл-аракет көптүк түрдөгү ээ бириктирип турган жансыз заттардын ар бирине тиешелүү экендигин баса көрсөтүү керек болсо, баяндоочу ээни сан боюнча ээрчип, көптүк санда айтылып калат.

М и с а л ы: *Студенттер сессиясын ийгиликтүү аякташты.*

3. Ээнин алдында сан атоочтон же сандык маанидеги башка сөздөрдөн аныктоочу болуп, ал өзүнөн кийинки ээге көптүк маани берип турса, баяндоочу аны сан жагынан ээрчибей, көбүнчө жекелик санда айтылат.

М и с а л ы: *Дөбөдө бир топ киши сүйлөшүп отурат. Алардын астынан жоон топ адам чыга келди.*

Эгерде кыймыл-аракет көптүк маанидеги ээ билдирген заттардын ар бирине тиешелүү экендигин баса көрсөтүү керек болсо, баяндоочу ээни сан боюнча ээрчип, көптүк түрдө айтылып калат.

М и с а л ы: *Дөбөдө бир топ кишилер сүйлөшүп отурушат. Алардын астынан жоон топ адамдар чыга келишти.*

4. Баяндоочтун милдетин туюк мамиледеги этиш аткарса, ээси көптүк түрдө турса да, баяндоочу дайыма жекелик санда айтылат.

М и с а л ы: *Алар жеңүүчүлөр деп аталды. Жаштар алыскы райондорго жумушка жиберилди.*

5. Сүйлөмдүн ээси III жак көптүк түрдө туруп, баяндоочу көптүк мүчө менен өзгөрбөй турган сөздөрдөн (сын атооч, сан атооч, тактоочтордон (бар, жок) жана жатыш жөндөмөдөгү сөздөрдөн) болсо, ээ көптүк санда турганы менен баяндоочу дайыма жекелик санда айтылат.

М и с а л ы: *Балдардын кабактары салыңкы. Топтун ичинде далайды көргөн карыялар да бар. Бул мектептин мугалимдери да жаш, тажрыйбасыз.*

149. Төмөнкү сатиралык аңгеме менен таанышкыла. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн толук ээрчишүүсүн белгилегиле. Баш мүчөлөрдүн жак, сан боюнча толук ээрчишкенин мисалдар менен далилдегиле.

ҮЧ КЕРЕЗ

Эркебай агабыздын оорусу катуу экен деп уктук. Бул саам да жетип бардым. Ал адатынча күрс-күрс жөтөлүп, чекесин тырыштырганда чын эле боорубуз ооруй тунжурай түштүк. Бир маалда шайы оогонсуган Эркебай көзүнөн жаш кылгыра четте турган аялына кайрылды.

— И, өлдүм, и, бүттүм! Кармагыла колдон! О, о, алып калгыла! Айтор, үйдүн ичин үч көтөрүп балдарынын ыйлаганына, доктур чакырганыбызга карабай айлабызды кетиргендин үстүндө. Аңгыча азыраак тынчый түшүп, кол жаңсады.

— Бүттү баары, кашкарайганга жетпей үзүлөм. Чакыргыла балдарды. — Ары жакта ыйлап жаткан балдарды аяган биз: — Эке, эси чыгат. Балдарды эмнеге чакырдың?

— Балдарым жаш калды. Колуңардан келишинче көз сала жүргүлө. Анча болду үч керезим бар. Айтып калайын. — Бизде эмне айла, макул болдук. Ошондо Эркебайдын балдарына айткан үч керези булар:

— Ылайым Туйту менен дос болбогула, балдарым. Бакастан такыр карыз акча алба. Үчүнчүдөн, кокусунан, жайдын толук кезинде Сибирге барып калсаң, токойго кирип заара кылба...

Ошо бойдон Эркебай тунжурады. Биз да үн каткан жокпуз. Эркебайдын үч керезинин маанисин уулдары тургай биз түшүнгөн жокпуз. Жөөлүп жатат деп ойлодук. Биздин абалды түшүнгөн Жөжө аксакал бүшүркөдү.

— Эркебай, керезиңди чечмелеп бер. Туйтуң, Бакасың ким? Эмнеликтен Сибирди айттың?

Эркебай таңгалып койду: — Туйтуну билбейсиңерби? Ал арам менин илгерки досум эмеспи. Атасынын оозун урайын, ал достошорун достошуп алып эле үстүңөн арыз жаза берет. Бакас да мага дос чалыш ит, жогорку жарташтык. Ал чунак карыз берерин берип, кайра алгыча жаныңды сууруйт. Сибирге барып токойго заара кылсаң

үч күнгө чейин чиркейдин чакканынан такымың шишип, кычышып, мазанды алат экен десе болобу. Муну уккан биз же күлөрүбүздү билбей, же ыйларыбызды билбей отуруп калдык. Ошентип, мындан жыйырма жыл мурда керез айткан Эркебай ушу кезде деле өлбөй-житпей куландан соо жүрөт. (А. С.)

150. Бул сатиралык аңгемени да окуп чыгып, анын мазмунун, башкы оюн жана идеясын түшүнгүлө. Эне тилиңде таза сүйлөп, ыймандуу болгула. Ээ менен баяндоочтун жак, сан боюнча толук ээрчишүүсүн тексттеги мисалдар менен далилдегиле.

КАРА ИТ

Автобуста бараттык. Жол узак. Сапар тарткан жүргүнчүлөр да ар кыл жаштагы адамдар. Бир дагы бош орун жок. Эң алдыңкы орунда чүрүшкөн кара кемпир. Анын бет алдындагы орундукта эки кыз катар отурушат. Тырмактары упузун жана кыпкызыл. Беттери кара тору, көздөрү капкара болсо да чачтарын күрөң-саргыл кылып боётуп алышкан экен. Эки кызды жандап тикесинен тик туруп келатышкан үч жигит тигилерге бирдеме айтымыш болуп кайра өздөрү каткыра күлүп калышат. Чачтары үрпөйгөн кер ооз жигиттерди жана тиги Айша менен Айнаны алдыртан жактыра бербеген кара кемпир кээде өзүнчө кобуранып коёт. «Жаман өлүксүздөр десе. Эркеги менен кызынын айырмасы жок. Карасаң, чачтары желкесине түшүп, катын десең баары мурутчан. Буларың эркек дейин десең тырмактары узун, эмчектери саандай катын кейпин кийип турушат. Катын дейин десең албарстыга окшоп чачтары сапсары». «Ладно, ладно, не выступай, мастан». Жигиттер кемпирди зекиген болушат да, тамекини бурулдатышууда. Автобустун ичи ысык. Тигилерди тамеки тартпа деп айтууга эч ким даабай, жол азабын тартып келатышкан жүргүнчүлөр өзүнчө беймаза. Бир даары үргүлөп, бир даары өз ара акырын сүйлөшкөн болушат. Ушу кезде күйүк жыттанып, кыздар кыйкырып жиберешти:

— Энеке, горит, горит! Вставайте...

Жүргүнчүлөр түйшөлө түштү. Көрсө, тамеки тарткан жигиттердин учкуну тийип, кара кемпирдин этеги тутанып, күйө баштаган экен. Бирок кемпир түйшөлгөн элге

көңүл бурбай, кыздарды жек көрө карап, буркан-шаркан түштү:

— Өлүгүңдү гана көрөйүн албарстылар. Баятан бери тим койсо ашынып баратышат. Энесиндей кишини шылдыңдап. Кусурум урсун, өлүгүңдү көрөйүн албарстылар. Кара ит, кара ит деп коюшат. Мен кара ит болсом, силер сары итсиңер. Мына эмесе, — деп этегин кагына бергенде колу тутанып келаткан жалынга тийип ордуна ыргып турду. (А. С.)

157. Төмөнкү тексттен баш мүчөлөрдүн толук эмес ээрчишүүсүн белгилегиле. Тексттин мазмунун толук үйрөнүп, башкы идеясын чечмелегиле. Ошондой эле баш мүчөлөрдүн толук ээрчишүүсүн да далилдегиле.

ЭНЕ

Перзентке эненин мээр-махабаты атаныкынан да көбүрөөк болот. Айрым перзенттер баарынан ыйык, ары мээрбан эненин кадыр-сыйын билишпейт. Бир жаш жигит энесинин сөзүнө кулак салбады. Кыйкырып-өкүрүп, анын дилине азар берди. Мээрбан эне уулунун кылыгынан көңүлү сууп, көзүнө жаш алды. Анан уулунун наристе кезинде жаткан бешигин анын алдына алып келип коюп мындай деди:

— Эй, жаштыгың, наристе чагың унуткан уят-сыйытсыз акмак! Мына бул бешикти көрдүңбү? Наристе кезиңде сени ушул бешикке бөлөп, кечкисин таң атканча уктабай терметээр элем. Адеп ыйлай берсең бешиктен чечип алып, боорума басып сооротоор элем. Өтө көптөгөн машакаттарды көрүп, сени тарбияладым. Сен деп күч-кубаттан тайдым. Сен деп көп кыйынчылыктарга моюн сундум. Мына эми эр жетип, күч-кубатка толдуң, бирок жаштыгыңды жана наристелик дооруңду унутуп, мээрбан энеңе баш ийбейсиң! Анын көңүлүн жаралап, көз жашын төктүрөсүң. Андай кылбагың, уулум, эненин махабаты канчалык зор жана чексиз экендигин унутпагың. Мен дагы, атаң дагы сенин дайыма бактылуу болушунду каалайбыз. Бизди капа кылбагың. Дилибизди оорутпагың. Айткандарыбызды кабыл тутуп, бизди ыраазы кылып, батабызды алгының.

Эненин ыйлап айткан сөздөрү жигиттин жүрөгүнө октой кадалды. Ал өзүнүн кылган кылмышына бушайман болду. Энесин бек кучактап алып көзүнөн, бетинен өпкүлөдү, ыйлап кечирим сурады. Эне эмеспи, уулунун күнөөсүн кечирип жүзүнөн өөп, ага ак батасын берди. (*«Акыл тамчыларынан»*)

152. Ээ менен баяндоочтун толук эмес ээрчишүүсүн катыштырып, өзүңөр каалаган темада ой жүгүртүп чакан текст түзгүлө, ага тема тандагыла жана башкы оюн, идеясын аныктагыла.

153. Төмөнкү тексттен ээге карата бандоочтун сан жагынан ээрчибеген учурларын аныктагыла. Тексттин мазмунун, башкы оюн жана идеясын жакшылап өздөштүргүлө.

... Эл тоюнуп, алардын ичинде эч кимге залалы жок биздин чакан үй-бүлө да бат эле ирденип кетти... Ошол кышта апам узакка ооруду. Бул кыш биз үчүн өтө оор мезгил болду...

«Өлбөгөн адам алтын аяктан суу ичет» деген төгүн эмес турбайбы. Бардыгы өзгөрөт, жаңырат дегенге мен ошондо эле ынанып калдым. Өмүрлөр жомоктогу алтын булактай бир калыпта шылдырап агып жатты... Рысбек мединституттун үчүнчү курсунда болучу. Апам кийинчерээк көп ооруп төшөккө жатып калчу болду. Окубай эле коёюн десем өзү болбойт.

Эптеп күн өтөр. Тууган-урук бар эмеспи. Тиги атын туугандары да жардам берип турар. Көп эле камтама боло бербей, — деп мени сооротот.

Көңүлүм тынчыбаган мен агама: — Апам катуу ооруп жатат — деп кат жазып жибердим. Эмне үчүн жаздым экен ошондо...

Демейде энесаак Рысбек Суусамыр ашып жөө келди. Ошол бойдон окуусун таштап койду. Бир чети жардамдар шар бүлөсү болбогондуктан, кийим-кече, тамак-ашынан кыйналса керек, же... Апамын оорусун шылтоолоп эле таштап койду го окуусун.

Эмне үчүн кат жаздым экен. Ичимен кыжалат болом. Эмне, Рысбек чындап ажал жетсе апамы алып калат беле. Бу арга түгөнгөндөгү оюм да, болбосо... Көп өтпөй байкуш апам дагы оорусунан сакайып, Рысбегин үйлөнтүп коюуга жетишти. Апамдын бактысынанбы, келини жа-

ман чыккан жок. Колуна кол, бутуна бут болуп, апамдын айтканы менен. Апам да бир санаасынан тынчыгандай бизди түгөлдөп калат.

— Рысым да үйлөнүп калды. Кудайга ыйым жеткенби, тигинтип келиним жаман чыккан жок. Өзүмө күйүмдүү, байкушум. Теңирге шүгүр, экөө бири-бирине ынак жар болчудай. — Алар жокто апам ушинтип божурап калат. Мен тек, ичимен апамын оюн кубаттайм... (А. Т.)

154. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн толук жана толук эмес ээрчишүүлөрүн камтыган өзүңөр тандаган моралдык-этикалык же коомдук-саясий темада чакан текст түзгүлө.

155. Эге карата баяндоочтун сан жагынан ээрчибеген учурларына ылайыктуу каалаган темаңарда ой жүгүртүп, оозеки баяндама даярдагыла. Баяндаманын планын түзүп, темасын аныктагыла, башкы оюн жана идеясын тапкыла.

§ 52. ТЕҢ ЖАНА БАГЫНЫҢКЫ ТАТААЛ СҮЙЛӨМДӨРДҮН ГРАММАТИКАЛЫК ТҮЗҮЛҮШТӨРҮ БОЮНЧА АЙЫРМАЧЫЛЫКТАРЫ

Тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн синтаксистик түгөйлөрү интонация жана байламталар аркылуу өз ара байланышат. Тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн өз ара байланышуу жолдору боюнча байламталуу жана байламтасыз татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн биринде негизги ой айтылса, экинчисинде ал ой улантылат, толукталат, чечмеленет.

Мисалы: *Адам бардык жактан татынакай болууга тийиш: жүзү жарык, ичи таза, ою тунук, сырты сымбат.*

Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумунда синтаксистик эки түгөй болот да, анын бири багыныңкы сүйлөм, экинчиси баш сүйлөм деп аталат.

Бул эки түгөй грамматикалык татаал бир бүтүндүн (татаал сүйлөмдүн) өз ара ажырагыс бекем байланышкан жана маанилери боюнча бири экинчисине багыныңкытуу, көз каранды болгон бөлүктөрү болуп саналат. Баш сүйлөм багыныңкы сүйлөмдү маани жактан өзүнө багындыруу менен, татаал сүйлөм аркылуу берилип

жаткан ой-пикирди жыйынтыктап турат. Ошондуктан багыныңкы сүйлөмгө караганда баш сүйлөм маани жактан үстөмдүк кылат. Ал эми багыныңкы сүйлөм болсо баш сүйлөмдөгү ойдун түрдүү кырдаалын, белгилерин, мүнөзүн баяндайт, түшүндүрөт. Ошентип, алардын сүйлөмдүк касиети, белгилери, багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумунда гана сакталат.

М и с а л ы: *Бардыгын билген гана акылдуу болбостон, билгенин иш жүзүндө көрсөтө алган акылдуу болот.* (Аристотель.)

Тең жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн грамматикалык түзүлүштөрү бирдей болбойт.

Тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн баяндоочтору өзүлөрүнүн грамматикалык түзүлүшү боюнча жеке турган жөнөкөй сүйлөмдөрдөн эч айырмаланбайт. Ошол себептүү мындай сүйлөмдөр өз алдынча турганда да, жөнөкөй сүйлөмдөр сыяктуу толук ой корутундусун билдирүүгө жөндөмдүү.

М и с а л ы: *Жакшы уул элин багат, жаман уул элин уят кылат. Акылдуу таап сүйлөйт, акмак каап сүйлөйт.* (Макалдар.)

Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн багыныңкы түгөйлөрүнүн баяндоочтору грамматикалык жактан өзгөчө түзүлүштө болот, т. а., алар синтаксистик чак жана жак формаларында келбейт. Ошондуктан, өз алдынча туруп, кандайдыр бир ой корутундусун да билдире албайт.

М и с а л ы: *Ниетиң таза болсо, ишиң алга жылат. Максат киргенде, кыздар күлүп калышты.*

Жогорудагыдай белгилери боюнча тең жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр өздөрүнүн грамматикалык түзүлүштөрү боюнча айырмаланып турат.

156. Төмөнкү тексттерди окугула. Тең жана багыныңкы татаал сүйлөмдөрдү белгилегиле. Алардын грамматикалык түзүлүштөрүнөн болгон айырмачылыктарын чечмелегиле.

ЧАЛДЫН КУСАЛЫГЫ

I

... Турна да, Талип да издешпей табышкансып, ээсин айланчыктап анда-санда үн салып, оттоп жүрдү. Төкөр чал көлдү мелтирей тиктеп, төрт уулунун аттарын атап дуба кылды.

Кийинчерээк ал көлгө тынымсыз каттоочу болду. Чайын ичип-ичпей эле көлгө камынат төкөр чал. Колуна куш кондургансып, өзүндөй каркайган карт турнаны ээрдин кашына кондуруп, эки буту тепендеп тынбайт. Жарым ай үзгүлтүктөн кийин асман түнөрүп, муздак сыдырым токтоп, аба нымшып жылуу тартты. Мындай болгондо сөзсүз кар жаайт. Төкөр аны жакшы биле турган. Калдайган жалбырактарга шүүдүрүм түшүп, шөлпөйүп жер менен жер болуп, айлана тымтырс. Асман түнөрүп тоолордун баштарын жаап, бара-бара көлдүн айланасына да алгачкы кар түшө баштады. Талип бу күнү үйүнө тез кайтты... Бу сапар чал көлүнө бара албай калды. Анткени кар боройлоп беттеп уйгу-туйгу жаап, шамал бет маңдайдан уруп турган. Ал улам асманды карап, ушу кышты көргөнүнө ыраазы болсо да артта калган сексен жылы, бүгүнкү күнүнчө сезилбеди. Анткени Талип абдан эле шайдоот, тың эле.

Мындай көрүнүш көпкө созулган жок. Карыянын кабагы кар жаагандай бат эле түнөрүп, анын улам мезгил өткөн сайын чычаладай кароолонуп өчүп бараткан өмүрү, эч кимге залалы жок өтсө да, турна менен болгондон берки күндөрүнчө көрүнбөдү. Аны тапканы санаачыл болуп, шордуу турна чалдын көл тарапка качышына себепчи болгонсуду.

II

... Экее бирдей көл алдында калган жаштыктарын ойлогондой суз тартышып, биринин оюн бири бат түшүнүшкөндөй, тиктешип калышат.

Кийинки күндөрү Талип көлгө көп каттабай санаачыл болуп кетти. Өзүнчө кысылып, жүдөдү. Анысы аз келгенсип күрт-күрт жетелүп, төшөккө көпкө жатчу болду. Турнанын үнүн угуп кары чыйрала түштү. Төшөк-

төн турам деп тура албады. Коңкойгон тумшугу этсиз купкуу терисине жабышып катып калгандай, таноолору кыпчылып бат-бат дем алат. Чекеси от менен жалын болуп, согушта курман болгон уулдарынын аттарын атап: Муса, Карып, Калый, Жакып деп кайталап, алар менен сүйлөшкөнсүп, күндүрттөнгөн добуш менен жөөлүй берди. Күйпөлөктөгөн кемпири чалынын жөөлүшүн жамандыкка жоруй, көзүнө жаш алып тынчы кетип чебеленет.

Түшкө жакын врач келди, чалдын ден соолугун текшерип, ооруканага жатуусун талап кылды. Эки өпкөсүнө тең суук тийиптир, жатпаса болбойт. Врач ток этер жерин айтты...

Эртеси чал доктурдун салган ийнесинен жаны жай алгандай шайдоот туруп, эшикке бет алды. Адатынча пейили бузулуп, тигинде турган эшегин токунуп, кайра үйгө кирип, турнаны үшүп калат дегениби, колтугуна кыса дагы көлүнө жөнөдү. Эшеги тушоордон жааган карды жиреп, жеткирчү жерине жеткирди да тык токтоду. Талип эшегинен түшүп, турнаны тигиндей уй чачкан саманга коюп, мелтиреп жаткан көлдү кубатсыз көздөрү менен көпкө ач көздөнө сугалактык менен карады. Көл тынч.

III

Талип артында туяк калбаганына, жада калса тун баласы Мусадан болбогонуна кейиди. Ырас Муса аял алып келиндүү кылды. Алар балалуу да болушкан. Согуш аяктап, ошондо катуу алсырап шалдая түштү го эл. Анысы аз келгенсип катуу жер титирөө да болуп берди. Башынан өзүнчө жашаган келинин үч баласы менен там басып опат болушту. Айтпай турган жорукпу.

Чал титиреп кетти. Ооба, төртөөнүн өлүгүн жанаша коюшпады беле. Эми минтип тынчтык заманда сөөктөрү көрүстөндүн кайсы жеринде экени билинбей, көл астында калбасын деп боолголоп көрүн ачып, тиги көрүнгөн жаңы бейитке жашырып, кой союп, куран окутуп, оюнда арбактарын ыраазы кылды.

Талип сакалын мыжыга көзүнө күч келтирди, бирок жаш чыкпады. Денеден кубат качып, эти от менен жалын болуп денени тер кысты. Акылын жоготкондой дендароо

басып келип, муздак суудан даарат алып, намаз окуюн деди. Окуй албады. Ал эркисизден жантагынан жантая кетти. Чүңүрөйгөн нурсуз көздөрү коюуланып, денеси чымырап улам оозу ачыла жанында турган турнага бир нерсе айткандай боло берди. Бирок анын үнү сыртка чыкпады. Жөн гана шыбырап жаткансыды. Төкөр көпкө козголбоду. Анын денесинен жылуулук качып, жүрөк кагышы акырындап баратты.

Талип төкөр небак эле уулдарына, неберелерине барып кошулган эле. Кар күчөп, айлана бозоруп, арты катуу борошого айланды. Денесин калчылдак баскан карт турна ээсин жоготкондой улам-улам куркулдайт. Алыстан атчан киши көрүндү. Тиги караан берилеген сайын кусасынан арылбай кеткен ээсин жоктоп, шордуу карт турна куркулдай берди, куркулдай берди... (А. Т.)

157. Тең жана багыныңкы татаал сүйлөмдөрдү катыштырып, моралдык-этикалык темада дилбаян жазгыла. Татаал сүйлөмдөрдүн грамматикалык түзүлүштөрү боюнча айырмачылыктарын байкагыла.

158. Өзүңдүн оозеки жана жазуу кебиңерде тең жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдү стилдик максатта орундуу колдоно билгиле.

159. Адабий көркөм чыгармалардан тең жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдү жыйнап жазгыла. Алардын грамматикалык түзүлүштөрүн айырмалап ажыраткыла.

§ 53. ТАТААЛ СҮЙЛӨМДҮН ТУТУМУНДАГЫ ЖӨНӨКӨЙ СҮЙЛӨМДҮН АРАСЫНА КОЮЛУУЧУ ТЫНЫШ БЕЛГИЛЕР

Татаал сүйлөмдүн түрлөрүнө карата коюлуучу тыныш белгилери да бирдей болбойт. Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдөгү тыныш белгилердин коюлушу баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдүн өз ара орун алуу багытына карай болсо, тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө жөнөкөй сүйлөмдөрдүн өз ара маанилик катыш өзгөчөлүктөрүнө негизделет. Ал эми байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдөгү тыныш белгилердин коюлушу андагы байламталардын

жөнөкөй сүйлөмдөрдүн кайсынысына тиешелүүлүгүнө карата болот.

Байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр маанилери боюнча бири-бирине кескин түрдө каршы айтылса, алардын арасына сызыкча коюлат.

М и с а л ы: *Кызды төрөйт — кыялын кошо төрөбөйт.* (Макал.) *Буту жок — жүрөт, тили жок — сүйлөйт.* (Табышмак.)

Тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн синтаксистик түгөйлөрүн байланыштырган байламталардын айрымдары өзүнөн мурунку сүйлөмгө, айрымдары өзүнөн кийинки сүйлөмгө тиешелүү болот. Тыныш белгилери ошол орун тартибине карата коюлат. **М и с а л ы:** *да, дагы* байламтасы өзүнөн мурунку сүйлөмгө тиешелүү болуп айтылат, ошон үчүн үтүр андан кийин келет.

М и с а л ы: *Биринчи барып көр да, андан кийин ишен.*

Калган байламталардын бардыгы өзүнөн кийинки жөнөкөй сүйлөмгө таандык болгондуктан, үтүр алардан мурда коюлат: *Биз бардык, ал эми алар келишпеди.*

160. Төмөнкү татаал сүйлөмдөрдөгү тыныш белгилеринин коюлушуна көңүл бургула. Накыл кептердин маанисин чечмелеп түшүнгүлө, жатка билгиле.

Жакшы адамдан — бак калат, жамандан — ойдо так калат. Жерге айтсаң саламды, жер алдабайт адамды. Көздүн көргөнүнөн, кулактын укканы көп. Акылдууга алкыш айтсаң — алкыш аласың, акылсызга акыл айтсаң — шылдыңга каласың. Байдын кулу болгончо, байкуштун уулу бол. Акылдуу жыйырма жашта — башмын дейт, акылсыз элүү жашта — жашмын дейт. Жүктүн оорун нар көтөрөр, сөздүн оорун эр көтөрөр. Эл агасыз болбойт, суу жакасыз болбойт. Эрке бала жаңы кийимге сүйүнөт, жетим бала тойгонуна сүйүнөт. Жакшыга жанашсаң — максатыңа жетесиң, жаманга жанашсаң — адашып кетесиң. Жалкоонун үйүндө отун жок, соргоктун үйүндө тамак жок. Жаман киши ичкен-жегенин айтат, жакшы киши уккан-көргөнүн айтат. Көл канча терең болсо да — түбү бар, тоо канча бийик болсо да — төбөсү бар. Ийинге кол салганда, жыландын уусун эсте, гүлдү үзгөн кезде, тикени келсин эске. Көп кыйкыргандан коркпо, унчукпай

тургандан корк. Акмак менен тойго барганча, акылдуу менен таш ташы. Чөгөлөп жашаганча, какайып жүрүп өлгөн жакшы. Бир киши казган кудуктан, миң киши суу ичет. Сөз кылычтан өткүр, балдан таттуу. Жакшы адам ачык сүйлөйт, сөз тамырын казып сүйлөйт. Жаман адам сасык сүйлөйт, өзгөлөрдү басып сүйлөйт. Адептүү сылык сүйлөйт, амалкөй былык сүйлөйт.

161. Төмөнкү тексттеги татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн тыныш белгилерин койгула. Акылман ойлорду үйрөнүп, турмушуна колдонула.

АКЫЛМАН ОЙЛОР

Ар түрдүү мүнөздөгү адамдар менен таанышып алардын пейил-куюп жакшылап үйрөнгүн. Алардын ар бирин сынап көргүн. Ошону менен сан досту душмандан жакшыны-жамандан билимдүүнү түркөйдөн чоңду-кичинеден айырмалай аласың. Эгерде ушундай кылсаң сен адамдардын тышкы көрүнүштөрүнөн алданбайсың. Алар менен жасаган мамилеңден сенин максатың айкын болот. Тегерегиндеги адамдар бактылуу болушса сен дагы ага окшош бактылуу болуу үчүн тырышкын.

Кимде-ким куру сөз таратуучу жана бирөөдөн айып кемчилик издөөчү болсо ал эч кимдин дилине макул да төп да келбейт. Ал өзүнүн алтындай өмүрүн текке кетирет. Кимде-ким калайык-журтка кайрымдуу болбосо ал эл урматына эгедер болбойт мартабасы көтөрүлбөйт. Кимде-ким өзүн ысырапкерчиликтен чектебесе, тиричиликке көңүлкоштук менен ортозаар эки анжы жол тутса ал сөзсүз түрдө муктаждык отунда куурулат. Кимде-ким эзмеликтен, жалган сүйлөөдөн тыйылбаса эч ким анын сөздөрүн этибар албайт.

162. Бул татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр кандайча байланышып турат. Кандай тыныш белгилери коюлган? Акылман кеңештерди жатка билгиле жана колдонула.

Жолго кир сууну төгүүгө болбойт, же тебелендиге кирдин суусун чачпа. Жаман түшүндү сууга айт, суу менен кетсин. Алыскы сапардан кайткан адамдын башынан үч жолу суу тегеретип, түкүртүп, идишин эшикке көм-

көрүп коёт. Жаш баланын салмагын айтып, татынакай дебе. Караңгыда шыпырынба, душманыңды көбөйтөсүң. Таң азандан турсаң, ырыскыңдан куру калбайсың. Балаңдын ыйманын жашынан тиле, чоңойгондо тилесең кеч болуп калат. Нанды тегеретип сындырбай, тең бөлүп сындыр. Караңгыда күзгү караба, чач тараба, жылдыз санаба. Алган чачыңды тебелендиге таштаба, мөмөлүү дарактын түбүнө көөмп кой. Чыныны чертпейт, казанды калдыратпайт. Эки кишинин ортосунан өтпөй жүр, жыйылган жүккө жатпай жүр. Чоң жолдо жаткан буюмду алып, четке койсоң соопко каласың. Досундун үйүндө тырмак алба, касыңдын үйүнөн чач алдырба. Беймаал убакта оорулууну сурап барбайт, бала көрбөйт. Үйдө ышкырба, үй айланып чуркаба. Мурун кычышса — эт, кол кычышса — акча, бут кычышса — жол. Түшкө суу кирсе — өмүр, камчы — бийлик, бит, жылан — байлык, нан, тамак — дөөлөт, токчулук.

163. Жөнөкөй сүйлөмдөрдөн турган татаал сүйлөмдөрдү катыштырып, «Эне тили — менин дилим» деген темада дилбаян жазгыла. Анда жөнөкөй сүйлөмдөрдүн арасына коюлуучу тыныш белгилерди байкагыла.

§ 54. ТИКЕ СӨЗДҮН ТҮРЛӨРҮ: ЦИТАТА, ДИАЛОГ. АЛАРДА КОЮЛУУЧУ ТЫНЫШ БЕЛГИЛЕР

Бөтөн сөз эч өзгөрүүсүз берилсе, тике сөз деп аталат. Мында башка бирөөнүн сөзү автор тарабынан сөзмө-сөз берилип, анын мазмуну да, грамматикалык түзүлүшү да дал өзүндөй толук сакталат да тырмакчага алынып жазылат.

Цитата — (латынча — *күбөгө тартуу*) өзүнүн пикирин түшүндүрүү жана бекемдөө үчүн башка бир автордун чыгармасынан өтө чакан үзүндү же бирөөнүн кыска сөзүн пайдалануу. Цитатаны өз орду менен ыктуу пайдалануу зарыл.

Цитата — тике сөздү пайдалануунун бир ыкмасы. Цитатанын тыныш белгилери тике сөздөгүдөй, бирок төмөнкүдөй айырмачылыктар бар: Айрым учурда цитата түзүлүшү жагынан төл сөз менен байланышып, анын

бир бөлүгү катары колдонулат. Анда ал тырмакчага алынып, андан мурун кош чекит коюлат, кичине тамга менен жазылат.

М и с а л ы: *Элибизде мындай макал көп кезигет: «Жигитке жетимши өнөр аздык кылат».*

Айрым учурда цитата толук колдонулбаса анда калтырылып кеткен сөздүн орду көп чекит менен белгиленет, кээде цитатанын баш жагы калтырылса же кыскартылса анда абзац көп чекит менен башталат.

Диалог (грекче — *сүйлөшүү, аңгемелешүү*) эки же андан ашык адамдардын өз ара оозеки сүйлөшүүсү, аңгемелешүүсү. Көркөм чыгармадагы диалог каармандын кебин мүнөздөөнүн эң кеңири түрүнөн болуп саналат. Диалог бардык жанрдагы чыгармаларда бар, өзгөчө ал драмада окуяны өнүктүрүүнүн каражаты катары колдонулат. Диалог бардык турмуштук кырдаалдарда кезигип, оозеки кепти өнүктүрүүнүн негизги каражаты катары саналат.

М и с а л ы:

— *Айдай, сен бош убактыңды кандай өткөрөсүң?*

— *Китеп окуйм, эс алам.*

— *Кандай китептерди окуйсүң?*

— *Ар кандай кызыктуу китептерди.*

— *А өзүң кандай өткөрөсүң?*

— *Менде бош убакыт деле болбойт.*

— *Китеп окуйсүңбу?*

— *Окуйм, албетте, ара-чолодо убакыт табам.*

Диалог жаңы саптан башталып жазылып, алдына сызыкча коюлат. Айрым учурда бир нече кишилердин диалогу болушу мүмкүн.

164. Төмөнкү тексти окуп чыккыла, андагы диалогдун курулушуна карап, диалог кандай кырдаалда өтүп жатканына жана анын тыныш белгилерине байкоо жүргүзгүлө.

Ат-Башы районунун Жаңы-Күч айылында Айты атуу санжырачы адам жашап өткөн. Ал жаш кезинде жолоочулап баратып чоочун аймактагы жалгыз үйгө туш болот. Учурашып, үйгө киргенден кийин келин күйөөсүнө бир нерселерди шыбырайт да, алдыларына бир аяктан жарма коюп кетет.

— Ээ, Күлүмкан, акем келип калыптыр, казан ас,— деп кыйкырат күйөөсү.

— Азыр,— деп коюп, Күлүмкан өз ишин жасай берет.

— Күлүмкан, чый-пый кыла койсоң боло!? — деп күйөөсү дагы үн салат.

— Азыр,— дейт да Күлүмкан дагы эле өз ишимен алектене берет. Күйөөсү андан кийин да бир нече жолу кыйкырат.

— Азыр, азыр,— дей берет Күлүмкан кебелбей. Акыры тажашканда Айты аттанмакчы болот.

— Кап, тамак иче кетсеңиз болбойт беле?! — деп үй ээси сыпайгерчилик кылат да, аттандырып коёт. Көрсө, алардын колунда чынында эле эч нерсе жок кембагалдар тура. Күлүмкандын акылы менен тамак ас деп опулдай бериптир күйөөсү калп эле. Айты болсо айылга: — Күйөө бала ченде жок даалдаган жоомарт жигит өңдөнөт. Кептин баары жанагы кесип алса кан чыкпаган өзүбүздүн карындашта экен,— деп келиптир. (Ы. К.)

165. Төмөнкү тексттеги диалогдун курулушуна жана анын тил каражаттарына көңүл бургула, диалогдун түзүлүш тартиби жана тыныш белгилери кандай, тексттин мазмунун кунт коюп түшүнгүлө.

КАРТӨШКӨ

... — Кана, балдар сюжет деген эмне? — адабият мугалими бирөөнү эркелетип жаткансып, жумшак сүйлөдү. «Агай-агай, мен айтам! Мен айтам агай! Агай-агай... Мен-мен...» — деп, биринен бири озунуп шаша баштады балдар.

— Кана, сен айт.

Мурат капканга түшкөн калтардан бетер алдастай түштү да, соңунан чийкил иреди анардай кызарып чыкты.

— Тиги... Сюжет болсо... Ал... — Акырында биротоло жооп бере албай шылкыйып туруп берди.

Муну көргөн балдар: «Мен айтам... Мен айтам...» — деп чуру-чуу түштү. А агай Мураттын куулугун кармаганына ууртунан жылмайды. Анан баланы тамашалагысы келди: — Сюжет желеби, же желбейби? — деп сурап калды. Муну укканда Мураттын көздөрү кыбындап, саал жандана калды: «Ал... ал... сүжет болсо...» — деди ке-

кечтенип. Эми тобокелге салып «желет», же «желбейт» деши керек эле. А балким, туура чыгып калар. Туура чыгып калса жакшы баа алып калышы ажеп эмес. А жаңылып калса — «бая ала жүргөн эки» эч кайда качпайт.

— Желет, — деди кыйды Мурат тобокелге салып. Анан агайын кантээр экен дегендей элейип карап калды.

— Ту-ура-а. — Агайы мостоюп туруп кадимки олуттуулугу менен баш ийкеди.

Балдар буга аң-таң калышты. Бирде Муратты, бирде агайды карашты.

— Туура, жейбиз! — деди агай тигинин жообун ого бетер ырастап. Муну көргөн Муратта «туура айткан экемин» деген сокур ишеним пайда боло калды.

— Аза-ма-ат, Мурат. Агай тигинин алиги жообуна ыраазы болгондой түр көрсөттү.

— Кана, эмнеге кошуп жейбиз?

Мурат бир аз ойлоно калып дагы тобокелге ооду:

— Картөшкөгө...

Жанатан бери күлкүсүн зорго тыйып араң турган агай тарс жарылды. Иштин жайын түшүнгөн балдар боорун тытып күлүштү... Ошондон кийин жалкоо Мурат «картөшкө» атка конуп кетти. (О. А.)

166. Досуңар, классташыңар, ини-карындаштарыңар менен ар кыл темада диалог куруп сүйлөшкүлө.

167. Көркөм адабий чыгармалардан диалог түрүндөгү тексттерди жыйнап чогултуп, диалог түрүндө сүйлөшүүгө: аңгемелешүүгө, маек кебин кура билгенге машыгып, оозеки кебинерди байыткыла.

168. Улуу ойчулдардын, акылман, даанышмандардын, окумуштуулардын айтып кеткен накыл, нуска, насаат ойлорунан цитаталарды жыйнагыла, аларды оозеки сүйлөшүүлөрдө жана жазуу жумуштарында орундуу пайдалана билгиле.

169. Ар кыл цитаталарды колдонуу менен тандаган темаңар боюнча дилбаян жазгыла. Цитатаны колдонууда андагы тыныш белгилерди орду менен туура коё билгиле.

Эскертүү: Сүйлөмдө бөтөн сөздөр эч өзгөрүүсүз ошол калыбында да, грамматикалык түзүлүшү боюнча өзгөрүп да колдонула берет. Мына ушул өзгөчөлүк-

төрүнө байланыштуу алар тике жана кыйыр сөз болуп, экиге бөлүнөрүн эсиңерге салгыла.

Мисалы: 1. «Кыялсыз адам — канатсыз куш», — дейт кыргыз элинде. 2. Илгертен кыргыздар кыялсыз адамды канатсыз кушка салыштырып келишкен.

Биринчи мисалда бөтөн сөз эч өзгөрүүсүз берилди, ошондуктан аны төл сөздөн ажыратуу үчүн тырмакчага алынып, үтүрлүү сызыкча коюлду. Ал эми экинчи сүйлөмдө бөтөн сөз төл сөз менен грамматикалык жактан биригип, жуурулушуп кеткен, ошол себептүү ал сүйлөмдө эч кандай тыныш белгиси аркылуу ажыратылбайт. Демек, тыныш белгилердин коюлушу анын биринчи учуруна (тике сөздө) гана тиешелүү болот да, экинчи учурда (кыйыр сөздө) анын жазылышы кадыресе сүйлөмдөрдөн эч айырмаланбайт.

Ал эми тике сөз төл сөздөн мурун да, кийин да жана анын ортосунда да, кээде эки жагында тең колдонула берет. Мына ушуга байланыштуу аларда коюлуучу тыныш белгилер да түрдүүчө болот.

Төмөндө бөтөн сөз жана анын түрлөрүнө, андагы тыныш белгилерди көрсөткөн схемаларга көңүл бургула.

I. Цитатада коюлуучу тыныш белгилер:

1. А: «Т». 2. «Т», — а. 3. А: «Т», — а. 4. «Т, — а, — т». 5. А: «Т, — а, — т».

II. Диалогдо коюлуучу тыныш белгилер:

1. — Т. 2. — Т, — а.

Схемада берилген тыныш белгилерди мисалдар аркылуу төмөнкүдөй туюндурууга болот:

Г. 1. Кыргыздарда мындай макал бар: «Уят — өлүмдөн катуу». 2. «Уят — өлүмдөн катуу», — деген макал бар кыргыздарда. 3. Кыргыздарда: «Уят — өлүмдөн катуу», — деген макал бар. 4. «Китеп, — деп айткан В. Белинский, — билим алуунун булагы». 5. В. Белинский: «Китеп, — деп таамай айткан, — билим алуунун булагы».

II. 1. — Кайсы Каныбек?

— Биздинчи. Штанга көтөргөн.

— Аа. Осмоналиевби?

2. — Ооба, — деди жигит анча түшүнө бербей.

170. Схема боюнча буларды айтып бергиле: а) төл сөз менен бөтөн сөздүн өз ара орун алуу багыты; б) ошого байланыштуу тыныш белгилердин коюлушу; в) тике сөздүн түрлөрү боюнча андагы тыныш белгилердин коюлуш өзгөчөлүктөрү. Өзүңөр алгачкы төрт схеманын үстүндө сүйлөм түзгүлө. Бир эле сүйлөмдү пайдалансаңар болот.

171. Тексттеги тике сөздөрдү түрлөргө (цитата, диалог) ажыратып, тиешелүү тыныш белгилерди койгула. Тике сөздүн ар бир түрүнө карата төл сөздүн колдонулуш өзгөчөлүгүн түшүндүргүлө. Тексттеги тике сөздөр стилдин кайсы түрүнө кирерин жана андагы мүнөздүү белгилерди айтып бергиле.

1. Көп сүйлөгөндүн баары билимдүү эмес, төп сүйлөгөн билимдүү дейт элибиз. 2. Кам санабаңыз, аксакал, мен да кичине эмесмин, ардемени көрүп калбадыкпы. 3. Аның дурус, эмесе, билип ал, аты Гүлсары, Гүлсары?

Ооба. Былтыр жайлоодо небере кызым коюп кеткен Гүлсары атын өчүрбө, балам деди Танабай. (Ч. А.)

4. Билимдин коомдогу маанисине чоң баа берип, М. Горький мындай дептир билимден кубаттуу күч жок. Элдик оозеки чыгармалар жөнүндөгү өзүнүн сөздөрүнүн биринде Ч. Айтматов «Манас» эпосу — элдик оозеки мурастардын туу чокусу дегени бар. Тыянак чыгара турган максатты көздөгөн акын дейт Г. Гёте баарынан мыкты акын. Ал сөзүнүн аягын мындайча бүтүрдү Силер биздин келечегибизсиңер! Силерден, жаштар, элибиз, мекенибиз айкын максаттуулукту, жигердүүлүктү жана сезимталдуулукту күтөт! А. С. Пушкин Ата Журттун өткөнүн сыйлабоо, кадырлабоо — анын артта калгандыгы жана адепсиз караңгылыгы деп эскерген.

172. Төмөнкү улуу адамдардын айткандарын тике сөз катары пайдаланып, сүйлөм түзгүлө. Ал тике сөздөрдү төл сөздөн мурун да, кийин да, ортосунда да жайгаштыргыла жана тиешелүү тыныш белгилерин койгула.

1. Эмгек — ар кандай дарттын дабасы. Эмгектен өткөн ырыс жок. (Н. О.) 2. Китеп — биздин доордун күзгүсү. (Б. Б.) 3. Талбас эмгек гана тоодой тоскоолдукту жеңе алат. (М. Л.) 4. Эне сүтүн актоо — өмүр бою кулгус карыз. (Н. О.) 5. Турмушту ак ниеттиктен артык эч нерсе көркүнө чыгара албайт. (Л. Т.) 6. Абийринди жашыңдан сакта. (Макал.)

У л г ц:

«Адал эмгек абийир таптырат», — деген макал бар кыргыз элинде. Кыргыздарда мындай макал бар: «Адал эмгек абийир таптырат». Кыргыздар: «Адал эмгек абийир таптырат» — деп эң таамай айткан.

173. Тексти окуп, андагы айтылган ойго жана сүйлөмдөрдүн курулушуна маани бергиле, аны диалог түрүндө өзгөртүп түзгүлө. Андагы төл жана бөтөн сөздөрдү ажыратып, тиешелүү тыныш белгилерин койгула. Мындай текст стилдин кайсы түрүнө кирет?

Тээтетигичи анын артында балбылдап турган жылдызчы? Кайсы? Мобу топтошконучу дейм. Атам колун серепчилеп минтет тигил Жетиген Үч Аркар дейт мобу кырка оңкосунан турганды Үркөр деген мобу топ жылдыз. Тээтиги жактан карачы. Бүлбүлдөп турабы ошондо бир жылдыз? Кана? Көргөнүм жок деп чыркырайм. Мына, мындай кара. Мен кол сунган жакты деп сөөмөйүн серейтет. Кайда ушундайбы? Ооба колумдун башын кара. И-и ошент көрдүңбү? И-и көрдүм көрдүм тигинде турат дейм кубанып. Ошол Алтын казык. Анын казыгы кана? Казыгы жок. Жөн эле ошентип атап коюшкан дейт атам. Ким ошентип атап койгон? Илгери бабаларыбыз. Бабаларыбыз? Ооба. (Н. Б.)

174. Окугула, андан төл жана бөтөн сөздөрдү ажыраткыла. Тиешелүү тыныш белгилерин койгула жана алардын коюлуш эрежелерин айтып бергиле.

5, 6, 7, 8, 11-сүйлөмдөрдөгү төл жана бөтөн сөздөрдүн өз ара орун алуу багытын, андагы коюлуучу тыныш белгилерди схема аркылуу бергиле.

1. Иштегениңизге көп болдубу деди ал чочугандай.
2. Шопур туулгандан бери деди күлүп. 3. Машина эле айдап келатасызбы? 4. Ооба деди шопур. Жыйырма жылга жакындап калды. 5. Көптөн кийин ал кайсы жерге каттайсыз деди. 6. Ар кандай. Чеге Тогуз-Торо деди шопур. 7. Жакшы деди ал кайдыгер. (Б. У.) 8. Адеп башы — тил. Ачуу да тил, таттуу да тил деген бабаларыбыз. 9. Элибиз ок өтпөгөн кара ташты тил кыйратат деп айтышкан. 10. Белгилүү жазуучу Т. Сыдыкбеков ар бир элдин эң башкы маданияты да анын колунда курч кура-лы да эне тили деп ага чоң маани берет. 11. Ал энесинин иши оңолбос бакыт конбос киши болбойт, бирок аны күтө билүү керек. Баарынан да көпкөндүктөн текеберчилик-тен сактангыла деген сөзүн эсинен чыгарбады. (К. К.) 12. Ислан адаттагыдай тишин кашкайта күлүп э-эй, ар бир күнүбүз — күрөш ар бир кыймылыбыз — эмгек. Ансыз жашоонун кызыкчылыгы не деп калар эле. (Ш. С.)

10-КЛАССТА ӨТҮЛГӨН МАТЕРИАЛДАРДЫ БЕКЕМДӨӨ ЖАНА БЫШЫКТОО

§ 55. ҮНДҮҮ ТЫБЫШТАРДЫН БИР СӨЗ ИЧИНДЕ ЖАНА ЭКИ СӨЗ АРАЛЫГЫНДА ТЫБЫШТАРДЫН ӨЗ АРА ТААСИРИ АРКЫЛУУ АЛГА КАРАЙ ЭЭРЧИП АЙТЫЛЫШЫ ЖАНА ЖАЗЫЛЫШЫН БЫШЫКТОО ҮЧҮН КӨНҮГҮҮ ИШТЕРИ

Кайталоо үчүн суроолор:

1. Үндүү тыбыштар кандай учурда бир сөз ичинде тыбыштардын өз ара таасири аркылуу алга карай ээрчишип айтылат?

2. Үндүүлөрдүн алга карай ээрчип айтылышы уңгу сөздө учурайбы же туунду сөздөргө тиешелүүбү?

3. Үндүүлөрдүн алга карай ээрчиши тыбыштардын айтылышындагы жаактын ачылышына же эрин күүсүнө байланышы барбы? Алардын үндөштүк законуна тиешеси кандай?

175. Төмөнкү текстти окуп чыгып, андагы кара тамга менен басылган сөздөрдү терип жазып алып, бир сөз ичинде үндүүлөрдүн алга карай ээрчигендигин жана алар кандай таасирден улам өзгөрүүгө учурагандыгын айтып бергиле.

СЕН ДА ТАЛАНТ БОЛУП ЖҮРБӨ?

Чын эле адамдар өздөрүнүн дээри, жөндөмү, акыл мүмкүнчүлүгү боюнча асман менен жердей айырмаланып турушабы? Жаратылышынан тубаса түрдөгү акылсыз, акылдуу, жөндөмсүз, жөндөмдүү, жетик жана жетесиз адамдар болобу? Ойлонуп көрсөк, илим менен турмуштун тажрыйбасы буга бөлөкчө жооп берет. Илимий изилдөөлөр жогорудагыдай ажыратып бөлүүлөрдүн туура эмес, тескери көз караш экендигин ашкерелейт.

Эстеп көрчү, атактуу гений Ломоносов жөнөкөй эле балыкчынын уулу эмеспи. Атагы таш жарган жазуучу Достоевский болсо жарыбаган дарыгердин баласы болгон. Ал эми жергебизге келсек мынабу кыргыздын көрүнүктүү акын-жазуучуларынын бардыгы тең кечээки эле бут алдында тепселип келген чор таман кедейлердин балдары эмеспи. Мындай мисалдарды жүздөп, миңдеп келтирсе болот.

Ырас, элдин баары А. Эйнштейн, П. Колмогоров, Ю. Лермонтов же Саякбай болуп төрөлбөйт. Бирок таптакыр эч нерсеге жөндөмү жок болуп да эч ким төрөлбөстүгүн илим далилдеп жатат. Адамдардын бардыгы тең тереңде уюп жаткан эбегейсиз чоң мүмкүнчүлүктөр өсүп-өнүгүүгө, өркүндөөгө, «канат күүлөп учууга» чоң жөндөм менен төрөлөт. Ошондуктан биздин ар бирибиз төрөлгөнүбүздөн, кичинеден генийбиз деген сөз бекеринен айтылбайт. Эски убакта жазылган бир китептин автору «бардык адамдар — генийлер», себеби ар бир адам бирөөдөн бир нерсеси менен артыкчылык кылат деп түз айтат. Адамдардын бардыгы, албетте, бирдей эмес. Биз өзүбүздүн шык-жөндөмүбүз, кулк-мүнөзүбүз, дененин чыңдыгы боюнча бири-бирибизден айырмаланабыз. Бирок биздин ар бирибиздин алга арыш керип көкөлөп өсүүгө, жаратууга, түзүүгө, ачылыштарды жасоого мүмкүнчүлүгүбүз бар.

Ошентип, иним, менин ишенимимде сен бул дүйнөгө таланттуу жаралган өзүңчө жаткан түгөнгүс кенчиң. Канча адамдар өзүнүн чөгүп жаткан кенч экенин билбей өзү менен кошо зор мүмкүнчүлүктү кошо көтөрүп жүргөнүн байкабай бул дүйнөдөн «дың» бойдон өтүшөт. Ойлоп алып кейийсиң, кечээки илим-билимсиз муңкүрөгөн турмуштун колу-бутту тушап, канатты кайрыган коомдун айынан канча ала-тоолук таланттын оргуган күч-кубаты алмадай баш менен жер алдына кошо кетти. Канча саякбайлар, сагымбайлар, канча токтогулдар, карамолдолор караңгы турмуштун катмарында дайынсыз калды. Эгерде мындан мурда жер үстүндө жашап өткөн адамдардын көбү жогоруда айтылгандай өз мүмкүнчүлүгүнүн жок дегенде жарымын эле толук пайдаланууга үлгүрүп өткөн болсо, анда адамзат цивилизациясы азыркы деңгээлинен алда канча алдыда турмак. (С. Байг.)

Үндүүлөрдүн алга карай ээрчишип өзгөрүүсү көбүнчө уңуга жалганган мүчөлөрдө, тактап айтканда, жөндөмө таандык, көптүк идеяны билдирүүчү зат атоочтун мүчөлөрүндө жана сын атооч, этиш, сан атооч сөздөрдүн мүчөлөрү жалганганда ишке ашат. Мындай алга карай ээрчип өзгөрүү бир гана жактама ат атоочту жөндөгөнүбүздө, ал барыш жөндөмөдө алга карай ээрчибестен, артка карай өзгөрүп айтылганын жана жазылганын көрөбүз.

Арийне, ар бир тилдин атайын иштелип чыккан орфографиясы, орфоэпиясы ошол тилдин өзүнө мүнөздүү болгон ички мыйзамченемдүүлүктөрүнө баш иет эмеспи. Алсак, кыргыз тилиндеги уңгу же негиз сөзгө сөз мүчөлөрү уланганда, алар чогуу жазылып, (айтылып) сөздүн акыркы муунундагы үндүү тыбыштын таасири менен уланган мүчөнүн үндүү тыбышы да өзгөрүүгө учурайт. Мындай көрүнүштү үндүүлөрдүн бир сөз ичинде алга карай ээрчип айтылышы дейбиз.

М и с а л ы: -чы мүчөсү сөзгө уланганда: мал + чы = малчы, окуу + чы = окуучу, өтүк + чы = өтүкчү.

Үндүүлөрдүн мындай өзгөрүүсү жөндөмө таандык, көптүк жана этиштин формаларын билдирүүчү мүчөлөр сөзгө уланганда көрөбүз. Адатта, аларды орфографиянын фонетикалык принцибине таянып, өзгөрүп айтылышы боюнча жазып жүрөбүз.

176. Барыш (-га), чыгыш (-дан) көптүк маанини билдирүүчү (-лар) мүчөлөрү канча вариантка ээ. Алардын ар бир вариантына ылайык келүүчү сөздөрдү келтирип сүйлөмдөрдү түзгүлө.

М и с а л ы: *Алымга, Болотко, Айгеримге, Айгүлгө жакшы окугандыктары үчүн Ардак грамоталар тапшырылды.*

177. Брды окуп, анда кайсы сөздөрдө үндүүлөрдүн алга карай ээрчишип, өзгөрүп кеткендигин жана ал үндүүнүн алгачкы варианты кандай болгонун айтып бергиле.

ӨМҮРДҮ ОЙЛОО

Жетелек өмүрүмдүн теңине
Качан келдим коркунучтуу жээгине.
Окшоп кетет тиши сынган аскалар
Жүрөгүмдүн жараланган жерине.

Муктаж болуп өмүрүмдүн муңуна
Качан келдим учугу жок учуна?
Тургунбайлап ажал сайрап жаткансыйт,
Келип алар тереземдин тушуна.

Жаш өмүрүм шамал менен жарышкан,
Жаны тынбай жагалмайдай жаңы учкан.
Сакташ үчүн өрттө калган жашоосун,
Өлбөстүктүн ырын улам угузган.

Мени ойносо өлүм деген кумарчы
Сок жүрөгүм, өмүргө — өмүр улачы.
Саналбаган сан жылдыздан жымындап,
Көздөрүмө жансын жашоо кубанчы.

Кайрат ырын окуп берип алсызга,
Кайгырбадым катуу өткөн турмушка.
Мага алмашпайт өмүрүн да өлүмүн
Жүк көтөрүп жолдо жүргөн кумурска. (Т. Э.)

178. Орфографиялык сөздүктү пайдалануу менен төмөнкү сөздөрдүн кайсынысы туура, кайсылары туура эмес жазылгандыгын тактагыла.

Көрүмдүк, эсириңки, ыргычта, ыргышта, эштеке, эчтеңке, айкара, айкала, жаңгыз, карлыгач, кардыгач, кыйбат, кымбат, мылтык, мынтык, сөөлжан, жөөлжан, теңшерүү, текшерүү, улуксат, уруксат, айыгышуу, айгышуу, нокто, окто, насыбай, асмай, чайыттай, чайттай, айза, найза, ноопаз, оопаз, ыгыр, ныгыр, айтор, айтоор, былтыр, былтыры, бүкүл бойдон, бүкүлү бойдон, барыктуу, барктуу, жаңылмач, жаңылтмач, парда, барда, пейил, бейил, балчык, балкыч, мобу, мынабу, обон, абен.

179. Берилген сүйлөмдөрдөн ташымалдап жазууга болбой турган сөздөрдү таап, аларды төмөнкүчө бөлүштүрүп жазгыла:

1) бир муундан турган сөздөр; 2) эки муундан турган сөздөр; 3) бир мууну йоттошкон тамгалар менен берилип, бирок ташымалдап жазууга болбой турган сөздөр. Бул сөздөрдү эмне үчүн ташымалдоого болбой тургандыгын айтып бергиле.

1. — Ооба, байчечекей жайнаган көктөмдө жаңыдан гана кош чыгарган мезгил эмес беле. Күн тийбеген кемерлерде күрткүлөр али да жондонуп бугуп жаткан. Анткен

менен төмөнтөн сары жел жүрүп, топурак тоборсуп, чөп кылтыйып, жаз иши улам илгерилей берген. (Ч. А.)

2. Суунун астында бөгөлгөн баягы казандай таштар эми сыртка чыгып, алардын үстүнө жапжашыл, сапсары тукаба өңдүү эңгилчектер оюу жүргүзгөн. (Ч. А.)

3. Эгерде уят болбосо, көчө менен жүгүрүп да кетер эле.

4. «Бербейм, тезекти мектепке алып барам! Коё бер мени, коё бер!» — деп чаңырып жаттым.

5. Өрүштөгү жылкыны айдап келиш үчүн бая эле кишилер кетишкен, аксакал! — деди Самтыр.

6. Азыр асман тунук, аба суюк, көз жеткен жер даана.

7. Эки жүзгө жакын кою, үч ую, алты аты, бир төөсү бар эле.

8. Сыя менен жазыңыз.

9. Балдардын көздөрүн кызартып, капталдагы кызыл чие мөлтүрөйт.

10. Бизден улуу адам экен, эч болбосо таап берейин деген кепке келсе болобу?

11. Күү чертилип бүткөндөн кийин, кичине дем алууга тарашты. Атай менин жаныма комузун кармай келип отурду.

12. Биздин айылга ушундай үйдөн дагы экөө-үчөө салынып кеткен экен.

13. Мектеп жаңы окуу жылына толук даяр. (К. Б.)

§ 56. ҮНСҮЗ ТЫБЫШТАРДЫН БИР СӨЗ ИЧИНДЕ ЖАНА ЭКИ СӨЗ АРАЛЫГЫНДА ТЫБЫШТАРДЫН ӨЗ АРА ТААСИРИ АРКЫЛУУ АЛГА ЖЕ АРТКА КАРАЙ ЭЭРЧИП АЙТЫЛЫШЫН, ЖАЗЫЛЫШЫН БЫШЫКТОО ЖАНА АГА КӨНҮГҮҮ ИШТЕРИ

Үнсүз тыбыштар бир сөз ичинде да, эки сөз аралыгында да башка тыбыштардын таасири менен алга карай да, артка карай да ээрчип, өзгөрүп айтыла берерин төмөнкүдөй фактылар аркылуу эске салгыла:

1. Уңгу сөздүн (негиздин) аягы **н** тыбышы менен аяктап, ага **к, г, б, м** тыбыштары менен башталган

мүчөлөр уланса, **н** тыбышы кайсы тыбышка өтүп, кандайча айтылат жана кандай жазылат? Мисалдарды келтиргиле:

2. Эгерде сөздүн аягы **ч**, **з** тыбыштары менен аяктап, ага уланган мүчөлөр **с**, **ч**, **т** тыбыштары менен башталса, ал сөздөрдүн айтылышы жана жазылышы кандай болот? Мисалдарды келтиргиле.

3. Жанаша айтылган сөздөрдүн биринчиси **к**, **п** үнсүздөрү менен аяктап, кийинки сөз үндүү менен башталса, алгачкы сөздүн аягындагы **к**, **п** тыбыштары кандайча айтылат да, жазууда кандайча болот? Мисалдар келтиргиле.

4. Удаа айтылган эки сөздүн мурункусу **н**, **з**, **л**, **м**, **р**, **й** тыбыштары менен аяктап, кийинки сөз **к** тыбышы менен башталса, ал сөздөрдүн кайсы жеринде өзгөрүү болот же каткалаң **ң** тыбышы жумшарып айтылат. Жазууда алардын кайсы абалы сакталат? Мисалдар келтиргиле.

180. Төмөндө келтирилген текстти окуп чыгып, андагы үндүү жана үнсүз тыбыштардын ээрчишип, өзгөрүп айтылышына көңүл бургула. Ал сөздөрдү терип жазып алып, орфоэпиялык жана орфографиялык талдоо жүргүзгүлө.

КУРМАНЖАН ДАТКА

1832-жылы 21 жаштагы Курманжанга баргы уруусунун бийи катары жана Кокон бийликтерине кызмат кылып, датка деген наам алган, элге билгилиги менен маалым Алымбек датка кокусунан жолугуп сөз салат, андан көп узабай экөөнүн тагдыры кошулгандыгы тууралуу кеп угулат.

Ошол күндөн баштап, Курманжан өз чөлкөмүндө гана эмес, күчтүү мамлекет болуп эсептелген Кокон бийликтеринин иш-аракеттерине күйөөсү Алымбек датка менен катар аралаша баштайт. Курманжан күйөөсү Алымбек датка Кокондо мамлекеттик бийлик кызмат аткарып жүргөндө анын ордунда билгилик менен элин башкарган. Ал эми Алымбектин мамлекеттик иштеринде акылман кеңешчи катары тынбай өз ойлорун ортого салып турган.

Алымбек менен Курманжан 29 жыл бирге өмүр сүрүшүп, ошол кездеги аз сандуу жоокери болгон кай-

раты мол кыргыз элинин бир канатына кам көрүп отурушту. 1861-жылы Алымбекти кас душмандары Кокондо өлтүрүп кетишкенде, тагдырдын соккусуна мүнкүрөп отуруп калган эмес. Тескерисинче, күйөөсүнүн бийлигин улантып, өзүнүн көсөмдүгү жана дипломатиялык жөндөмдүүлүгү менен Алайдын гана кыргыздарына эмес, Фергана өрөөнүнө даңктуу башкаруучу катары таанылган.

1862-жылы Кудаярды экинчи жолу такка отургузуу маалында, ага таяныч табуу ишенимде Ошко Бухара эмири Музаффар келет. Ал ошол мүдөөсүн ишке ашыруу менен бирге Алымбек датканын ордуна бирөөнү дайындап, ага «датка» деген наамды ыйгарып кетүү вазипасын да аткарып кетүү керек эле. Бул орунга Музаффар Алымбек датканын улуу уулу Жаркынбайды сунуштайт. Бул даражаны алуудан Жаркынбай караманча баш тартып, өз туугандары учсуз ойлордун түйүнүн тынбай чечүүгө аракет жасап отурушуп, бул орунга Курманжан гана ылайыктуу экендигин сөз салышып, Музаффар улукка кеп айтышат. Музаффар эмир бирде Курманжанга ишенген элге, бирде анын иш билгилигине таң калып, кийинки сунушту макул көрүп, муну Кудаяр ханга билдирет. Кудаяр хан Курманжанга «датка» деген наамды ыйгарууга аргасыз болот. Буга чейин Орто Азия жана түрк элдеринде датка даражасын алып жүргөн аял тарыхта болгон эмес экен. Ал кабар элге тез таркайт.

Курманжан датка ошол учурдагы орус төбөлдөрүнө да коомдук жана мамлекеттик ишмер, акылман жана билгиликтүү башкаруучу, элине камкор эне катары кадыр-баркка ээ экендиги менен да белгилүү болгон. Бекеринен аны Кауфман баш болгон орус генералдары «Алай ханышасы» деп атаган эмес. Курманжан датка өз мезгилинде Россия падышачылыгынын Фергана өрөөнүндөгү ишенимдүү акимдери Скобелев, Ионов, Черняев, Фон Кауфман, Духовский сыяктуу генералдар, атүгүл согуш министри А. Н. Куропаткиндин урмат-сыйына арзыган. Анын акылман саясаты, билгичтиги, орус-кыргыз элдеринин ортосундагы куралдуу кагылышууларды токтотуп, тынчтыкта жашоого жол ачкан. (Т. К.)

181. Төмөндөгү ырды окуп чыгып, анда н тыбышынын н, м тыбышына өтүп айтылган учурларын тапкыла.

КЫРГЫЗ КӨЛҮ

Ысык-Көл — кыргыз көлү кылкылдаган,
Кыз-келин кылаасында шыңкылдаган.
Кылымдар колдон түшкөн маржан болуп,
Көрүнбөй тереинде жылтылдаган.

Ысык-Көл — кыргыз көлү шарпылдаган,
Көркүнө көктөн башка тартынбаган.
Замандар кербенчидей чубап өтүп,
Чарчаса саясында салкындаган.

Ысык-Көл — күрдөөлдүү көл күрпүлдөгөн,
Көркүнө көктөн башка сүртүнбөгөн.
Көк түсү, таалай көркү, ырыс көркү,
Толкуса толкундары түркүмдөнгөн. (А. О.)

§ 57. ӨТМӨ МААНИЛҮҮ СӨЗДӨРДҮН ТҮРЛӨРҮ (МЕТАФОРА, МЕТОНИМИЯ, СИНЕКДОХА)

182. Төмөнкү текстти окуп, ичиндеги өтмө маанилүү сөздөр боюнча талдоо жүргүзгүлө.

ТЕРЕЗЕСИ ЧАЧЫП ТУРАТ ЖАРЫКТЫ

Черлеринде оймо-чийме сызыктын...
Сырларына кичинемден кызыктым.
Көмкөрүлгөн асман бетин карасаң,
Көзү тиктейт

сансыз сары мышыктын.

Издей берем бүт сырларын тапканча
Колум менен дарбазасын какканча
Билем жылдыз

күн нуруна жылыбайт

Адам жетип очок отун жакканча.

Бул турмушта билгени бар күлгөндүн.
Табышмагын издейм

көктө күйгөндүн.

Тээ капкайда жанып-өчкөн жылдыздар
Терезеси сыяктанат сүйгөндүн.

Кызыгуунун аңыраят кулкуну...
Канат кылат ошол ойлор тулкуну.
Жымындаган үмүт жанат туш-туштан
Жылдыз сары ага болбойт кулпулуу.

Ал да күтөт, мен да күтөм жалдырап,
Көз караштар каректерди талдырат.
Аз жылдарда ааламдардын ачкычы
Чөптөктөрдө жүргөн болот шалдырап... (Т. К.)

§ 58. ЭТИШТИН ТАТААЛ ФОРМАЛАРЫНЫН ЖАСАЛЫШЫ, ЭТИШТЕРДИН ӨЗ АРА АЙКАШУУСУ

183. Төмөнкү тексттерден этиштин татаал формаларынын мүнөздүү белгилерин жана татаал формалар кандайча жолдор менен жасала тургандыгын аныктагыла. Мурда өтүлгөн этиштин татаал формалары боюнча материалдарды эсиңерге түшүрүп кайталагыла.

БАТАСЫН АЛУУ

Бата алуу эл ичинде кадыр-барктуу, отуруп-турганы нарктуу, айткандары эм, улуу-кичүүлөргө дем, урмат-сыйы бирдей, жекече касиет жылоологон карыя-байбичелерге атайын жолдук менен баруу. Бата алуу — балалуу болууга, алыс сапарга аттанууда, сапардан аман-эсен кайтууда, ойлогон оюна, тилеген тилегине, максатына жетүүгө кылган далалат.

Улууларды кастарлап, чүйлүү тамактар менен даам сыздыруу бул — бата алуу болуп саналат. Бата даам таткандан кийин ыраазычылык менен берилет.

Бата тилеген келин-кесектер абалы жүгүнүп, улууларга баш ийип, таазим кылышат. Бата алаарда туруп эки колдорун бооруна алышат. «Оомийин, алдыңды бала, артыңды мал бассын. Алганың менен тең кары. Кудай менин жашымды берсин. Пайгамбар-сабаалар колдосун!»

— деп бата беришет. Кийин «Анын батасы тийген», «Тегин кишиден бата албаган», «Батадан жаралган бала»... өңдүү сөздөр бара-бара уламышка айланат. Ушундан улам кан Кошойдун, кан Бакайдын жайган алакаңдары, алкаган сөздөрү тегин чыккан эмес деп айта алабыз. (А. А.)

АКИМДИН АМАЛЫ

Бир бийик тоону мекендеген жол тосуучу уурулар тоо аралап өткөн жолдон өтүүчү кербендерге жана башка жолоочуларга кол салып, алардын мал-мүлкүн талап алып, кайра тоого чыгып кетишүүчү. Калайык-журт бул уурулардын дартынан көп азап чегүүчү. Аким ал ууруларды арга менен амал колдонуп жоготууга чечим чыгарды. Бир нече идишти өтө курч уу кошулган халва менен башка дагы таттуу тамактарга толтуруп, бир эшекке жүктөштү. Бир кызматчысын чакырып алып: — Бул эшекке артылган жүк аялымдын палан досумдун аялына жөнөтүп жаткан белеги. Сен аялымдын досуна эптеп жеткирип бер, — деди дагы аны кербенге кошуп жөнөттү. Жолдо уурулар кербенди тоношту. Эшекти дагы жүгү менен кошо ала кетишти. Жүктү түшүрүп, идишти алышты. Курсактары өтө ачка эле. Ууланган халва менен дагы башка тамактарды талашып-тартышып жешти. Ошол замат эле катып калышты. Мына ушундай жол менен аким ууруларды бир жаңсыл кылып, элин тонолуудан сактап калган. (*«Акыл ойлорунан»*)

184. Төмөнкү тексттен этиштин өзгөчө формаларын (атоочтук, чакчыл, кыймыл атооч) тапкыла жана алардагы этиштик белгилерди аныктагыла.

МҮЧӨЛ

Кыргыз эли жылдан чоң убакытты эсептөө бирдигин мүчөл дешкен. Мүчөл жылдардын кандайча жаралганы жөнүндө Махмуд Кашгари мындай болмушту келтирет. Түрк кагандарынын бири өзүнөн бир нече жыл мурда болгон согушту изилдемекчи болот. Бирок анын датасын тактоодо аябай кыйналат. «Биз кыйналгандай болуп биз-

ден кийинки муундар да кыйналбасын, андыктан он эки ай менен асмандагы он эки зодиактын атын негиз кылып он эки жылга ат коюшубуз керек. Кийин жыл эсеби ошол жылдардын айланышы боюнча жүргүзүлсүн жана бул нерсе жакшы салт болуп калсын», — деп сунуш кылат. «Сиздин айтканыңыздай болсун», — дешип увазирлери да жактырат.

Хан ууга чыгып, жапайы айбандарды Иле дарыясына карай айдоого буюрат. Дарыяга келип такалып калган соң айласы түгөнгөндө жанын ала качып айбандар суудан сүзүп өтө баштайт. Кимиси биринчи сүзүп өткөнүнө жараша он эки жаныбардын аты жылдын аты болуп калат. Ошондо жаныбарлар мындайча тартипте суудан сүзүп өткөн имиш: 1. Чычкан. 2. Уй. 3. Барс. 4. Коён. 5. Улуу. 6. Жылан. 7. Жылкы. 8. Кой. 9. Мечин. 10. Тоок. 11. Ит. 12. Доңуз.

Махмуд Кашгаринин эмгегинде байыркы түрктөр он эки айдын атын билдирген сөздөр асмандагы он эки зодиак жылдыздын атынан келип чыгары жана он эки айды билдирген сөз он эки жылды туюнтуу үчүн кабыл алынганы таасын айтылган. Чычкан, уй, барс, коён, улуу, жылан, жылкы, кой, мечин, тоок, ит, доңуз деген сөздөр алгач асмандагы он эки зодиак жылдыздын аты гана болгон. Кийин ар бир айда ай менен тогошкон жылдыздын аты он эки айдын атын билдирип калган. Ушундай кылып улам кеңейтип колдоно берүүдөн улам он эки айдын атын билдирген сөз кийин он эки жылдын, он эки күндүк жуманын, он эки сааттын атын билдирген сөзгө айланган. (К. С.)

185. Көркөм чыгармалардан этиштин өзгөчө формалары (атоочтук, чакчыл, кыймыл атооч) катышкан сүйлөмдөрдүн ар бирине ондон отуз сүйлөм жыйнап жазгыла. Алардагы этиштин өзгөчө белгилерин жана оозеки, жазуу кептеги коммуникативдик кызматын чечмелегиле.

186. Этиштик татаал формалардын мүнөздүү белгилери, жасалыш жолдору жана түрлөрү тууралуу эрежелерди эсиңерге түшүргүлө. Кыймыл-аракеттин башталышын, өнүгүүсүн жана аякталышын билдирген этиштик татаал формаларды катыштырып, чакан текст түзгүлө.

187. Кыймыл-аракеттин максатка багытталгандыгын, ишке ашууга даяр экендигин жана аз жерден ишке ашпай калгандыгын билдирүүчү этиштик татаал формаларды жыйнап, алардын негизинде өзүңөр күбө болгон бир окуя тууралуу аңгеме жазгыла.

188. Кыймыл-аракеттин узакка созулушун, тездик менен капыстан болуп өткөндүгүн, жасалма мүнөздө экендигин туюндурган этиштик татаал формаларды көркөм адабий чыгармалардан чогултуп жазып, алардын жасалыш жолдорун аныктагыла.

189. Этиш менен экен, эле, бейм, бекен деген жардамчы сөздөр аркылуу жасалган этиштик татаал формаларды пайдалануу менен өз алдыңарча ой жүгүртүп, кызыктуу окуяларды баяндаган жомок жазып келгиле. Ага тема тандап, башкы оюн жана идеясын чечмелегиле.

190. Этиштик татаал формаларды, этиштин өзгөчө формаларын терең өздөштүрүү менен аларды тил каражаты катары оозеки, жазуу кебиңерде орундуу колдоно билгенге көнүккүлө.

Куб. Ж. — К. Жусубалиев

ШАРТТУУ КЫСКАРТУУЛАР

- «Ас.» — «Асаба»
А. Ж. — А. Жутакеев
А. Р. — А. Рыскулов
А. Т. — А. Токомбаев
А. Токт. — А. Токтогулов
А. У. — А. Убукеев
А. Фр. — А. Франс
Б. — Барпы
Б. У. — Б. Усубалиев
В. Б. — В. Белинский
В. П. — В. Плоских
В. Ш. — В. Шекспир
В. Шилл. — В. Шиллер
Ж. — Жеңижок
«Жом.» — Жомок
Ж. Мук. — Ж. Мукамбаев
Ж. М. — Ж. Медералиев
Ж. С. — Ж. Саатов
З. ой — Залкар ойлор
З. С. — Зуура Сооронбаева
И. М. — И. Мансуров
К. А. — К. Асаналиев
К. Б. — К. Баялинов
К. Бект. — К. Бектенов
К. Ж. — К. Жантөшев
«КМ.» — «Кыргыз маданияты»
К. К. — К. Кулуев
Сан. — Санат
С. Ө. — С. Өмүрбаев
С. Р. — С. Раев
С. С. — С. Сасыкбаев
Таб. — Табышмак
Т. — Токтогул
Т. А. — Т. Абдумомунов
Т. К. — Т. Касымбеков
Т. Кож. — Т. Кожомбердиев
Т. М. — Тоголок Молдо
Т. Мук. — Т. Муканов
Т. С. — Т. Сыдыкбеков
К. М. — К. Мусаев
К. Жус. — К. Жусупов
К. К. — К. Каимов
К. О. — К. Осмоналиев
К. С. — К. Сейдакматов
К. Т. — К. Тыныстанов
«КТ.» — «Кыргыз Туусу»
К. Э. — К. Эсенкожоев
Л. Т. — Л. Толстой
Л. Ү. — Л. Үкүбаева
«М.» — «Манас»
М. А. — М. Абдукаримов
М. Ал. — М. Алыбаев
Мух. А. — М. Ауэзов
«Мур.» — «Мурас» журналы
М. Б. — М. Борбугулов
М. Г. — М. Горький
М. Л. — М. Ломоносов
М. М. — М. Мичурин
Н. Б. — Н. Байтемиров
Н. Г. — Н. Гоголь
Н. О. — Н. Островский
О. Соор. — О. Сооронов
О. А. — О. Айтымбетов
Т. Ү. — Т. Үмөталиев
Т. Ш. — Т. Шабданбаев
У. А. — У. Абдукаимов
Ф. — Фалес

Ф. В. — Ф. Вольтер
Ф. А. А. — фамилиясы,
аты, атасынын аты
Ч. А. — Ч. Айтматов
Ч. Н. — Ч. Нусупов
Ш. А. — Ш. Абдыраманов
Ш. Б. — Ш. Бейшеналиев
Ш. Д. — Ш. Дүйшеев

Ш. С. — Ш. Садыбакасов
«Эр. Т.» — «Эр Табылды»
Э. М. — Э. Медербеков
«ЭТ» — «Эркин Тоо»
Ы. К. — Ы. Кадыров

ОКУУЧУЛАР ҮЧҮН ТЕСТ

1. Тексттин мүнөздүү белгилери кайсылар?
 - А) жөнөкөй жана татаал план
 - Б) тематикалык, маанилик, стилдик, грамматикалык бүтүндүгү
 - В) маанилик жана стилдик бүтүндүгү
2. Тексттин бөлүктөрүнө эмнелер кирет?
 - А) ойдун башталышы, өнүгүшү, аякталышы
 - Б) тексттеги ойдун аякталышы
 - В) тема, орундуу жана орунсуз кайталоо
3. Стил жалпысынан кандай бөлүнөт?
 - А) оозеки жана жазуу стили
 - Б) оозеки- сүйлөшүү стили
 - В) ачык жана жабык стиль
4. Кептин жазуу стилдери канчага бөлүнөт?
 - А) бешке
 - Б) төрткө
 - В) он бешке
5. Кептин стилдеринин кандай түрлөрү бар?
 - А) көркөм стиль, оозеки-сүйлөшүү стили
 - Б) көркөм, илимий, публицистикалык жана иш кагаздарынын стили
 - В) стиль жана стилистика
6. Көркөм стилге эмнелер кирет?
 - А) Устав, Программа
 - Б) интервью, аңгеме, ыр
 - В) жомок, ыр, аңгеме, эссе, дилбаян ж.б.

7. Көркөм стиль кептин кайсыл түрлөрү менен карым-катнашта?

- А) ой жүгүртүү, баяндоо, текст
- Б) баяндоо, сүрөттөө
- В) текст, микротема, абзац

8. Кептин түрлөрү кандай бөлүнөт?

- А) баяндоо, сүрөттөө, ой жүгүртүү
- Б) айлана-чөйрө, ал-абал, жаратылыш көрүнүшү
- В) баяндоо, сүрөттөө, кайталоо

9. Сүрөттөөнүн объектилери кайсылар?

- А) жандуу, жансыз заттар, айлана-чөйрө, орун, ал-абал
- Б) айлана-чөйрө, ал-абал
- В) баяндоо, сүрөттөө

10. Расмий иш кагаздары кайсылар?

- А) арыз, өмүр баян, чакыруу билети
- Б) мыйзам, программа, Устав
- В) Устав, отчет, иш план, токтом

11. Илимий стилдеги практикалык иштерге эмнелер кирет?

- А) мүнөздөмө, аннотация, рапорт
- Б) кулактандыруу (жарыя), реферат, цитата
- В) реферат, конспект, цитата

12. Публицистикалык стилдеги практикалык иштерге кайсылар кирет?

- А) репортаж, интервью, макала, кабарлар
- Б) интервью, баяндама, портреттик очерк
- В) жат жазуу, жаңылыктар, реферат, конспект

13. Үнсүз тыбыштар жасалуу ордуна карай кандай бөлүнөт?

- А) жөнөкөй, татаал жана кошмо
- Б) уччулдар, орточулдар, түпчүлдөр, кош-эринчилдер, эрин-тишчилдер
- В) орточулдар, түпчүлдөр, тишчилдер

14. **Үнсүз тыбыштар жасалуу ыгына карай кандай бөлүнөт?**
- А) жарылмалар, жылчыкчылдар, мурунчул, капталчыл, дирилдеме
 - Б) капталчыл, дирилдеме, мурунчул
 - В) ачык, жабык жана тутумдаш
15. **Үндөштүк мыйзамынын кандай түрлөрүн билесиң?**
- А) үндүүлөрдүн эринчил жана эринчил эмес болуп үндөшүүсү
 - Б) үндүүлөрдүн тилдин күүсүнө карата жана эриндин күүсүнө карата өзгөрүшү
 - В) үндүүлөрдүн тилдин күүсүнө карата алга, артка карай үндөшүүсү
16. **Кыргыз орфографиясынын негизги принциптери кайсылар?**
- А) фонетикалык жана синтаксистик
 - Б) оозеки, жазуу жана диалектилик
 - В) морфологиялык жана фонетикалык
17. **Кыргыз орфографиясынын жалпы эрежелерине эмнелер кирет?**
- А) сөздөрдү бирге жана бөлөк жазуу, баш тамгаларды жазуу, сөздүн уңгусун жана мүчөсүн жазуу, сөздөрдү ташымалдап жазуу
 - Б) сөздөрдү ташымалдап жазуу, баш тамгаларды жазуу
 - В) кыргыз алфавитиндеги тамгалардын жайгашуусу
18. **Омонимдердин пайда болуу жолдорун жана түрлөрүн сана?**
- А) фонетикалык, морфологиялык, семантикалык, омограф, омофон
 - Б) семантикалык, омограф, табу жана эвфемизмдер
 - В) лексикалык жана синтаксистик жолдор

19. **Синонимдердин жана антонимдердин түрлөрүн билесиңби?**

- A) толук эмес, көп манилүү жана окшош
- B) толук, толук эмес жана контексттик
- B) орундуу, орунсуз жана логикалуу

20. **Этиштин өзгөчө формалары кайсылар?**

- A) чакчылдар, негизги жана жардамчы этиштер
- B) метафора, метонимия, синекдоха
- B) атоочтуктар, чакчылдар, кыймыл атоочтор

МАЗМУНУ

Баш сөз	3
§ 1. Тилдин чыгышы жана өнүгүшү	5

БАЙЛАНЫШТУУ КЕП

§ 2. Кептин стилдери боюнча билимдерин системалаштыруу жана жалпылаштыруу	8
§ 3. Көркөм стилдин кептин түрлөрү менен карым-катнашы	9
§ 4. Расмий иш кагаздары	17
§ 5. Илимий стилдеги практикалык иштер	20
§ 6. Публицистикалык стилдеги практикалык иштер	31
§ 7. Кептин ой жүгүртүү түрүндө дилбаян жазууга үйрөнүү жана машыгуу	40

ФОНЕТИКА, ОРФОГРАФИЯ, ОРФОЭПИЯ ЖАНА КЕП МАДАНИЯТЫ

Фонема жөнүндө түшүнүк	42
§ 8. Үнсүз тыбыштардын жасалуу ордуна карай бөлүнүшү	42
§ 9. Үнсүз тыбыштардын жасалуу ыгына карай бөлүнүшү	45
§ 10. Үндөштүк (сингармонизм) мыйзамы	48
§ 11. Үндөштүк мыйзамынын түрлөрү	51
§ 12. Үндүүлөрдүн эрин күүсүнө каран, үндөшүп өзгөрүүсү (окшошуусу)	53
§ 13. Бир сөз ичинде үндүүлөрдүн алга карай зэрчип үндөшүүлөрү	55
§ 14. Эки сөздүн аралыгында үндүүлөрдүн түшүрүлүп айтылышы, алардын жазылышы	57
§ 15. Бир сөз ичинде үнсүздөрдүн алга карай окшошуп өзгөрүүсү	58
§ 16. Бир сөз ичинде үнсүздөрдүн (Н, З, Ч) артка карай өзгөрүлүп айтылышы жана жазылышы	64

§ 17. К, П тыбыштарынын бир сөз ичинде үндүүлөрдүн таасири менен г, б тыбыштарына өтүшү.....	69
§ 18. Эки сөз аралыгындагы үнсүз тыбыштардын алга же артка окшошуп өзгөрүүсү жана алардын жазылышы	70
§ 19. Эки сөз аралыгындагы үнсүз тыбыштардын алга карай ээрчишип (окшошуп) өзгөрүүсү.....	72
§ 20. Эки сөз аралыгындагы үнсүз тыбыштардын артка карай ээрчишип (окшошуп) өзгөрүүсү (ээрчишүүсү).....	74

ОРФОГРАФИЯ ЖАНА ОРФОЭПИЯ

§ 21. Кыргыз орфографиясынын негизги принциптери	80
§ 22. Кыргыз орфографиясынын жалпы эрежелер системасы.....	81
§ 23. Орфоэпиянын негизги эрежелери	84
§ 24. Орфоэпиялык жана орфографиялык талдоо.....	86

ЛЕКСИКА ЖАНА КЕП МАДАНИЯТЫ

§ 25. Сөздүн көп маанилүүлүгү (полисемия).....	94
§ 26. Омонимдер жана алардын түрлөрү	99
§ 27. Синоним, анын түрлөрү, пайда болуу жолдору.....	106
§ 28. Антоним, анын түрлөрү жана пайда болуу жолдору.....	113
§ 29. Кыргыз лексикасындагы активдүү жана пассивдүү сөз катмарлары	118
§ 30. Неологизмдер	123
§ 31. Кыргыз адабий тили жана алардын жергиликтүү диалектилер менен карым-катышы.....	125
§ 32. Кыргыз ономастикасы жана анын колдонулушу.....	128

МОРФОЛОГИЯ ЖАНА КЕП МАДАНИЯТЫ

§ 33. Этиштин татаал формалары	134
§ 34. Жардамчы этиштердин түрлөрү	139
§ 35. Этиштин татаал формаларынын жасалышы	142
§ 36. Этиштик татаал формалардын түрлөрү	147
§ 37. Кыймыл-аракеттин узакка созулушун билдирүүчү этиштик татаал формалар	148

§ 38. Кыймыл-аракеттин тездик менен капыстан болуп өткөндүгүн билдирүүчү этиштик татаал формалар	148
§ 39. Кыймыл-аракеттин аз жерден ишке ашпай калгандыгын билдирүүчү этиштик татаал формалар	149
§ 40. Кыймыл-аракеттин максатка багытталгандыгын билдирүүчү этиштик татаал формалар	149
§ 41. Кыймыл-аракеттин ишке ашууга даяр экендигин билдирүүчү этиштик татаал формалар	150
§ 42. Кыймыл-аракеттин жасалма мүнөздө экендигин билдирүүчү этиштик татаал формалар	150
§ 43. Кыймыл-аракеттин бүткөнүн, толук ишке ашканын билдирүүчү этиштик татаал формалар	150
§ 44. Этиштердин айкашуусу аркылуу жасалган татаал формалар жана алардын түрлөрү.....	159
§ 45. Кыймыл-аракеттин башталышын, өнүгүүсүн жана аякталышын билдирүүчү этиштик татаал формалар, алардын жасалышы.....	162
§ 46. Атооч сөздөр менен этиштердин айкашуусу аркылуу жасалган этиштик татаал формалар	165
§ 47. Этиш менен экен, эле, бейм, бекен деген сыяктуу жардамчы сөздөр аркылуу жасалган этиштик татаал формалар	169
§ 48. Этиштин өзгөчө формалары	175

СИНТАКСИС ЖАНА КЕП МАДАНИЯТЫ

§ 49. Баш мүчөлөрдүн (ээ менен баяндоочтун) ортосуна сызыкчанын коюлушу	182
§ 50. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн ээрчишүүсү: толук ээрчишүү, толук эмес ээрчишүү	185
§ 51. Ээге карата баяндоочтун сан жагынан ээрчибеген учурлары	188
§ 52. Тең жана багыныңкы татаал сүйлөмдөрдүн грамматикалык түзүлүштөрү боюнча айырмачылыктары.....	194
§ 53. Татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдүн арасына коюлуучу тыныш белгилер.....	198
§ 54. Тике сөздүн түрлөрү: цитата, диалог. Аларда коюлуучу тыныш белгилер	201

10-КЛАССТА ӨТҮЛГӨН МАТЕРИАЛДАРДЫ
БЕКЕМДӨӨ ЖАНА БЫШЫКТОО

- § 55. Үндүү тыбыштардын бир сөз ичинде жана эки сөз аралыгында тыбыштардын өз ара таасири аркылуу алга карай ээрчип айтылышы жана жазылышын бышыктоо үчүн көнүгүү иштери..... 209
- § 56. Үнсүз тыбыштардын бир сөз ичинде жана эки сөз аралыгында тыбыштардын өз ара таасири аркылуу алга же артка карай ээрчип айтылышын, жазылышын бышыктоо жана ага көнүгүү иштери 213
- § 57. Өтмө маанилүү сөздөрдүн түрлөрү (метафора, метонимия, синекдоха)..... 216
- § 58. Этиштин татаал формаларынын жасалышы, этиштердин өз ара айкашуусу 217
- Шарттуу кыскартуулар 221
- Окуучулар үчүн тест 223

Окуу китеби

**Өмүралиева С., Сапарбаев А., Эгембердиев Р.,
Мусаева В.**

КЫРГЫЗ ТИЛИ

10-класс

Оңдолуп, толукталып 6-басылышы

*Окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн жалпы билим
берүүчү орто мектептер жана
гимназиялар үчүн окуу китеби*

**Редактору Ж. Теңирбергенова
Тех. редактору К. Төрөкулов
Дизайнери А. Осмоналиев
Компьютердик калыптоочу М. Кадыров**

Терүүгө 20.12.2012-ж. берилди.
Басууга 27.03.2013-ж. кол коюлду.
Офсеттик кагаз № 1. «Мектеп» ариби.
Форматы 84x108 ¹/₃₂ Көлөмү 14,5 б. т.
Заказ № 64. Нускасы 50300.

